

Sebastian Haffner
Megjegyzések Hitlerhez

Fordította
Győri László

A 168647

Sebastian Haffner

Megjegyzések
Hitlerhez

GUIDO KNOPP ELŐSZAVÁVAL

Európa Könyvkiadó
Budapest, 2002

Die Originalausgabe erschien unter dem Titel
Anmerkungen zu Hitler
Copyright © 1978 by Kindler Verlag GmbH,
München

Hungarian translation © Győri László, 2002

A 168647

HU ISSN 0231-2433

Előszó

Guido Knopp: *Megjegyzések Haffnerhez*

Vannak könyvek, amelyeken nem fog az idő. A *Megjegyzések Hitlerhez* is ilyen. Egyszerűen nem porosodik. Húsz év telt el a megjelenése óta, és mit sem öregedett.

Ez főként szerzőjének köszönhető. Sebastian Haffner hetvenévesen írta meg legfontosabb művét. Öregkori mű volna? Nem az. Haffner megnyilvánulásaiából – akárhányszor csak hozzászólt a német kortörténet különböző kérdéseihez – egy olyan férfiú szuverén frissessége áradt, aki mer gondolkodni, gondolkodásán érződik a korral szerzett bölcsesség, ugyanakkor bátrabb és fiatalosabb, mint a radikális ifjúság.

Hogy mi teszi hitelessé Haffnert? Alighanem az, hogy sosem hajbókolt a hatalom előtt. Hányszor állt ellen, hányszor mondott nemet, feküdt keresztbe, nem törődve saját karrierjével! Haffner, az intellektuális lázító? Ebben már van valami, de inkább úgy mondanám: zseniális közvetítő, aki a történettudomány és a nyilvánosság között teremt kapcsolatot.

Ez a közvetítői szerep Németországban fontosabb, mint bárhol másutt. Németországban ugyanis nincs olyan téma, amely élénkebb vitát váltana ki, mint a német történelem, lásd a Goldhagen-vitát, vagy a Wehrmacht-vitát.

És akkor, tessék, jön egy kívülálló. Még csak nem is történész, nem is tudós. Valaha jogot tanult. Publicista. Úgy tud írni, ahogy csak na-

gyon kevesen a német nyelvterületen: erőteljesen, izgalmasan, elegánsan és eredeti módon. Sebastian Haffner népszerűsítő, ismeretterjesztő író – a szó legjobb értelmében. Könyveiben, publicisztikaiban és esszéiben csak ő egymaga mindenki másnál több történelmi ismeretet adott át a háború utáni német olvasóknak, élesztgetve történelmi tudatukat. Ezt persze sokan zokon veszik. A sikeresnek mindig akadnak irigyei.

Az emigráns Haffner markáns stílusán alighanem az angliai évek hagytak téveszthetetlen nyomot. A szigetországbán – de áll ez az egész angol nyelvterületre – nem kell a történelemnek érthetetlenül írnia, hogy komolynak hasson. Nincs még egy ember, aki Haffneréhez hasonló virtuozitással emelné ki a lényegét és gyűjtaná lángra olvasói fantáziáját.

A *Megjegyzések Hitlerhez* a kedvenc könyve – mondja Haffner. Nekem is ez a kedvenc könyvem. Először 1978-ban, nem sokkal megjelenése után olvastam. Egy éjszaka alatt végeztem vele. Az ember belekezd, a könyv megragadja, foglyul ejti, és nem engedi. Megigézi állításaival és nyelvével. Íme Hitler az analitikus díványán. Íme az életút, a teljesítmények, a sikerek, a tévedések, a hibák és az árulás. Józanul egymás mellett a tények és briliáns kifejtésük.

A könyv megosztotta a közönséget, a lelkes elragadtatástól a heves elutasításig kijutott neki mindenből. De Haffnernél ez mindig így volt. Épp ez a zsenialitása: sarkosan megfogalmazott téziseivel közismert tényeket helyez új megvi-

lágításba, s ezzel provokálja olvasóit. Gondolatokat provokál ki belőlük.

Saját, Hitlerhez, az évszázad egyik legnagyobb témájához fűződő viszonyomat alapvetően befolyásolta ez a könyv.

Haffner Hitler-munkája adta az ötletet, hogy 1978-ban, szülővárosomban, Aschaffenburgban megrendezzem a *Hitler ma* című nemzetközi konferenciát, amelyre a legnevesebb Hitler-kutatókat és Hitlerrel foglalkozó szerzőket hívtam meg. A záróvitát a televízió is közvetítette. Haffner brilirozott.

Ezért egy kicsit magam is büszke vagyok rá, hogy Hitler-könyve egy csapásra bestseller lett. A kongresszus zárófórumán Haffner még úgy vélte, szó sincs róla, hogy új Hitler-hullám indult volna el. „Az én könyvem sem fog úgy, ahogy szeretném” – mondta. Két hét múlva már ez a könyv vezette a sikerlistát. Haffner könyve nélkül aligha tudtam volna megírni – vagy másfél évtizeddel később – saját Hitler-könyvemet. A kutatás sok tekintetben nagyon közel került Haffner magyarázataihoz. A kutatók fáradságos munkával utólag megerősítettek egy sor olyan gondolatot, amelyet ő még játszi hipotézisként állított fel. Ha mondanom kelle-ne három – számomra nélkülözhetetlen – Hitlerről szóló könyvet, Haffnerét, Festét és Jackelét nevezném meg.

Mármost mitől kitűnő ez a könyv? Nem íródott azon a terjengős, tudományos tolvajnyelven, amely az átlagolvasónak ugyan kínai, de amely sajnos ma is a tudományos minőség szinonimájának számít. Haffner tömören, kon-

centráltan és lényegretörően ír, ösvényt vág a Hitlerről szóló információk dzsungelében.

Ez a könyv tiszteli olvasóit, figyelembe veszi érdeklődésüket, legfőképpen pedig tudásuk szintjét. A *Megjegyzések Hitlerhez* olyan könyv, amely még húsz évvel megjelenése után is inspirálja a téma szakértőjét, de ugyanakkor nem íródott ennél jobb Hitler-könyv az érdeklődő laikus számára sem. Egyszóval ez a könyv egyszerre szól Golo Mann-nak és az utca emberének. Golo Mann természetesen írt recenziót róla, s elismerésének adott hangot. A hétköznapi emberek százai pedig éppen e könyv segítségével értették meg Hitlert, a huszadik század nagy gonosz szellemét, akinek megértéséhez Haffner könyve nélkül bajosan találták volna meg az utat.

Nagy előnye Haffner könyvének, hogy szerzője nem egy újabb, sokadik életrajzzal akart előrukkolni. Ha kétszáz, viszonylag nagy betűkkel telenyomtatott oldalon, lábjegyzetek nélkül írnak Hitlerről, akkor ott óhatatlanul a lényegről lesz szó, a fő vonalakról. Egy ilyen könyv arra készit, hogy azonnal és egy ültő helyünkben olvassuk el. A közismert, ezeroldalas műveket gyakran – idő híján, vagy mert megunjuk őket – csak felületesen átfutjuk. E könyv elolvasása azonban – gondolom – annak is élmény, aki nem mindenben osztja a szerző nézeteit.

Egyetlen nagy lélegzettel és nagy intellektuális szenvedéllyel megírt könyv, bevilágítja a meggyőző bizonyítékok hideg fénye. Ez a könyv minden, csak nem gyáva. Rögtön az elején széles gesztusokkal megy elébe Hitler-

nek: persze, valóban megvalósította a gazdasági csodát. Természetesen sikerült maga mögé állítania a németeket. Hogyne volna igaz, hogy Hitler és a németek céljai részben azonosak voltak. A Rajna-vidék elfoglalását, az Anschluß, a Szudéta-vidék megszállását a német többsége ujjongó lelkesedéssel üdvözölte. Virágosóval fogadták a hódítót. Az efféle háborúk rendkívül népszerűek voltak. Ugyan, kinek lehetett volna akár egyetlen rossz szava arra, hogy puskalövés nélkül „hazahozzák” a Birodalom határain kívül rekedt németeket, és hogy hatályon kívül helyezik a versailles-i béke kiáltó igazságtalanságait? Volt azonban egy óriási félreértés. Hitlernek egészen más céljai voltak: Kelet-Európa meghódítása és a zsidók kiirtása. Hitler – ha nagy kerülővel is, de – erre felé tartott. Az Oroszország ellen indított háború és a zsidók kiirtása elválaszthatatlan egymástól. 1941 decembere, a Moszkva alatt elszenvedett vereség után Hitler tudta, hogy a háború elveszett. Ám ha első tébolyult ötletét már nem sikerült megvalósítania, megpróbálkozott a másikkal, a zsidóság kiirtásával.

Iszonyú. Három és fél éven keresztül német katonák és civilek millióinak kellett meghalniuk, hogy Hitlernek legyen elég ideje zsidók millióinak meggyilkolására. Véres csatákat vívtak és elkeseredett küzdelmeket folytattak, lovagkereszteket osztogattak, és „büszke gyász” közepette, ünnepélyesen temették a halottakat, biztosítandó, hogy a gázkamrák és a krematóriumok fennakadás nélkül üzemelhessenek.

A katonák abban a hitben harcoltak, hogy a „népért és a hazáért” adják életüket. Valójában

azonban arra az ocsmány célra használták fel a Wehrmachtot – amelynek ez volt a tragédiája –, hogy az általa tartott frontvonalak mögött végrehajtsák a holocaustot. A német nép tehát „gyengének” bizonyult s a háború épp ezért az ellene elkövetett gyilkossági kísérlettel zárult. Haffner következtetése: Hitler „végül úgy viselkedett, mint egy versenystálló hirtelen haragú és csalódott tulajdonosa, aki agyonvereti legjobb lovát, amiért az nem volt képes megnyerni a derbit”.

Németország elpusztítása volt az utolsó gonosz cél, amelyet Hitler maga elé tűzött, de ezt már nem valósíthatta meg.

Haffner újra ráirányítja figyelmünket arra a nyilvánvaló, ám mégis oly gyakran vitatott tényre, hogy a történelmi fejlődés nem automatikus. Hitler gyilkos birodalma nem következett törvényszerűen Németország különútjaiból. Előre elrendelt, sorsszerű, Leuthen–Langemarck–Auschwitz halálösvény nem létezett, mint ahogy nem vezet semmiféle logikus fejlődés Luthertől Bismarckon át Hitlerig.

Hitler hatalomra jutása alapján véve fondorlatos puccs volt. Hitlert soha nem segíthette volna hatalomra sem a feltüzelt tömeg, sem a propaganda. Egy koros, megfáradt államfő kijátszása kellett hozzá, és az, hogy a maródi közárság védelmére hivatott erők csődöt mondanak. Weimar bukása nem volt törvényszerű. Nem kellett volna okvetlenül bekövetkeznie, bár bekövetkezte valószínűbb volt, mint elkerülése. Persze vannak ellenvélemények. Én például nem hiszem, hogy 1938-ban a németek kilencven százaléka valóban Hitler mögött állt.

A propagandaképeken ünneplő tömegeket látni. A többiek nem látjuk. Nem sokkal Hitler hatalomra kerülése előtt [az utolsó, igazán szabad Reichstag-választásokon, 1932 novemberében] az NSDAP a szavazatok 35%-át szerezte meg. A kommunisták 15%-ot kaptak, a szociáldemokraták körülbelül 20%-ot, a Centrum Párt kerekén 12%-ot, és akkor még nem szóltunk a kis pártokról. Merőben valószínűtlen, hogy e pártok hívei mind Hitler mögé álltak volna. 1938-ban, a diktatúra viszonyai közepette valószínűleg még milliószámra éltek Németországban olyanok, akik a „népszavazásokon” Hitlerre szavaztak, de szívük mélyén megmaradtak szociáldemokratának, kommunistának, illetve buzgó katolikusnak. Csak az urnák előtt már nem tudták kinyilvánítani meggyőződésüket.

E könyvnek mit sem árt, hogy egyik-másik tétele nem bizonyítható. Vegyük csak például azt, amikor Hitler – hat nappal a Moszkva alatt elszenvedett vereség után – 1941 decemberében hadat üzent az Egyesült Államoknak. Haffner szerint erre nincs racionális indok: a háború tetőpontján Hitlert már csak egyvalami: a gyilkolás és a rombolás érdekelte megszállottan – egészen az öngyilkosságig. Amerikának csak azért üzent hadat, hogy – tekintet nélkül a Nyugatra – végre elkövethesse a hőn áhított tömeggyilkosságokat, és végezhesen minden elérhető európai zsidóval. A németek, Hitler népe pedig nem kaphatott lehetőséget a nyugati hatalmakkal kötendő különbékére.

Ez kissé merész és legalább annyira bizonyíthatatlan állítás, mint az ellentettje – amit legalább dokumentumok támasztanak alá. E másik

állítás szerint Hitler az Amerika és Japán között december 7-én kitört háborúban azért üzent hadat az Egyesült Államoknak, hogy a vele szövetséges Japánnak demonstrálja hűségét, támogassa Japán elszántságát, így is meghosszabbítva a csendes-óceáni térségben a háborút, hogy megakadályozza, hogy Amerika és Japán túl gyorsan békét kössön, és ezzel az amerikaiak Németországra összpontosíthassák figyelmüket és katonai erejüket.

Íme, ez volna az ésszerű magyarázat. A tudósok általában hajlanak a racionális magyarázatokra. Ám kérdés, hogy vajon Hitler gondolatait – tetteiről nem is szólva – mindig az ésszerűség irányította-e? Aligha.

Más a helyzet Hitler antiszemitizmusával. Haffner szerint könyvének tárgya „kezdettől fogva, akár egy púpot cipelte hátán” antiszemitizmusát.

Nos, ez nem igaz. Bár Hitler mindig azt állította magáról, hogy már Bécsben rendíthetetlen antiszemita volt („világnézetem gránátszilárdságú fundamentuma”), azonban 1919 szeptemberéig egyetlen dokumentálható antiszemita megnyilatkozásáról sem tudunk. Az 1918-as háborús vereség és a Müncheni Tanácsköztársaság számára traumatikus élménye hívta elő Hitler szunnyadó, latens antiszemitizmusát és változtatta azt virulens és gyilkos zsidóellenességgé. Mindezek azonban jelentéktelen észrevételek, ellenpontok, amelyek nem vitatják Haffner felismeréseinek időtálló voltát. Hiszen Haffner előtt senki sem ábrázolta oly világosan és tisztán, hogyan vezetett Hitler útja a holocausthoz, „világnézete” logikus következményéhez. Ho-

gyan vallott kudarcot Moszkva alatt e világnézetnek már első célkitűzése is, és hogyan koncentrált Hitler onnantól csakis a másik célkitűzésre, Európa zsidóinak kiirtására.

A könyv megjelenésekor, 1978-ban e felismerés közzététele éppolyan szükséges volt, mint ma. A hetvenes évek közepe óta Németországban különös Hitler-boom tanúi vagyunk, amelynek szélárnyékában a holocaustot – helytelenül értelmezett hazafiságból – megpróbálták elbagatellizálni. A közhelyes „Hitler-hullám” felszínén egy új Führer-portré rajzolódott ki: a jóságos, a bajor gyermekpofikat paskoló és német juhászkutyákat etető, obersalzbergi bácsi képe, a történelem tehetséges, de örökösen peches entertaineréé – akiben Savonarola, Cromwell és El Cid vonásai keverednek.

Hogy mindez hová vezetett? Tanárok panaszozik, hogy a müncheni szabadidőközpontokban valóságos „Hitler-reneszánsz” tört ki a fiatalok körében. Többségükben tizennégy-tizen-nyolc éves középiskolások és ipari tanulók farmerdzsekijükre horogkeresztet hímeznek, zsidó vicceket mesélnek, és – mint a közvéleménykutatásokból kiderül – nem a náci ideológiával azonosulnak, hanem csak az „erős vezér” alakjával. Aztán ráadásul még megjelent egy könyv, egy német tanár munkája, aki a német iskolások Hitlerről szóló ismereteit tette közzé. Ízelítőül: Hitler „egy svájci postakézbesítő fia”; „Nyugat-Németország királya”; illetve „valami kommunista szadista”. Egy iskolás lány arról írt, szeretne többet tudni Hitlerről, ám azok az okos és vaskos könyvek neki drágák és érthetetlenek.

Az ilyen kislányoknak ugyanúgy szól Haffner könyve, mint a fasizmuselmélet híveinek, akik akkortájt a „Harmadik Birodalomban” a „kapitalizmus stabilizálásának eszközét” látták, a zsidópolitikáját figyelmen kívül hagyták, és akik szerint a diktátor nem volt több a „monopolkapitalizmus ügynökénél”. E körökben az A. H. nevű szörnyeteg életrajzának kutatása az iránta érzett posztumusz nosztalgia jele volt, Hitler analízisa pedig áltudományos személyi kultusz. A fasizmuskutatás határeset, esetleg még elmegy.

Haffner mindkét nézetet a helyére tette. Egyszerűen bámulatos, ahogy bebizonyítja, Hitlerre nem áll az a manapság modernnek számító vélemény, mely szerint „a történelmet nem az emberek alakítják, hanem a társadalmi és gazdasági struktúrák”. Kezdetben valóban a történelem alakította Hitlert, később viszont ő alakította a történelmet. Gyilkos birodalma elképzelhetetlen nélküle, ő volt a gonosz szenvedélyek központja. Halálával megszűnt az egész lidércnyomás. Ő volt a történelem utolsó mérénylője.

De hogyan lehet ma a rajongás tárgya? A Hitler-nosztalgia a tudatlanság talajából serken ki. Hitler csak abból válthat ki rajongást, aki nem tud róla semmit. „A ragályos hitleritisz ellen legjobb gyógyszer a tudás.

Hitler és a németek közös történelme nem ért véget Hitler halálával. Haffner így ír: „A mai világ – akár tetszik, akár nem – Hitler műve.”

És a mű – a világ 1978-ban – éppen az ellenkezője volt annak, amit Hitler megálmodott.

A diktátor Európából akart uralkodni a világ felett. Ezzel szemben a megosztott Európa negyven évre két idegen szuperhatalom gyámsága alá került. Hitler meg akarta semmisíteni a kommunizmust. Ezzel szemben Németország egy részében – ott, ahol ő a maga világalurmát tervezte – kommunisták uralkodtak.

A kettéosztott Európa – egészen a berlini fal leomlásáig – Hitler kései bosszúja volt. A Hitler örökségeként ránk maradt két német állam a katonai tömbök határán, a felettük gyámkodó szuperhatalmak atomtúszja volt. Területük egy nukleáris holocaust lehetséges hadszíntere lehetett volna. A németek a tömegsírokban egyeshülhetek volna újra. Mára mindez a múlté. Németország szerencsére és a sors kegyéből újra egységes és újra szabad. Mindazonáltal nem szabadult meg Hitlertől.

Hitler sötét árnya még mindig rávetül. Változatlanul ez az osztrák számít a világ leghíresebb németének. Többen ismerik, mint Beckenbauer, Helmut Kohl vagy Boris Beckert. Mi, németek – akár akarjuk, akár nem – Hitler örökösei vagyunk.

Haffner könyve ezt magyarázza meg nekünk közérthetően. Haffner szerint Hitler történetének tulajdonképpeni mementója nem a háború volt és nem is a háború minden nyilvánvaló borzalma, hanem a háború leplezte bűntény: Auschwitz. Az a tapasztalat, hogy mit képes elkövetni az ember a másik ember ellen. Hogy bizony képes kiirtani a saját fajtájabelit, képes tervszerűen, mechanikusan, szisztematikusan és alaposan gyilkolni.

Hitler komor öröksége bennünket, németeket terhel. Hogyan bízhatunk önmagunkban, ha megeshetett, hogy egyszer őt választottuk? Hogyan bízhatunk önmagunkban, ha egyszer eltűrtük Auschwitzot? Hitler öröksége az is, hogy ma sem vagyunk képesek elfogulatlanul, természetesen tekinteni jelenünkre és jövőnkre.

Ha nem akarunk Hitler túszai maradni, újra és újra szembe kell néznünk Hitlerrel, a német traumával. Ha elfojtjuk, nyomasztani fog. Ha megpróbálunk közeledni hozzá, el fog tűnni. Hitler és az általa okozott rengeteg nyomorúság megértéséhez soha nem volt és ma sincs jobb könyv ennél.

Élete

Adolf Hitler apja mélyről jött és sokra vitte, magasra jutott a társadalmi ranglétrán. A cseledlány anyja házasságon kívül született gyermeke magas beosztású hivatalnok lett. Tízlettlől és megbecsüléstől övezve halt meg.

A fiú pályája viszont lecsúszással kezdődött. A reáliskolát sem végezte el, a művészeti akadémia felvételi vizsgáján pedig nem felelt meg. Tízennyolc éves korától huszonöt éves koráig Bécsben, majd munkanélküliként Münchenben tengődött. Amolyan kétes egzisztencia volt, életcél nélkül, szűköس megélhetését árvaellátása és alkalmi képeladásai jelentették. 1914-ben, a háború kitörésekor önként jelentkezett a bajor hadseregbe. Négy év frontszolgálat alatt tanúsított helytállásáért megkapta a vaskereszt mindkét fokozatát. Mindazonáltal – vezetői képességek híján – nem vitte tovább az őrzetőség-nél. A háború vége egy hátországi hadikórházban érte. Ide egy gáztámadásban elszennvedett mérgezés miatt került. A háború után még egy évig „kaszányalakó” volt. Változatlanul nem volt semmiféle elképzelése a jövőjéről, s kilátása sem volt valami tisztos foglalkozásra.

Immár harmincesztendősen – 1919 őszén – csatlakozott egy kis, jobboldali radikális párt-hoz, amelynek hamarosan egyik hangadója lett. Itt kezdődött politikai pályafutása, amelynek során történelmi alakká nőtt.

Hitler 1889. április 20-án született és 1945. április 30-án halt meg, tehát ötvenhat évet élt. Élete rövidebb volt az átlagosnál. Megmagyarázhatatlannak tűnő szakadék tátong az életút első harminc és az azt követő huszonhat éve között. Harminc éven át kudarcot kudarokra halmozott; aztán szinte egy csapásra helyi politikai nagyság lett, végül pedig világpolitikát csinált. Hogyan lehetséges ez?

Az említett, rengeteg fejtörésre okot adó szakadék inkább látszólagos, mint valódi. Részen, mert Hitler politikai pályafutásának első tíz esztendeje nem áll össze egésszé, és mert vég-eredményben a politikus Hitler is vesztesnek bizonyult, csak éppen kudarcainak dimenziói voltak a lehető legnagyobbak. Másrészt azért is, mert Hitler személyes életének második, a nagy nyilvánosság előtt zajló életszakasza is tartalmatlan és sivár volt. A figyelmes szemlélő azonban politikai „lelki élete” első – a külső szemlélő számára érdektelen – évtizedeiben is sok szokatlan, a későbbieket megelőlegező vonást fedezhet fel.

Hitler életútja nem kereszt- hanem hosszmet-szetében vizsgálendő. Nem igaz, hogy 1919-ig kudarc és gyengeség, 1920-tól kezdve pedig erő és siker jellemezné. Inkább a politikai tevékenységnek és élményszerzésnek az elsőtől az utolsó pillanatig szokatlan intenzitása és a magánélet szokatlan eseménytelensége. Már a háború előtti évek kétes egzisztenciája is olyan vehemenciával vetette bele magát a politika történeisébe, mintha legalábbis része volna azok alakításában. Később, vezérként és kancellárként pedig, afféle beérkezett, sikeres bohém maradt

a magánéletben. Életének meghatározó vonása volt ez az egydimenziósság.

Némely életrajzírója Hitler neve alá azt az alcímet biggyeszti: „Élete és kora”. Az alcímben szereplő „és” inkább elválaszt, mint összeköt. Az életrajzi és kortörténeti fejezetek váltakoznak; a síkszerűen megrajzolt háttér előtt plasztikusan ott áll a nagy egyéniség, amely egyszerre simul bele a háttérbe és domborodik ki belőle. Hitler élete nem írható le e módszerrel, ugyanis minden számottevő részlet összeolvad a kortörténettel, sőt: maga a kortörténet. Az ifjú Hitler reflektál a történetekre; a középkorú még mindig csak visszatükrözi, de már alakítja is őket, míg élete utolsó szakaszában meghatározójukká lesz. Őt magát a történelem formálja, később pedig ő formálja a történelmet. Erről már érdemes szólnunk. Minden más, amit Hitler 1919 előtti és utáni élete kínál, tévútra visz. Intézzük hát el röviden.

Ebből az életből hiányzik „előtte” és „utána” is minden, ami általában megadja egy emberélet súlyát, érzelmi telítettségét és méltóságát: hiányzik belőle például a műveltség, a szakma, a szerelem, a barátság, a házasság, az apaság. Leszámítva a politikát és a politika iránti szenvedélyt, teljesen tartalmatlan, boldognak bizonyosan nem mondható, súlytalan, jelentéktelen élet volt, bármikor könnyűszerrel eldobható. Egyébként Hitler egész politikai pályáján végighúzódik, hogy bármikor kész is megválni tőle. S az életút végén valóban, szinte magától értetődő az öngyilkosság.

Köztudott, hogy nőtlen és gyermektelen volt.* A szerelem is különösen csekély szerepet játszott az életében. Volt ugyan dolga néhány nővel – nem sokkal –, de mindig mellékszeplőnek tekintette és soha nem tette boldoggá őket. Eva Braun két ízben kísérelt meg öngyilkosságot, mivel úgy érezte, Hitler elhanyagolja és lekezezi („csak arra kellek neki!”); elődje, Geli Raubal – Hitler unokahúga – valóban öngyilkos is lett, alighanem ugyanilyen okból. Hitler éppen választási kampányútra indult, és őt nem vitte magával. A nőnek ezzel a tétével sikerült – egyetlenegyszer – rákényszerítenie Hitlert, hogy miatta félbeszakítson valamit, amit sokkal fontosabbnak tartott. Hitler meggyászolta, majd pótolta. Még ez az egyetlen, zavaros történet az, ami Hitler életében a legközelebb áll a „nagy szerelemhez”.

Hitlernek barátai sem voltak. Szeretett kvaterkázni – órák hosszat is akár – a szolgálatára kirendelt személyzettel, gépkocsivezetőkkel, testőrökkel és titkárokkal. Mindig ő vitte a szót. Ebben a közegben el tudta engedni magát. Az igazi barátságot azonban egész életében kerülte. Göringgel, Goebbelszel és Himmlerrel például végig hűvös és távolságtartó maradt a kapcsolata. Fővezérei közül egyedül Röhm-mel állt tegező viszonyban, vele is még a régi idők-ből. A tegeződés mindazonáltal nem bizonyult akadálnak, amikor a politikailag alighanem már

kenyélméltenné vált Röhmöt agyonlövötte. Ismerve, hogy Hitler mennyire irtózott a szorosabb, bensőségebb kapcsolatoktól, még annak a gyanúját sem zárhatjuk ki, hogy Röhm mind kínosabbá váló barátsága egy okkal több lehetett ahhoz, hogy eltegyék őt láb alól.

Nem szoltunk még a műveltség-ről és a szakmáról. Szabályos, iskolai képzésben Hitler nem részesült; a reáliskolában csupán néhány évet végzett el, meglehetősen rossz osztályzatokkal. Csavargó éveiben sokat olvasott, ám az olvasottakból – saját bevallása szerint – csak azt fogadta be, amiről úgy vélte, már amúgy is tudja. Politikai ismeretei egy szenvedélyes újságot-lvasó ismeretei voltak. Igazán jártasnak csak a haditechnika terén és a katonasággal kapcsolatos területeken bizonyult. Ez irányú ismereteinek megszerzésében sokat segített a frontszolgálat: ez tette képessé rá, hogy kritikus szemmel olvasson, megértse és elsajátítsa az olvasottakat. Bármilyen különösen hangzik is, egyetlen műveltségélménye a front lehetett. Egyébként egész életében megmaradt olyan jellegzetes félművelt alaknak, aki mindig mindent már réges-régóta és különben is sokkal jobban tud, aki előszeretettel dobálózik az innen-onnan felcsipentett félgazságokkal és tévhitekkel, s teszi ezt – ha csak egy mód nyílik rá –, olyan, teljesen tudatlan közönség előtt, amelynek imponálhat. A Führer főhadiszállásán feljegyzett asztali beszélgetések dokumentálják megannyi blamálóan kínos műveltségbeli hiányosságát.

Hitler soha semmilyen szakmát nem tanult, nem is keresett magának kenyérkereső foglalkozást. Éppen ellenkezőleg, amíg csak tehetett,

* Újabban olyan állítások láttak napvilágot, hogy Hitler 1917-ben, Franciaországban házasságon kívüli fiúgyermeket nemzett. Ha az állítás történetesen igaz, akkor sem ismerte fiát. Az apaság élményét Hitler nem ismerte.

kerülte a pályaválasztást. Félelme a pályaválasztástól ugyanolyan szembeötlő, mint az, ahogy kerülte a nőülést és a bensőséges emberi kapcsolatokat. Nem nevezhetjük Hitlert hivatásos politikusnak sem, hiszen élete volt ugyan a politika, de nem a mestersége. Politikai pályája kezdetén, ha a szakmájáról kérdezték, hol festőnek, hol írónak, kereskedőnek, hol pedig szónoknak mondta magát. Később pedig ő volt a senki által felelősségre nem vonható, senkinek sem felelős vezér. Kezdetben csak a párt vezére, később pedig mindenki Führere. Első politikai tisztsége a birodalmi kancellári poszt volt. A kancellárkodást szakmai szemszögből egészen különösen végezte. Ha kedve támadt, utazgatót, ha kedve szottyant, elolvasta az aktákat, ha úgy hozta úri kedve, hát nem olvasta el őket. Kabinetje rendszertelenül ülésezett, 1938 után pedig már egyáltalán nem tartottak többé kormányülést. Politikai munkamódszere a legkevésbé sem emlékeztetett arra, ahogy a legmagasabb állami hivatalnokok tevékenykedni szoktak. Egy szabadfoglalkozású művész kötetlenségével dolgozott, aki az ihletet várva olykor napokig, hetekig látszólag csak lustálkodik, majd – amikor megjön az ihlet – hirtelen lázas ténykedésbe kezd. Élete utolsó négy évében, a haderők főparancsnokaként végzett először rendszeres munkát. A napi kétszeri helyzetmegbeszélés elől nem lóghatott el. Az ihlet pedig mindinkább cserbenhagyta.

Talán igaz rá az a megfigyelés, hogy a tartalmatlan és sivár magánélet nem ritka azoknál a férfiaknál, akik nagy célokat tűznek maguk elé, és életüket e célok megvalósítására teszik fel,

attól a becsvágytól vezéreltetve, hogy alakítsák a történelmet. Itt nem erről van szó. Kézenfekvőnek tetszik, hogy – ha más-más szempontból is, de – összehasonlítsuk Hitlert négy történelmi alakkal, Napóleonnal, Bismarckkal, Leninnel és Maóval, ám az összevetés próbáját ő egyik esetben sem állja ki. Végeredményben még Napóleon sem bukott akkorát, mint Hitler. Ez a fő oka, amiért Hitler nem állja ki az összehasonlítást, ám ezt most hagyjuk. Jelen összefüggésben ugyanis pusztán arra kívánunk rámutatni, hogy négyük közül egyedül Hitler volt kizárólag politikus, aki egyetlen más területen sem vitte semmire, szemben a másik négy jól képzett, művelt emberrel, aki eredeti szakmájában már bizonyított, mielőtt politizálásra adta a fejét és bevonult a történelembe. Tábornokként, diplomataként, ügyvédként és tanárként szereztek maguknak nevet. Mind a négyen házasemberek voltak, egyedül Lenin volt gyermektelen. Valamennyien megismertek a nagy szerelemmel: Joséphine Beauharnais, Katharina Orlow, Inessa Armand, illetve Csiang Csing személyében. Ez mind a négy férfit bizonyos emberi vonásokkal ruházza fel. E vonások nélkül úgy éreznénk, valami hiányzik a nagyságukhoz. Ahogy Hitler esetében hiányzik is.

És még valami hiányzik Hitlerből, amire utalnunk kell, mielőtt vizsgálni kezdenénk, amit vizsgálni érdemes. Hitler jelleme, személyének szubsztanciája semmiféle fejlődésen, érésen nem ment keresztül. Karaktere már egészen fiatal korában megállapodott, vagy talán szemléletesebb, ha azt mondjuk: beállt, és – különös mó-

don – mindvégig ugyanaz maradt. Semmivel sem gazdagodott. Nem volt befogadó alkat. Hiányzott belőle minden lágy, szeretetre méltó vagy akár csak békülékeny vonás, hacsak azt az olykor félénkségnek tűnő irtózását nem tekintjük annak, amely alkalmatlanná tette a kapcsolatteremtésre. Pozitív tulajdonságai: akaratereje, merészsége, bátorsága, kitartása, mind-mind jellemének „kemény” oldalát erősítik. Hát még negatív tulajdonságai: kíméletlensége, bosszúvágya, hűtlensége és kegyetlensége. Mindehhez párosul még – ugyancsak kezdettől fogva –, hogy teljességgel képtelen volt az önkritikára. Egész életében rendkívül öntelt, önhitt volt, kora ifjúságától utolsó napjaiig hajlamos túlértékelni önmagát. Sztálin és Mao a személyük körül kialakult kultuszt hűvös számításból, politikai eszközként használták, de nem dőltek be neki. Hitler azonban nem csupán tárgya volt a Hitler-kultusznak, hanem önmaga legkorábbi, legkitartóbb és legodaadóbb rajongója is.

De ennyi elég is Hitler személyéből és sivár személyes életútjából. Nézzük inkább – figyelemünkre sokkal inkább méltó – politikai pályáját, amely – ellentétben az életúttal – nincs híján a fejlődésnek. Politikai pályafutása jóval első nyilvános fellépése előtt kezdődött, és hét nagy szakaszra vagy fejlődési fokra osztható:

1. Már kora ifjúságában figyel a politikára. Ez esetben a valós élet pótléka.

2. Az első (még magánjellegű) politikai akció: Hitler emigrációja Ausztriából Németországba.

3. Hitler elhatározza, hogy politikai pályára lép.

4. Felfedezi azt a képességét, hogy beszédeivel hipnotizálni tudja a tömegeket.

5. Elhatározza: ő lesz a Vezér.

6. Úgy dönt, hogy politikai terveinek menetrendjét alárendeli személyes ambícióinak. (Ekkor dönt a háború elkezdéséről.)

7. Az öngyilkosság.

Az utolsó két döntés abban különbözik a megelőzőektől, hogy ezek magányosan hozott döntések. Az összes többi esetében elválaszthatatlan a szubjektív és az objektív oldal. Természetesen ezek is Hitler döntései, ám Hitlerben és Hitler által a korszellem vagy a kor hangulata munkál, az adja a hátszelet.

Már a tizennyolc-tizenkilenc esztendőes fiatalemberben felébredő, szenvedélyes politikai érdeklődés is a kor hangulatából fakad. Művészi tervei zátonyra futottak, ambíciói azonban elkísérték érdeklődésének új terepére is. Az első világháború előtti Európában sokkal élénkebben politizáltak, mint manapság. Az egymással állandóan vetélkedő, állandó pozícióharcot vívó, állandó háborús készültségben élő imperialista nagyhatalmak Európája volt ez. A politikai helyzet mindenkit izgalomban tartott. Az osztályharcok Európája is volt ez, a beígért és a rettegett vörös forradalomé, ami szintén izgalomban tartotta az embereket. A proletárokcsmák törzsasztalainál állandó politizálás folyt. A munkások, de a polgárok magánélete is sokkal sivatrabban és eseménytelenebb volt, mint manapság. Ám ki akadályozhatta volna meg, hogy esténként ki-ki hazája hős oroszlánja vagy bátor sas-madara legyen, osztálya zászlóvivője, a nagy jövő letéteményese? Hitler – amúgy sem lévén

más dolga – álló nap ezt a szerepet játszhatta. A politika az idő tájt pótszer volt, életpótlék. Bizonyos fokig mindenkinek, az ifjú Hitlernek azonban teljes mértékben pótolta a valóságot.

A nacionalizmus és a szocializmus jelszavai nagy tömegeket mozgósítottak. És micsoda erők szabadultak el, amikor a kettőt megpróbálták összekombinálni egymással! Lehetséges, bár korántsem biztos, hogy Hitlernek már fiatal éveiben eszébe jutott összekötni a kettőt. Később azt írta, hogy huszadik életéve, 1910 körül, Bécsben tette le politikai nézeteinek „gránitzilárdságú alapkövét”, ám hogy e világnézet valójában joggal viseli-e a nemzetiszocializmus nevet, azon lehet vitatkozni. Legalul, a – már a bécsi években kiformalódott – mélyrétegben, a nacionalizmus nem a szocializmussal, hanem az antiszemitizmussal lép fúzióra. Az antiszemitizmus minden jel szerint megelőzött minden mást. Ezt kezdettől fogva viselte – akár egy püpot. De nacionalizmusa – ez az egészen sajátos, „völkisch” vagyis népi-nagynémet színezetű nacionalizmus – kétségkívül még bécsi korszakából ered. A szocializmus nagy valószínűséggel későbbi keletű.

Hitler antiszemitizmusa jellegzetes kelet-európai jelenség. A századforduló Nyugat-Európájában és Németországában az antiszemitizmus már letűnően volt. A zsidók asszimilálódtak és integrálódtak, ami általában kívánatos folyamatnak számított. Kelet- és Délkelet-Európában azonban, ahol nagy számban éltek – önként vagy kényszerűségből – elkülönülten zsidó közösségek, mint nép a népben, az antiszemitizmus endémikus és gyilkos volt (az ma

is). A térség országaiban nem asszimilálni és integrálni akarták a zsidókat, hanem eltávolítani és kiirtani. Bécsben – amelynek harmadik kerületében Metternich híres mondása szerint elkezdődik a Balkán – mély gyökerei voltak ennek a gyilkos indulatokkal járó, a zsidóknak semmiféle kiutat, menekvést nem nyújtó antiszemitizmusnak. Itt lett antiszemita az ifjú Hitler. Hogy hogyan és miért, nem tudjuk. Nincs tudomásunk róla, hogy bármiféle kellemetlen személyes tapasztalatot szerzett volna, ő maga sem számol be ilyesmiről. A *Mein Kampf*-ban leírtak szerint elég volt észrevennie, hogy a zsidók másfajta emberek, ahhoz, hogy levonja a végkövetkeztetést: „És mert mások, el kell tűnniük.” Hogy e végkövetkeztetést miképpen racionalizálta utóbb, azt egy későbbi fejezetben tárgyaljuk. Arra pedig, hogy miképpen valószínűsítette meg, még később térünk ki. Egyelőre maradjunk az antiszemitizmus gyilkos, kelet-európai válfajánál, amely mélyen beleivódott fiatal emberünkbe – ám részleteiben ismeretlen, személyes sorsában semmiféle gyakorlati következménnyel nem járt.

Más a helyzet a nagynémet nacionalizmussal, bécsi éveinek másik termékével. Ez vezetett 1913-ban első politikai döntéséhez: ahhoz, hogy áttelepült Németországba.

Az ifjú Hitler osztrák volt, de nem osztráknak, hanem németnek vallotta magát, mégpedig olyan németnek, akit megrövidítettek és cserbenhagytak, hiszen igazságtalanul megfosztották a birodalomalapítás lehetőségétől, nem élhetett a birodalomban. Korának sok német-osztrákja érzett így. Igaz, az ausztriai németek –

hátuk mögött Németország támogatásával – urai lehettek egy soknemzetiségű birodalomnak, amelyet saját képükre formálhattak. 1866-tól kezdve azonban Németországból kizárva éltek, kisebbségben saját birodalmukban, hosszabb távon pedig védtelenül a Monarchiába kényszerített többi nép ébredező nacionalizmusával szemben, s ráadásul utóbb már a magyarokkal is osztozniuk kellett azon az uralkodói szerepen, amelyhez egyedül sem lélekszámuk, sem erejük nem volt többé elegendő. Egy ilyen kényes helyzetből többféle következtetést lehetett levonni. Márpedig a következtetések levonása már a fiatal Hitlernek is erőssége volt. Ő a legradikálisabb következtetésre jutott: Ausztriának szét kell hullania, és a széthullott Ausztria romjain nagynémet birodalomnak kell létrejönnie, amely újra egyesíti az összes német-osztrákot és amely megfelelő súlyú ahhoz, hogy uralkodjék a többi kis utódállamon is. Lélekben már egyáltalán nem érezte magát k. u. k. alattvalónak. Az eljövendő nagynémet birodalom polgárának tartotta magát, és ebből levonta a magánéletére vonatkozó következtetést, ismét csak a legradikálisabbat: 1913 tavaszán kivándorolt Németországba.

Tudjuk, hogy Hitler azért emigrált Bécsből Münchenbe, hogy elkerülje az osztrák katonai szolgálatot. Ezt nem gyávaságból tette, nem a katonaságot akarta megúszni. Már 1914-ben, közvetlenül a háború kitörésekor önként jelentkezett a frontra, csakhogy nem az osztrák, hanem a német hadseregbe. A háború előszele már 1913-ban érződött; Hitler pedig nem akart olyan ügyért harcolni, amellyel szakított, ame-

lyet legbelül nem érzett sajátjának, és egy olyan országért, amelyet elveszettnek tartott. Akkortájt még nagyon távol állt tőle a politikuspálya gondolata. Ilyesmi nem is igen juthatott az eszébe egy munkanélküli külföldinek a Német Császárságban. A lépés azonban már politikai indíttatású volt.

Hitlert a háború politikai tekintetben boldoggá tette. Egyedül antiszemitizmusa maradt kiélégítetlen. Ha rajta áll, a háborút arra is felhasználta volna, hogy kiirtsa a birodalomban az internacionalizmust (amelyet *Internationalismus*-nak írt), és amelyen a zsidókat értette. Amúgy azonban négy éven keresztül minden ragyogóan ment. Egyik győzelem követte a másikat. Vereségeket csak az osztrákok szenvedtek el. „Ausztriával az fog történni, amit mindig is mondtam” – írta jól értesülten a harctérről müncheni ismerőseinek.

Most jutottunk el ahhoz a ponthoz, amikor Hitler eldöntötte: politikus lesz. Ez egyike volt azon nagyszámú elhatározásainak, amelyeket „életem legnehezebb döntése”-ként emlegett. E döntés objektív feltételét az 1918-as forradalom jelentette. A császárság idején egy olyan társadalmi helyzetű külföldinek, amilyen Hitler volt, eszébe sem juthatott volna a politikai tevékenység, hacsak nem a szociáldemokrata pártban, oda azonban Hitler nem kívánczolt, ráadásul a szociáldemokrácia semmilyen módon nem befolyásolta az állam tényleges politikáját. A forradalom azonban egyfelől megnyitotta az utat a politikai pártok előtt: ekkor már valóban harcolhattak a hatalomért, másfelől pedig oly mértékben megingatta a hagyomá-

nyos, örökölt pártrendszert, hogy az újonnan alakult pártok is jó eséllyel vethették bele magukat a küzdelembe. 1918–19-ben tömegesen alakultak az új pártok. Hitler osztrák állampolgársága sem számított már akadálnak, immár aktívan részt vehetett a német politikában. „Német-Ausztria” – ahogy akkoriban nevezték – Németországhoz csatolását tiltották ugyan a győztes hatalmak, ám 1918 után a határ mindkét oldalán olyan szenvedélyesen áhították az egyesülést – sőt a lelkek mélyén már meg is előlegezték –, hogy egy osztrák Németországban gyakorlatilag nem számított többé külföldinek.

Társadalmi korlátok pedig a fejedelemségeket és a nemesi kiváltságokat megszüntető forradalom után nem léteztek már egy német politikus számára.

Ezt a körülményt csupán azért hangsúlyozzuk, mert egyébként rendre figyelmen kívül hagyják. Mint ismeretes, Hitler az 1918-as forradalom, a „novemberi bűntény” esküdt ellenségeként mutatkozott be a politikában, ezért is ódzkodunk kimondani, hogy ő is e forradalom produktuma. Objektíve volt az, akárcsak Napóleon a francia forradalomé, amelyet bizonyos értelemben ő tiport el. Egyikük sem állított vissza semmit abból, amit a forradalom elsöpört. Mindketten ellenségei, s egyszersmind örökösei is voltak a forradalomnak.

Alighanem joggal tételezzük fel, hogy november 18-a szubjektíve is hozzájárult ahhoz, hogy Hitler politikai pályára lépjen, noha ténylegesen csak 1919 őszén hozta meg döntését. Az a nap, november 18-a volt az eszmélés nap-

ja, a meghatározó élmény. „Németországban soha többé nem ismétlődhet meg az, ami november 18-án történt” – így fogalmazta meg hosszas morfondírozás és spekuláció után politikai szándékát, első célkitűzését az ifjú amatőr politikus – egyébként az egyetlen célt, amelyet ténylegesen valóra is váltott. Mert az, ami 1918. november 18-án történt, valóban nem ismétlődött meg a második világháborúban. Nem fejezték be idejében az elvesztett háborút, és nem tört ki forradalom. Hitler mindkettőt megakadályozta.

Vizsgáljuk meg közelebbről, mi mindent jelent a „soha többé november 18-át” jelszó. A mondatnak rengeteg jelentése van. Mindenekelőtt azt a szándékot fejezi ki, hogy – amennyiben az 1918. novemberihez hasonló helyzet alakulna ki – meg kell akadályozni egy esetleges forradalom kitörését. Másodszor – s enélkül az első jelentés a levegőben lógna – újra elő kell idézni azt az 1918. novemberi helyzetet. Harmadszor: az elvesztett vagy feladott háborút folytatni kell. Negyedszer: a háború újraindításakor az országnak olyan belső állapotban kell lennie, amelyben nincsenek potenciális forradalmi erők. Ettől kezdve már kézenfekvő, hogy ötödször: fel kell számolni az összes baloldali pártot, és ha ezeket felszámolták, akkor már miért ne lehetne egy fiist alatt valamennyi pártot felszámolni? Mivel azonban a baloldali pártok mögött állókat, a munkásokat nem lehet csak úgy eltörölni, meg kell nyerni őket a nacionalizmus eszméjének. Ez azt jelenti, hogy hatodszor: szocializmust kell nekik kínálni, *valamiféle* szocializmust, nemzeti szocializmust.

Eddigi hitüket, a marxizmust – hetedszer – ki kell irtani, ami nem jelent kevesebbet, mint hogy (nyolcadszor:) fizikailag is meg kell semmisíteni a marxista politikusokat és értelmiségieket, akik között hál' istennek rengeteg a zsidó, így aztán (kilencedszer:) teljesülhet Hitler régi vágya, ki lehet irtani minden zsidót.

Látni való: Hitler kész belpolitikai programmal lép a politika színterére. Politikussá válásának évében, 1918 novembere és 1919 októbere között volt is ideje az alapvetésre és a tisztázásra. És meg kell hagyni, volt tehetsége is hozzá, hogy tisztázzon, megalapozzon és levonja a következtetéseket. Ez a képesség már ifjú, bécsi éveiben is megvolt benne, és nem hiányzott belőle a bátorság sem, hogy ezeket a radikálisan levont, teoretikus következtetéseket ugyancsak radikálisan átültesse a gyakorlatba. Mindazonáltal megjegyzendő, hogy gondolatainak egész építménye tévedésen alapult: azon a tévedésen, hogy a forradalom okozta a vereséget. Valójában éppen fordítva történt, a forradalom tört ki a vereség következményeképpen. De Hitlernek ezt a tévedését nagyon sok német osztotta.

Politikusi eszmélése idején, 1918-ban, Hitlernek még nem voltak külpolitikai elképzelései. Külpolitikai programját a következő hathét évben dolgozta ki. E helyt csak röviden tárgyaljuk e programot. Először tehát csupán az az elhatározás született meg, hogy a – Hitler véleménye szerint – túl korán abbahagyott háborút mindenképpen folytatni kell. Később ötlött fel benne az a gondolat, hogy az új háborúval nem egyszerűen a régit kell megismételni, hanem hogy azt új, kedvezőbb szövetségi rendszerrel

kell megvívni, s hogy ki kell használni azokat az ellentéteket, amelyek az első világháború után az ellenséges koalíció széteséséhez vezettek. Itt és most nem foglalkozunk sem e gondolat fejlődési fázisaival, sem azokkal a lehetőségekkel, amelyek Hitler fejében 1920 és 1925 között megfordultak. Ezeknek más könyvekben utánanézhet az olvasó. Szögezzünk itt le csupán annyit, hogy Hitler a *Mein Kampf*-ban vázolt elképzelések szerint Angliában és Olaszországban lehetséges szövetségest, de legalábbis jóindulatú, semleges hatalmakat látott. Az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaival és Lengyelországgal mint segédnépekkel számolt. Franciaországot eleve ki akarta iktatni, de a főellenségnek nem Franciaországot, hanem Oroszországot tartotta. Oroszországot mindenképpen le akarta igázni, hogy alávetettségben tartva, német élettérre, gyarmattá, „német Indiává” változtathassák. E számításon alapult a második világháború terve, mindazonáltal az elképzelés nem bizonyult helytállónak, mivel sem Anglia, sem Lengyelország nem játszotta el a rá kiosztott szerepet. Erre a későbbiekben még több helyen is kitérünk. Itt azonban – Hitler politikusi fejlődésének vizsgálatakor – nem időzhetünk tovább e témánál.

1919–1920 fordulóján járunk. Ekkor lép Hitler a nyilvánosság elé, és lesz politikai szereplővé. 1918 novembere, az eszmélés élménye után 1919–20 az áttörés élményét hozta meg. Az áttörés nem merült ki abban, hogy villámgyorsan vezető embere lett a Német Munkáspártnak (Deutsche Arbeiterpartei), amelynek nevét hamarosan Német Nemzetiszocialista

Munkáspártra (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) változtatta. Nem volt szüksége hozzá különösebb erőfeszítésekre. Belépésekor a párt alig néhány száz jelentéktelen és zavaros főből álló, sörözők hátsó termében gyűlő egyület volt. Az igazi áttörés élményét az jelentette, hogy fölfedezte nem mindennapi szónoki képességét. Napra pontosan tudjuk, mikor történt: 1920. február 24-én. Aznap tartotta első átütő sikerű beszédét egy tömeggyűlésen. Ismerjük Hitlernek azt a képességét, hogy tömeggyűléseken a lehető legkülönbözőbb embereket – minél többen voltak és minél vegyesebb összetételűek, annál inkább – homogén, gyúrható tömeggé formálja, valósággal önkívületi állapotba hozza, hogy végül afféle kollektív orgazmust váltson ki belőlük. E képessége tulajdonképpen nem ékesszólásán, retorikai tehetségén alapult. A Hitler-beszédek lassan, akadózva indultak, felépítésükből hiányzott a logika s gyakran a világos, követhető tartalom is; ráadásul nyers, rekedtes torokhangon hangzottak el. Hitler hatása abban a hipnotikus képességében, koncentrált akarateréjében rejlett, amellyel bármikor képes volt rá, hogy hatalmába kerítse a kollektív tudatalattit. Ez a tömegeket hipnotizáló hatás volt hosszú ideig Hitler első és egyetlen politikai tőkéje. Lenyűgöző erejéről számtalan érintett beszámolóját ismerjük.

Ám a tömegre tett hatásánál is fontosabb volt az a hatás, amelyet Hitler saját magára gyakorolt. Ez csak úgy lesz érthető, ha elképzelünk egy férfit, aki jó okkal impotensnek tartotta magát, aztán egyszer csak hatalmas szexuális tel-

jesítményre képes. Az amúgy többnyire hallgató Hitler már korábban, bajtársai körében is olykor elragadtatta magát és vad szónoklatokba kezdett, ha szóba került az őt igazán izgató két téma: a politika és a zsidók. Kezdetben legfeljebb csak némi megütközést váltott ki, környezete többnyire bolondnak tartotta. Ám a „bolondról” egyszer csak kiderült, hogy tömegeket képes összetrombitálni, hogy máris ő „München királya”. A félreismeret emberek csendes, keserű gögjét ekkor a sikeresek mámoros öntudata váltotta fel Hitlerben.

Ráébredt, hogy olyasvalamit tud, amit rajta kívül senki más. Most már világosan látta, melyek belpolitikai célkitűzései; és valószínűleg nem kerülte el a figyelmét az sem, hogy terveit a politikai jobboldal sokkal prominensebb politikusai sem látják át. Azok a politikusok, akik közül a következő években mindinkább kiemelkedik majd. Mindez együtt alighanem a páratlanság érzésével töltötte el, ami egyébként sem állt tőle távol: már kudarcai idején, „fel nem ismert zseni” korában is páratlannak hitte magát. Ebből az érzésből bontakozott ki lassanként politikai pályája legnagyobb, korszakos döntése, eldöntötte, hogy ő lesz a Führer.

Ezt az elhatározást nem tudjuk sem pontos dátumhoz, sem meghatározott eseményhez kötni. Bizonyosra vehetjük azonban, hogy politikai pályafutásának elején Hitler még szerényebb célokat tűzött maga elé. Akkoriban még beérte azzal, hogy a nemzeti ébredés mozgalmának propagandistája, „harsonája” legyen. Ebben az időszakban még tisztelte a császárság bukott nagyjait, akik Münchenben gyűltek ösz-

sze, és ott a legkülönbözőbb államcsínyterveket dolgozták ki. Hitler különös tisztelettel viselkedett Ludendorff tábornok iránt. Ludendorff a háború utolsó két esztendejében a német hadvezetés feje volt, a háborút követően pedig a politikai rendszer megdöntésén munkálkodó jobboldali mozgalmak központi alakja lett.

Ahogy Hitler közelebbi ismeretségbe került a tábornokkal, megszűnt tisztelni őt. Egyrészt, mert tudatában volt, milyen biztos eszközei vannak a tömeg manipulálására, másrészt, mert egyre jobban érezte politikai és intellektuális fölényét minden lehetséges vetélytársával szemben. Ehhez az érzéshez valamivel később az a – korántsem magától értetődő – felismerés társult, hogy politikai vetélytársaival egy későbbi jobboldali kormányban nem pusztán a hivatalokon és a rangokon fog megosztózni, hanem hogy vetélkedésükben olyasvalami dől majd el, ami azelőtt elképzelhetetlen volt: ki lesz a mindenható, hosszú távon regnáló, semmilyen hatalmi testülettől nem függő diktátor, akit nem korlátoz sem az alkotmány, sem a hatalmi ágak hagyományos megosztása.

A Monarchia felbomlása és ellehetetlenülése nyomán vákuum keletkezett, amelyet a weimari köztársaság nem volt képes kitölteni, mivel létét sem az 1918. november 18-i forradalom hívei, sem a forradalom ellenfelei nem fogadták el. A weimari köztársaság az ismert kifejezéssel élve: köztársaságpártiak nélküli köztársaság volt. A húszas évek elején egyre inkább elhatalmasodott az embereken az a hangulat, amelyet Jakob Burckhardt szavaival úgy fogalmazhatnánk meg hogy „ellenállhatatlanul vá-

gyódnak valami után, ami hasonlít a korábbi hatalomhoz, és ami *egyetlen* emberért kiált”. A nemzet nagy része nem csupán az elvesztett császárt akarta pótolni ezzel az emberrel. Más oka is volt e vágyódásnak: a németek letargiával reagáltak a háború elvesztésére és tehetetlen haragot éreztek a rájuk erőltetett, sértő békeszerződés miatt. Stefan George a közhangulatot fejezte ki versében, amikor 1921-ben egy olyan kort jósolt meg, amely...

„megszüli az egyetlen, aki segít, a Férfit...”

Akinek teendőit is azonnal vázolja:

*„Az majd láncot tör, rendet söpör a
romokra, hazaveri a bitangot,
az örök jogba, hol a nagy megint nagy,
úr az úr, parancs a parancs, igaz
jelképet tűz a népi lobogóra:
a hajnal szörnyű vészjelei közt,
az éber nappal művéhez vezet
s megalapítja az Új Birodalmat.”**

Mintha csak Hitlert jövendölte volna meg! Még „az igaz jelkép” is egyezik: a horogkereszt, amely (bármiféle antiszemita jelentés nélkül) Stefan George kötetait díszítette évtizedek óta. Már egy korábbi, 1907-ben keletkezett George-vers is olybá tűnik, mintha a költő abban Hitler eljövételéről vizionálna:

*Férfit! Tettet! nép s főtanács esdekeli.
Ne abban bízzatok, kit vendégtetetek!*

* George: *A költő a zűrzavar korában*. Szabó Lőrinc fordítása.

*Ki tán gyilkosítok között ült éveket,
S celláitokban hált: kél s a tettet teszi.**

Nem valószínű, hogy Hitler ismerte George verseit, de ismerte azt az általános hangulatot, amelyet e versek kifejeztek és ez a hangulat hatott is rá. Kétségkívül kellett ahhoz egy jókora adag vakmerőség, hogy eltökélje: ő lesz az „a Férfi”, akinek eljövételét mindenki várja, és akitől csodát remélnek. Ez a vakmerőség Hitleren kívül – sem akkor, sem később – nem volt meg senkiben. A *Mein Kampf* 1924-ben diktált első kötetében már teljesen kiérlelt formájában ott az elhatározás, amelynek megvalósítása voltaképpen 1925-ben, a párt újjáalakításával kezdődött. Az új Nemzetiszocialista Német Munkáspártban kezdettől fogva csakis egyetlen akarát létezhetett, a Führer akarata. Hitler belső, politikusi fejlődésében alapvetően szerényebb lépés az a későbbi, amikor vezéri

* Stefan George (1868–1933) bizonyos kései, 1907 után írt műveiben a Harmadik Birodalom profétájának tűnik fel. Érdekes módon, amikor végül valósággá vált a Harmadik Birodalom, az a legkevésbé sem tetszett neki. A hatvanötödik születésnapjára, 1933. július 12-ére tervezett, nagy, állami ünnepségek elől Svájcba emigrált. Ott is halt meg még ugyanabban az évben. George körének tagja, s az idősödő mester egyik utolsó tanítványa volt az a Claus Stauffenberg gróf, aki 1944. július 20-án merényletet kísérelt meg Hitler ellen, amiért az életével fizetett. Kezdetben azonban ő is lelkesen üdvözölte Hitler hatalomra jutását. A német szellemtörténet „George–Hitler–Stauffenberg” fejezetének megírása még várat magára. (A versidézet N. Kiss Zsuzsa fordítása.)

terveit kibontakoztatta, mint az az első, amikor egyáltalán eltökélte, hogy ő lesz a „Führer”.

A két döntés között – attól függően, hogy hogyan számoljuk – hat, kilenc, sőt tíz év is eltelt. A teljhatalmú, senkinek semmilyen felelősséggel nem tartozó vezér pozícióját Hitlernek 1933-ban még nem sikerült elérnie – csak 1934-ben, Hindenburg halála után lett ő a Führer. Negyvenöt éves volt ekkor. Alighanem elgondolkodott azon, hogy mennyit tud megvalósítani bel- és külpolitikai programjából élete még hátralévő éveiben. A kérdésre élete legkülönösebb, és – széles körben mindmáig nem ismert – válaszát adta. Ez volt az első olyan, egész életére szóló döntése, amit teljesen titokban tartott. Úgy döntött: az egész programot megvalósítja. Van valami rémisztő ebben a válaszban: hiszen egész politikáját és politikai ütemtervét alárendelte földi léte várható tartamának.

Döntése a szó legszorosabb értelmében példátlan. Gondoljunk bele: az emberi lét rövid, az államok és a népek azonban hosszú életűek. E megfontoláson alapul minden állam – akár monarchia, akár köztársaság – alkotmánya, de eszerint cselekszenek a „történelemformáló nagy emberek” is, akár az értelem, akár az ösztönök vezérlik tetteiket. A példaként említett négy férfiú közül, akikkel Hitlert korábban összehasonlítottuk, egyik sem tekintette magát pótolhatatlannak. Bismarck egy tartósnak tervezett, alkotmányos rendszerben jelentős hatalmat biztosító, ám világosan körülhatárolt hivatalt temetett magának. Amikor távoznia kellett hivatalából, dühöngve bár, de fegyelmezetten tá-

vozott. Napóleon dinasztiát akart alapítani. Lenin és Mao úgy szervezték az általuk alapított pártot, hogy abban kinevelődjenek utódaik. Az utódok között olykor akadtak rátermettek, az alkalmatlanokat pedig gyakran véres válságok árán állították földre.

Hitlernél mindennek nyoma sincsen. Ő tudatosan épített saját pótolhatatlanságára, az örök fenyegetésre: „Én, vagy a káosz”, sőt „Utánam a vízözön”. Szó sincs itt alkotmányról, szó sincs dinasztiáról, ez utóbbi nem is felelt volna meg a korszellemnek, de Hitler különben is viszolygott a házasságtól és gyermeke sem volt; pártja pedig nem olyan volt, amely kiállja az idő próbáját, viseli a kormányzás felelősségét és kitermeli az új vezért. A párt Hitler számára pusztán eszköz volt a hatalom megszerzésére. Ebben a pártban soha nem működött politikai bizottság, amely kitermelhette volna a trónörökösöket. Hitlernek pedig esze ágában sem volt saját életénél messzebbre tekinteni, és gondoskodni a jövőről. Ami történt, annak az ő akaratából, az ő révén kellett megtörténnie.

Így azonban szorítani kezdte az idő, és ez szükségképpen elkapkodott és szakszerűtlen politikai döntésekhez vezetett. Hiszen minden olyan politika szakszerűtlen, amelyet nem a mindenkori helyzet, a körülmények és a lehetőségek határoznak meg. Hitler döntését nem ezek határozták meg. Főként pedig akkor hagyta figyelmen kívül a körülményeket, amikor eldöntötte, hogy a tervezett nagy, az élettérért folytatandó háborút még az ő életében és az ő vezetésével kell megvívni. Erről természetesen soha nem beszélt nyilvánosan. Alighanem kissé

elijesztette volna vele a németeket. A Bormann-nak 1945 februárjában diktált politikai testamentumában azonban már nyíltan vall erről. Először is sajnálattal szögezi le, hogy a háborút a kellenél egy évvel később – 1938 helyett 1939-ben – kezdte el, („de nem tehettem semmit, hiszen az angolok és a franciák Münchenben minden feltételemet elfogadták”), majd így folytatja: „A végzet úgy akarta, hogy mindent egyetlen rövid emberöltő alatt kelljen véghezvinnem... Míg másoknak egy örökkévalóság áll rendelkezésükre, nekem mindössze néhány kurta év. Mások tudják, hogy lesz utóduk...” Persze arról, hogy neki ne legyen, csak ő maga tehetett.

Már 1939-ben, a háború kitörésekor – ha nyilvánosan nem is – de jó néhányszor sejteni engedte eltökélt szándékát, hogy Németország sorsát saját életrajzának rendeli alá. Gafencu román külügyminiszternek azt mondta 1939 tavaszán, berlini látogatásakor: „Most vagyok ötvenéves. Inkább most akarom a háborút, mint ötvenöt vagy hatvanéves koromban.” Tábornokai előtt augusztus 22-én „rendíthetetlen háborús elszántságát” többek között saját „személyiségének rangjával és páratlan autoritásával” indokolta, amellyel – ki tudja – egy napon talán már nem lehet számolni. „Senki sem tudja, meddig élek még.” Néhány hónap múlva, november 23-án ugyanebben a körben így sürgeti a nyugati offenzíva előkészületeinek felgyorsítását: „...és legutolsó tényezőként szabadon megemlítenem saját, pótolhatatlan személyemet. Az én helyemre sem katonai, sem polgári személy nem léphet. Nincs kizárva, hogy

merényletet kísérelnek meg ellenem... A Birodalom sorsa egyes-egyedül tőlem függ. Ennek tudatában cselekszem.”

Végeredményben elképesztő ötlet, hogy valaki saját életrajzának rendelve alá államok és népek sorsát, a történelmet. Kideríthetetlen, hogy mikor támadt ez a gondolata. Csírájában persze már a húszas évek közepén benne rejtett Hitler „Vezér”-fogalmában. Azt a meggyőződést, hogy a Führert senki nem vonhatja felelősségre, attól, hogy a Führert senki nem pótolhatja, csak egyetlen lépés választja el. Mindazonáltal számos jel utal rá, hogy erre a lépésre – amely egyben a háborúba vezető döntő lépés volt – Hitler csak a harmincas évek második felében szánta el magát. Ennek első dokumentuma az úgynevezett Hoßbach-jegyzőkönyvben feljegyzett, 1937. november 5-i titkos megbeszélés; legmagasabb beosztású minisztereinek és tábornokainak ekkor engedett első ízben homályos bepillantást háborús terveibe, s jócskán ráijesztett velük a jelenlévőkre. Valószínűleg első kormányzati éveinek bámulatos, magamagát is meglepő sikerei fokozták oly mértékben önbizalmát, hogy végül már-már babonásan hitt saját magában, sőt elhatalmasodott rajta a kiválasztottság érzése, s ez jogosította fel arra, hogy önmagával azonosítsa Németországot, és ne átallja kijelenteni: „A Birodalom sorsa egyes-egyedül tőlem függ.” Mindez nem jelent kevesebbet, mint hogy Németország fennmaradását vagy pusztulását elvileg saját életétől vagy halálától tette függővé, utolsó cselekedetei pedig pontosan megfeleltek ennek az elvnek.

Ami személyes sorsát illeti, Hitler gondolatvilágában igen keskeny volt az élet és halál közötti mezsgye. Ismeretes, hogy élete öngyilkossággal ért véget, ám ebben nincs semmi meglepő. Ha élete során kudarcok érték, gyakran foglalkoztatta az öngyilkosság gondolata. Bár mikor képes lett volna eldobni magától azt az életet, amelytől egyébként Németország sorsát tette függővé. Az 1923-as müncheni puccs után közölte Ernst Hanfstaengllel, akinél rejtőzködött, hogy véget vet életének, föbe lövi magát. Hanfstaengl – saját elmondása szerint – sokáig gyözködött Hitlerrel, mire eltérítette szándékától. Egy későbbi, pártszakadással fenyegető válság során, 1932 decemberében Hitler azt mondta Goebbelsnek, aki erről beszámol: „Ha a párt szétesik, öt percen belül föbe lövöm magam.”

E kijelentéseket – tekintettel későbbi, 1945. április 30-án elkövetett, valóságos öngyilkosságra – nem tarthatjuk üres locsogásnak. A Goebbels jelenlétében tett kijelentésből különös figyelmet érdemel az „öt percen belül” fordulat. Későbbi – hasonló típusú – kijelentéseiben aztán már csak másodpercekről, végül pedig már csak a másodperc törtrészeről beszél. Hitlert nyilvánvalóan egész életében foglalkoztatta, hogy vajon milyen gyorsan végezhet magával az ember, vagyis hogy milyen egyszerű lehet az öngyilkosság. Sztálingrád után csaldottságának adott hangot, amiért Paulus tábornagy megadta magát az oroszoknak, ahelyett, hogy föbe lőtte volna magát: „Főbe kellett volna lőnie magát, ahogy régen a hadvezérek kardjukba dőltek, amikor látták, hogy elvesztették a

küzdelmet... Hogyan lehet félni ettől a pillanattól, amely megválthatná e nyomorúságtól, ha már nem tartja vissza a kötelesség ebben a siralomvölgyben! Na!” A július 20-i merénylet után pedig azt mondta: „Ha életemnek most vége szakadt volna, az, bízvást mondhatom, nagy megkönnyebbülést jelentett volna személyes sorsomnak. Megszabadultam volna a gondoktól, az álmatlan éjszakáktól és a súlyos idegi bántalmaktól. A másodperc törtrése az egész, amely megváltja az embert mindentől, hogy megtalálja végső nyugalmat és örök békéjét.”

Amikor aztán Hitler végül valóban öngyilkosságot követett el, az nem okozott különösebb meglepetést, sőt szinte természetesnek tűnt fel. Nem mintha a felelősök öngyilkossága vesztett háborúk után általában magától értetődő volna. A legkevésbé sem az, éppen ellenkezőleg: nagyon ritka. Hitler öngyilkossága valószínűleg azért hatott olyan magától értetődőnek, mert szinte logikusan következett életéből. Személyes sorsát nyilván sivárabbnak, tartalmatlanabbnak érezhette annál, semhogy a bajban is megérje rágaszkodni hozzá. Politikai létét pedig kezdettől fogva a dupla vagy semmi játékszabályai szerint élte. Vesztett, és ezután szinte magától értetődő lépés volt, hogy végzett magával. Az öngyilkossághoz szükséges sajátos bátorság sosem hiányzott belőle, ha belegondolunk, kezdettől fogva gyanítható volt, hogy így végzi. Különös módon utólag szinte senki sem róta fel neki, olyan természetesnek tűnt a befejezés.

Az viszont már a legkevésbé sem volt természetes, sőt kimondottan kínos stílusterés volt, hogy magával vitte a halálba a szeretőjét: azt a

nőt, aki életében nem sokat jelentett neki. S tette mindezt azután, hogy a közös vég előtt huszonnégy órával, egy könnyfacsaró, nyárs-polgári, hatásromboló gesztussal, titokban nőül vette. Szerencséjére csak jóval később vált ismertté az a tény – amit joggal vettek volna *nagyon rossz* néven tőle –, hogy megpróbálta magával vinni a halálba Németországot is – pontosabban azt a keveset, ami megmaradt belőle. Erről – és a Németországhoz fűződő viszonyáról – az utolsó, *Az árulás* című fejezetben szólunk még.

Am előtte vizsgáljuk meg tüzetesen Hitler rendkívüli teljesítményeit, és a kortárs szemében bámulatra méltónak látszó sikereket. Hiszen tagadhatatlan, hogy nagy eredményei és sikerei is voltak.

Tizenkét évig tartó regnálásának első hat évében Hitler olyan eredmények sorával lepte meg híveit és ellenfeleit egyaránt, amelyeket korábban senki nem nézett volna ki belőle. E teljesítmények megzavarták – és lélektanilag lefegyverezték – ellenfeleit (1933-ban a németek többsége még nemet mondott Hitlerre). Az idősebb nemzedék egy része titkon mindmáig bizonyos tiszteletet érez iránta.

Kezdetben Hitler közönséges demagóg hírében állt. Tömegeket hipnotizáló szónoki képességét azonban senki sem vitatta. E képessége tette őt – az 1930–32 között tetőző gazdasági válság idején – a hatalom mind lehetségesebb, mind komolyabban veendő várományosává. Kevesen tételezték fel azonban róla, hogy hatalomra kerülve képes lesz megállni majd a helyét. Elvégre kormányozni és szónokolni két teljesen különböző dolog. Feltűnt az is, hogy a kormányon levőket hevesen ostromozó és minden hatalmat magának és pártjának követelő, a legkülönbözőbb beállítottságú, elégedetlen emberek előtt gondolkodás nélkül, a lehető legellentmondásosabb dolgokat összehordó Hitler soha nem tett egyetlen kézzelfogható javaslatot sem az olyan, akkoriban mindennél súlyosabb gondok orvoslására, mint a gazdasági válság vagy a munkanélküliség. Tucholsky sokak véleményét fogalmazta meg, amikor arról írt, hogy

„maga az ember nem is létezik, csupán a zaj, amit csap”. Lélektanilag annál lesújtóbb volt, amikor 1933 után nagyon is tetterősnek, ötlestesnek és eredményesnek bizonyult.

Szónoki képességein kívül mindenesetre egy dolog már 1933 előtt is feltűnhetett volna azoknak, akik megfigyelték Hitlert és véleményyt nyilvánítottak róla. Ha csak egy kicsit alaposabban odafigyelnek rá, feltűnhetett volna rendkívüli szervező tehetsége: az a képessége, amellyel hatékony hatalmi erőszakszervezeteket hozott létre és működtetett. A húszas évek végén az NSDAP teljes mértékben Hitler műve volt. Szervezetként már azelőtt jóval felülmúlta az összes többi pártot, mielőtt – a harmincas évek elején – a választók tömegeit is maga mögé állította. Jócskán túlszárnyalta az SPD híres, régi szervezetét, nem is szólva arról, amilyenek a szociáldemokraták a császárság korában voltak. Az NSDAP állam volt az államban, belső, ellenséges kisállam a nagyon belül. Szemben a nehézkessé és önelégültté vált SPD-vel, Hitler NSDAP-já kezdettől fogva hihetetlen dinamikával működött. Csupán egyetlen uralkodó akaratnak engedelmeskedett. A figyelmes szemlélőnek már a húszas években feltűnhetett Hitlernek az a, már a jövőt előrevetítő vonása, az a meghatározó képessége, amellyel bármikor játszi könnyedséggel tudta közömbösíteni és kiiktatni a párton belül jelentkező vetélytársakat és ellenzéket. Hitler pártjához hasonlót korábban nem látott Németország. Legkisebb csoportját is rendkívüli harci szellem fűtötte, a párt egésze pedig olyan volt, akár egy óriási, robogó és száguldó választási kampánymasinéria. Hitler

másik nagy, a húszas években létrehozott műve a polgárháborús célokra szervezett hadsereg volt, az SA, s ehhez képest a kor többi politikai harci szövetsége – a német-nemzeti Stahlhelm, a szociáldemokrata Reichsbanner, sőt még a kommunista Roter Frontkämpferbund is – aféle tehetetlen nyárspolgári egyletecskének tűnt fel. Harci szellemével, erőszakosságával, rámenősségével és vérszomjas brutalitásával az SA túltett a Németországban működő összes korabeli félkatonai szervezeten. Az SA-tól – és csak-
 is ettől – valóban rettegetek az emberek.

Hitler tudatosan gerjesztette a félelmet, és éppen e félelem volt az oka, hogy az 1933 márciusa, Hitler hatalomátvétele utáni terror és a jogsértések sorozata oly csekély fölháborodást és ellenállást váltott ki. Az emberek attól tartottak, hogy a helyzet még rosszabbra fordul. Az SA egy éven keresztül vérszomjas, szadista kéjjel hirdette, hogy eljő majd a „hosszú kések éjszakája”. A hosszú kések éjszakája azonban nem jött el. Igaz, néhány különösen gyűlölt ellenséggel titokban végeztek, s a gyilkosok mindig megúszták büntetlenül, de az esetek soha nem kaptak nyilvánosságot. Hitler maga, ünnepélyes esküt tett (a birodalmi bíróság előtt tett tanúvallomásban), hogy beiktatása után fejek fognak hullani: a „novemberi bűnözők” fejei. Ehhez képest a közvélemény valósággal föllélegzett, amikor az 1918-as forradalom veteránjait és a köztársaság magas rangú tisztségviselőit 1933 tavaszán és nyarán „csak” koncentrációs táborokba zárták, ahol ugyan brutális atrocitásoknak voltak kitéve, és életük veszélyben forgott, ám ahonnan azért többségük előbb-utóbb kiszaba-

dult. Sőt akadt, akinek haja szála sem görbült. Az emberek pogromokra számítottak; ám ehelyett – 1933. április 1-jén – csupán egynapos és inkább csak jelképes, vértelen bojkottot szerveztek a zsidó üzletek ellen. Egyszóval: a helyzet nagyon rossz volt, de mégsem annyira rossz, mint amennyire a fenyegetések alapján várni lehetett. Az események rácsfoltak azokra, akik – egyébként teljes joggal – azt állították, hogy „ez csak a kezdet”, hiszen az 1933–34-es terrorhullám lassan elcsitult. 1935-től 37-ig tartottak a „jó” náci évek, a terrort felváltotta a normalitás, amelyben azonban változatlanul működtek a koncentrációs táborok, igaz, viszonylag kevés lakóval. Egy időre úgy tűnt, az élet azokat igazolta, akik úgy értékelték, hogy csupán „sajnálatos átmeneti jelenségekről” van szó.

Azzal, ahogy az első hat évben kezelte és adagolta a terrort, Hitler lélektani mestermunkát végzett. Kezdetben félelemkeltéssel, majd vad fenyegetőzéssel, később azzal, hogy a terror mégsem volt súlyos, mint ahogy ígérték. Azután lassanként visszatértek a normalitást megközelítő állapotokhoz, mindazonáltal Hitler a háttérben nem mondott le a terror alkalmazásáról. Ezzel kellő mértékben megfélemlítette, ám nem hajszolta kétségbeesett ellenállásba azokat, akik elutasították őt, vagy akik a kivárára rendezkedtek be – azaz a többséget –; és ami még ennél is lényegesebb, nem terelte el a figyelmet a rezsim pozitívnak tekinthető eredményeiről.

Hitler pozitív teljesítményei között okvetlenül első helyen említendő a gazdasági csoda, e mellett minden más eltorpúl. A gazdasági csoda

kifejezés persze későbbi; a második világháború után kezdték használni, az Erhard-kormányzat meglepően gyors újjáépítési és gazdaságélénkítő teljesítményére. De sokkal jobban illik arra, ami Németországban Hitler idején, a harmincas évek közepén történt. Akkoriban sokkal mélyebb és erősebb lehetett az az érzés, hogy valódi csoda történt, és hogy a férfiú, aki e csodát véghezvitte – tehát Hitler – csodatévő.

1933 januárjában, amikor Hitler birodalmi kancellár lett, Németországban hatmillió munkanélküli volt. Alig három év múlva, 1936-ban megvalósult a teljes foglalkoztatás. A tömeges nyomorból, az elviselhetetlen ínségből kilábaló emberek általában szerény jólétben éltek. De ami majdnem ilyen fontos: a reménytelenség és a tanácstalanság után a bizakodás és az önbizalom hangulata töltötte el őket. És ami még ennél is csodálatosabb: az átmenet a válságból a gazdasági felvirágzásba nem járt inflációval, az árak és a bérek teljesen megőrizték stabilitásukat. Ezt később csak Ludwig Erhardnak sikerült megismételnie. Szinte elképzelhetetlen, hogy mi csoda megdöbbenéssel és hálával reagáltak a németek e csodára, amelynek hatására 1933 után tömegesen hagyták ott – főként a munkások – a szociáldemokratákat és a kommunistákat és álltak Hitler mögé. Az 1936 és 38 közötti Németország tömeghangulatát ez az érzés határozta meg. Hiszen aki még ezután is elutasította Hitlert, az akadékoskodott, a kákán is csomót keresett. Az ilyeneknek semmi sem jó. „Persze, lehet, hogy megvannak a hibái, de újra munkát adott nekünk és kenyeret” – vélték ek-

koriban egykori szociáldemokrata és kommunista szimpatizánsok milliói, akik 1933-ban még a Hitler-ellenes erők bázisát adták.

Felvetődik a kérdés, vajon valóban Hitlernek köszönhető-e a harmincas évek nagy gazdasági csodája? A kérdésre minden elképzelhető ellenvetés ellenére igennel kell válaszolnunk. Igaz: Hitler gazdasági és gazdaságpolitikai kérdésekben tökéletesen laikus volt. A gazdasági csodát elindító ötletek többségükben nem is tőle származtak, a legkevésbé az a nyaktörő pénzügyi mutató, amely lehetővé tette az egész csodát. Ez egyértelműen másvalaki műve: Hjalmar Schachté, Hitler gazdasági varázslójáé. Schachtot mindazonáltal Hitler állította a Reichsbank, majd később a gazdasági minisztérium élére, és ő „rendelte el a csodát”. Ugyancsak Hitler utasítására vették elő a fiókokból és valósították meg a korábbi, főként finanszírozási nehézségeken megfeneklett gazdaságélénkítő terveket: az adóbontól, a Mefo-váltóig, a munkaszolgáltatól az autópálya-építésig. Nem lévén gazdaságpolitikus, Hitler legmerészebb álmaiban sem gondolta, hogy ő húzza majd ki a németeket a gazdasági válságból és számolja fel a tömeges munkanélküliséget, s egyáltalán, hogy a gazdasági válság kerülő útján jut majd hatalomra. A feladat a legkevésbé sem illett hozzá; terveiben és politikájának eszmei építményében egészen 1933-ig semmiféle szerepet nem játszott a gazdaság. De volt hozzá politikai ösztöne, hogy megértse, mi játszsa az adott pillanatban a főszerepet, és meglepő módon megvolt benne a szükséges gazdaságpolitikai ösztön is – ellentétben például a szerencsétlen Brüninggel –, hogy

felfogja, az adott pillanatban a növekedés fontosabb a költségvetési és monetáris stabilitásnál.

Ezenkívül – ugyancsak ellentétben elődeivel – neki megvolt a kellő hatalma is hozzá, hogy legalább a látszatát kikényszerítse a monetáris stabilitásnak. Mert látnunk kell a hitleri gazdasági csoda árnyoldalát is. Hitlernek el kellett szigetelnie a német gazdaságot a külvilágtól, hogy a tartós világ gazdasági válság-kellős közepén Németországban megteremtse a jólét szigetét. Mivel azonban a csoda finanszírozása elkerülhetetlenül inflációt gerjesztett, fentről diktált árakat és béreket kényszerített a gazdaságra. Egy diktatórikus rezsim számára, amelynek hátterében ott álltak a koncentrációs táborok, ez nem okozhatott problémát. Hitlernek nem kellett tekintettel lennie sem a vállalkozói szövetségekre, sem a szakszervezetekre. Összevonhatta őket a Német Munkafrontba, megbénítva ezzel működésüket. Koncentrációs táborba küldhetett minden olyan vállalkozót, aki például engedély nélkül kötött külföldi üzleteket, vagy árat emelt, és minden magasabb bért követelő, esetleg sztrájkra kész munkást. A harmincas évek gazdasági csodáját tehát Hitler művének kell tekintenünk, és bizonyos értelemben azok sem voltak mások, csak következtetések, akik a gazdasági csoda árába akár a koncentrációs táborot is belekalkulálták.

A gazdasági csoda volt Hitler legnépszerűbb, de nem egyetlen nagy teljesítménye. Legalább ilyen szenzációs és legalább ilyen váratlan volt, hogy – regnálásának ugyancsak első hat évében – sikerrel újra felfegyverezte Németországot. Amikor Hitler birodalmi kancellár lett, Német-

országnak százezer fős hadserege volt, de modern hadfelszerelés és fegyverzet, valamint légiőő nélkül. 1938-ban Németország számított Európa legerősebb katonai hatalmának, szárazföldön és a levegőben egyaránt. Hihetetlen teljesítmény! Persze bizonyos előmunkálatok már a weimari köztársaság idején is folytak, s ezek alapozták meg ezt a példátlan teljesítményt. Természetesen a részleteket itt sem Hitler dolgozta ki, hanem a katonai vezetés, de Hitler adta ki a parancsot és ő inspirálta a katonákat. A katonai csoda még elképzelhetetlenebb lett volna Hitler kezdeményezése nélkül, mint a gazdasági csoda. A gazdasági csoda rögtönzés volt, a katonai azonban régóta dédelgetett tervek és szándékok nyomán született meg. Más kérdés, hogy aztán – csoda ide, csoda oda – később, Hitler kezében a fegyverek nem hoztak szerencsét Németországnak, de attól még ez is jelentős teljesítmény, amelyet éppúgy nem nézett volna ki senki Hitlerből, mint a gazdasági csodát. Hogy minden előzetes várakozás ellenére mégis képes volt rá, ámulatot és csodálatot váltott ki, egyes körökben valószínűleg egy csöpp szorongást (vajon mire jó ez a lázas fegyverkezés?), ám a legtöbb német elégtétellel és hazafiúi büszkeséggel nyugtázta a katonai csodát. Hitler tehát katonai és gazdasági téren egyaránt csodatévőnek bizonyult, ezt csak a legmegátalodottabb akadémikusok vonhatták kétségbe.

A hitleri fegyverkezési politika két aspektusát e helyütt csak érintőlegesen tárgyaljuk, egy harmadik szempont azonban bővebb kifejtést érdemel.

1. Gyakran találkozhatunk azzal az állítással, hogy Hitler gazdasági és katonai csodája alapján véve egy és ugyanaz, hiszen a munkahelyteremtés lényegében a fegyverkezés következménye. Ez nem igaz. Az általános hadkötelezettség bizonyára eltüntetett az utcáról néhány százezer potenciális munkanélkülit. A harckocsik, ágyúlövegek és harci repülők tömeges gyártása pedig megélhetést nyújthatott néhány százezer fém munkásnak. Ám annak a hatmillió embernek a többsége, aki Hitler hatalomra jutásakor munkanélküli volt, hétköznapi, polgári szakmákban talált újra állást. Göringre egész életében jellemző volt az ostoba hengegés. Ő indította útjára a megtévesztő „vaj helyett ágyút” – jelszót. Valójában azonban a Harmadik Birodalom gyártott vaját is megágyút is, és sok minden mást.

2. Németország újrafelfegyverzésének súlyos külpolitikai üzenete is volt: az ország a versailles-i békeszerződés döntő fontosságú pontjait helyezte vele hatályon kívül, s így politikai diadalt aratott Franciaország és Anglia fölött, és radikálisan megváltoztatta a hatalmi viszonyokat Európában. Erről azonban később, a *Sikerek* című fejezetben lesz szó. Itt most Hitler teljesítményeit tárgyaljuk, s maga a teljesítmény érdekel bennünket.

3. E teljesítményhez Hitler személyesen is hozzájárult, s ez a személyes hozzájárulás említést érdemel. Mint korábban szoltunk róla, a fegyverkezés hatalmas munkájának részleteivel nem Hitler foglalkozott, ez a hadügyminisztérium és a tábornoki kar dolga volt. Egy részletkérdés kivételével. Ebbe az egy részletkérdésbe

– amely a háború lefolyásában rendkívül fontosnak bizonyult – Hitler személyesen avatkozott be: az új Wehrmacht szervezetét és ezzel a hadsereg jövőbeli hadművelleti koncepcióját ő maga határozta meg. A katonai szakemberek túlnyomó többségével szemben ő döntött az integrált, önálló hadműveletekre képes páncélosdivíziók és páncélos hadseregek létrehozásáról. 1938-ban egyes-egyedül a német hadseregben működtek ilyen újfajta alakulatok, s ez a háború első két évében több hadjárat sorsát is eldöntötte. Később az összes többi hadsereg követte ezt a példát.

A páncélosdivíziók és -hadseregek megteremtése Hitler személyes érdeme, s egyben legnagyobb katonai teljesítménye, sokkal jelentősebb, mint egész – nagyon is vitatott – hadvezéri tevékenysége. Hitler nélkül a tábornoki karnak az a kisebbik része, amelyet például Gunderian fémjelzett, s amely felismerte az önálló páncélos haderőnem lehetőségeit, éppoly kevésbé tudja érvényesíteni elképzeléseit a konzervatív többséggel szemben, ahogy Angliában és Franciaországban Fuller vagy de Gaulle, akiknek – mint ismeretes – nem sikerült megtörniük tradicionális gondolkodású társaik ellenállását. Kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy az 1939 és 41 közötti hadjáratok, kiváltképpen a Franciaország elleni 1940-es hadjárat sorsa ezekben a – nyilvánosságot igen kevésbé érdeklő – belső, katonai-szakmai vitákban előre eldőlt. Hitler helyesen döntött. Szemben többi sikerével, amelyet szeretett azonnal és hatásosan bejelenteni, ez a teljesítménye rejtve maradt, s nem járulhatott hozzá népszerűsége növelésé-

hez, sőt, éppen ellenkezőleg: a konzervatív katonák körében meglehetősen népszerűtlenné tette. Később azonban kiderült, ez is megérte, hiszen a Franciaország fölött aratott, nagy 1940-es katonai győzelem még Hitler utolsó, legkitartóbb német ellenfeleit is megzavarta egy időre.

Hitlernek már 1938-ra sikerült megnyernie a németek többségét. Azokat is, akik 1933-ban még ellene szavaztak. Talán ez volt valamennyi teljesítménye közül a legnagyobb. Olyan teljesítmény, amely a kortársakat utólag szégyenkezésre készteti, a később születetteket pedig értetlen csodálkozással tölti el. Az idősebbek gyakran eltűnődnek: „Hogyan dőlhattunk be?“, a fiatalabbaknak pedig könnyen kicsúszik a száján: „Hogy dőlhetettek be?“ A kortársak közül azonban csak a különösen éleslátóknak és a legmélyebb összefüggések megértőinek adatott meg, hogy felismerjék Hitler eredményei és sikerei mögött a jövőendő katasztrófát, ahhoz pedig rendkívüli jellemnek kellett lenni, hogy valaki ki tudja vonni magát Hitler teljesítményeinek és sikereinek a hatása alól. A mai emberből undort vált ki, ha meghallgat egy-egy ugató torokhangon előadott, indulatoktól tájékozó Hitler-beszédet. Esetleg nevet rajta. A korabeli közönség azonban nemigen találta az ellenérveket, hiszen a beszédek mögött tények sorakoztak. És ezek a megalapozó tények hatottak, nem az ugató torokhang, s nem a túlhabzó indulat. Íme egy részlet Hitler 1939. április 28-i beszédéből:

„Úrrá lettem Németországban a káoszon, helyreállítottam a rendet, nemzetgazdaságunk

minden területén rendkívüli mértékben megnöveltem a termelést... Sikerült a valamennyiünk szívéhez oly közel álló hétmillió munkanélkülit maradéktalanul beépítenem a hasznos termelőmunkába... Nemcsak politikailag egyesítettem a német népet, de katonailag is felfegyvereztem, és megpróbáltam mindent, hogy lapról lapra megsemmisítsem azt a szerződést, amely 448 cikkelyével a legaljasabb erőszakot követi el, amit embereken és népeken valaha is elkövettek. Visszaadtam a Birodalomnak 1919-ben elrabolt területeit, visszavezettem hazájukba az elszakított, mélysegesen boldogtalan németeket, helyreállítottam a német élettér ezeréves, történelmi egységét... és azon voltam, hogy mindezt vérontás nélkül tegyem, hogy saját népemnek és más népeknek ne kelljen elszenvedniük a háború megpróbáltatásait. [...] Mindezt saját erőmből, népemnek 21 éve még ismeretlen munkásaként és katonájaként teremtettem meg...”

Micsoda undorító öntömjénezés! Micsoda nevetséges stílus! („a valamennyiünk szívéhez oly közel álló hétmillió munkanélküli...”) De az ördögbe is, hiszen ez így igaz, vagy legalábbis majdnem így! Volt persze, aki belekötött abba a néhány dologba, ami talán tényleg nem úgy volt („úrrá lettem a káoszon” – alkotmány nélkül? „Helyreállítottam a rendet” – koncentrációs táborokkal?), de az illető talán még saját szemében is kicsinyes akadémuskodónak tűnt fel. Vajon mit lehetett felhozni mindezek ellen 1939 áprilisában? Hiszen a gazdaság újra virág-

zott, a munkanélküliek újra munkához jutottak (persze nem hétmillióan voltak, csak hatmillióan, de sebj), Németország fölfegyverzése valóban megtörtént, a versailles-i szerződés értéktelen papír volt már csupán (gondolta volna ezt valaki 1933-ban?), a Saar-vidék és a Memel vidéke valóban újra a Birodalom része volt, az osztrákok és a szudétanémetek szintén a Reich állampolgárai lettek, aminek ők valóban örültek – szinte még a fülekben csenghetett örömujjongásuk. Csodálatos módon mindezt valóban háború nélkül érte el az a Hitler, akit – ehhez sem férhetett kétség – húsz évvel azelőtt tényleg a kutya sem ismert; (igaz, soha nem volt munkás, de ne akadékoskodjunk). Igaz, hogy mindezt valóban saját erejéből teremtette meg? Természetesen voltak segítők, és voltak, akik együttműködtek vele, de állíthatná-e komolyan bárki, hogy mindez nélküle is végbemehetett volna? Vajon lehetett-e nemet mondani Hitlerre úgy, hogy ne mondjanak nemet mindenre, amit elért, s vajon kellemetlen vonásai és bűnei nem hatottak-e pusztá szépséghibának eredményei fényében?

A Hitlerre nemet mondó, művelt és jó ízlésű polgár – akár hívő keresztény volt, akár marxista – a harmincas évek közepén és második felében, látván Hitler tagadhatatlan teljesítményeinek és csodás tetteinek véget nem érő sorát, alighanem azon tűnődött – szükségképpen azon kellett tűnődnie –, hogy vajon nem az ő mércéivel van-e baj? Elképzelhető, hogy saját mércéi a hamisak? „Ne volna igaz, mindaz, amit tanultam, és amiben hittem? Pedig minden, ami a szemem előtt zajlik, mintha erre

utalna. Ha a világ: a gazdaság, a politika, az erkölcs világa valóban olyan, amilyennek korábban hittem, akkor egy ilyen embernek már rég-rég nevenségessé kellett volna válnia, és el kellett volna tűnnie a sülyesztőben. Sőt egyáltalán nem kerülhetett volna oda, ahova került! De ez az ember nem egészen húsz év alatt a semmiből a világ központi figurájává vált. Minden akadályt sikerrel vesz, nem ismer lehetetlent. Vajon ez nem bizonyít semmit? Vajon nem kell-e inkább nekem magamnak átértékelnem minden eddig vallott eszmémet, beleértve esztétikai és erkölcsi elveimet is? Vajon nem kell-e beismernem legalább annyit, hogy várakozásaim és jóslataim nem váltak be, és hogy bírálataimmal visszafogottabbnak, ítéleteimmel pedig megfontoltabbnak kell lennem?”

Nagyon is érthető, sőt rokonszenves ez a tépelődés. Ám a kételkedéstől az első – még vonakodva kimondott – Heil Hitler!-ig nem hosszú az út.

Akik Hitler teljesítményeinek láttán félig vagy egészen megtértek, általában nem lettek nemzetiszocialisták. Ők Hitler hívei lettek, Führer-hívők. Az általános Führer-kultusz tetőpontján a németeknek bizonyosan több mint kilencven százaléka hitt a Führerben.

Hatalmas teljesítmény. Alig tíz év alatt sikerült egyesítenie és maga mögé állítania majdnem az egész népet. És mindezt lényegében nem pusztá demagógiával, hanem valóságos teljesítménnyel. Amíg – a húszas években – Hitler csupán a demagógia eszközeivel élhetett, s nem segítette egyéb, mint csupán hipnotikus szóbeli képessége, kábító- és ködösítőművészete, a

németek öt százalékánál többet nemigen tudott meggyerni. Az 1928-as Reichstag-választáson összesen 2,5 százalékot ért el. A többi negyven százalékot 1930 és 33 között a nyomor, az egymást követő kormányok és pártok tehetetlensége, sorozatos és teljes csődje lökte a karjaiba. A döntő ötven százalékot azonban 1933 után főként teljesítményeivel nyerte meg. Ha valaki 1938 után – azokban a körökben, ahol az ilyesmi még lehetséges volt – bíráló megjegyzést tett rá (amivel sokan még egyet is értettek: „amit a zsidókkal művel, nekem sem tetszik”), előbb-utóbb azt a választ kapta: „Igen, de nézd meg, micsoda eredményeket ért el!” Nem azt mondták: Milyen magával ragadóan tud beszélni!, vagy: Milyen óriási volt már megint a pártkongresszuson!, és még csak azt sem, hogy: És micsoda sikerei vannak!. Nem, a válasz az volt, nézd meg, mi mindent ért el! Mit lehetett erre 1938-ban vagy 1939 tavaszán tulajdonképpen válaszolni?

Volt még egy fordulat, amely akkoriban gyakran elhangzott Hitler újdonsült rajongóinak a szájából: „Ha tudná ezt a Führer!” Mint ez a mondat is mutatja, a Führerbe vetett hit és a nemzetiszocializmus két különböző dolog. Ami nem tetszett az embereknek a nemzetiszocializmusban – márpedig jócskán akadt olyanok, akiknek sok minden nem tetszett –, az alól ösztönösen megpróbálták felmenteni Hitlert. Tárgyilagos szemmel nézve természetesen nem volt igazuk. Hitler ugyanúgy felelős volt rendszere pusztító intézkedéseieért, mint az építőként. Bizonyos értelemben Hitler „eredményei” közé kell sorolnunk azokat is, amelyekre

később még visszatérünk: a jogállam és az alkotmány szétverését. Ezek a rombolás tettei voltak, amelyekhez ugyanannyi erő kellett, mint a gazdaság fellendítéséhez vagy a fegyverkezéshez. És valahol a kettő között még ott találjuk a társadalmi téren elért eredményeket. A mérleg két serpenyőjét a pozitív és a negatív folyamatok, az építés és a rombolás tartja egyensúlyban.

Hatalmának tizenkét esztendeje alatt Hitler nagy társadalmi változásokat indított el, amelyek között gondosan kell árnyalni a különbséget.

A társadalmi változásoknak három nagy folyamata elkezdődött már a császárság idején, és folytatódott a weimari köztársaság, majd Hitler alatt és sebes iramban zajlott az NSZK-ban, illetve az NDK-ban is. Az első ilyen folyamat a társadalom demokratizálódása, a társadalmi különbségek kiegyenlítődése, a rendek megszűnése és az osztályhatárok fellazulása. A második ilyen folyamat a szexuális erkölcs forradalmi változása, a keresztény aszkézis és a decens polgári viselkedés leértékelődése és fokozatos elutasítása. A harmadik pedig a női egyenjogúság. A jogrendben és a munka világában egyre kevésbé tettek különbséget a nemek között. Az e három területen zajló változásokhoz Hitler viszonylag csekély mértékben járult hozzá – teljesen függetlenül attól, hogy a fejlődést pozitívan vagy negatívan ítéljük meg. Itt és most csak azért foglalkozunk vele, mert általánosan elterjedt az a téves nézet, hogy Hitler ezen a három területen feltartóztatta és visszaszorította a társadalmi fejlődést.

A legszemléletesebben a női emancipáció példáján mutathatjuk ki, mi is történt. Mint ismeretes, a nemzetiszocializmus a női egyenjogúságot szavakban elutasította. Valójában azonban – kiváltképpen a rezsim uralkodásának második hat évében, a háborús időkben – a női emancipáció ügye nagy lépésekkel, mondhatni ugrásszerűen mozdult előre, mégpedig a párt és az állam teljes támogatásával, nemritkán erőteljes segítségével. Soha még annyi nő nem foglalt el férfiszakmákat és látott el férfias feladatokat, mint a második világháborúban. Ezt a folyamatot valószínűleg már akkor sem lehetett volna megállítani és visszafordítani, ha Hitler és rendszere történetesen túléli a háborút.

A nemi erkölcshez a nemzetiszocialisták – legalábbis szavakban – ellentmondásosan viszonyultak. A náci magasztalták a jó német erkölcsöt és illetet, ugyanakkor nem győzték ostorozni a szenteskedő képmutatást és az áporodott nyárspolgáriságot. Semmi kifogásuk nem volt az „egészséges érzékiség” ellen, különösen, ha abból – házasságon belül, vagy azon kívül – öröklött betegségtől mentes utódok születtek. A harmincas és negyvenes években gyakorlatilag gátlástalanul robogott tovább a test – és a szex kultuszának a húszas években útnak indult vonata.

Végezetül, ami a társadalmi kiváltságok, az osztálykülönbségek fokozatos eltörlését illeti, ezt a nemzetiszocialisták hivatalosan is hirdették. (Ellentétben az olasz fasisztákkal, akik a korporatív állam, a rendi állam visszaállítását tűzték zászlajukra. Már csak ezért sem szabad Hitler nemzetiszocializmusát egy kalap alá ven-

ni Mussolini fasizmusával.) Pusztán a szóhasználat változott: amit korábban *osztály nélküli társadalomnak* neveztek, azt, a nemzetiszocialisták *népközösségnek* hívták. A kettő gyakorlatilag ugyanazt jelenti. Tagadhatatlan, hogy Hitler alatt sokkal nagyobb tömegeket érintett a társadalmi mobilitás, a felemelkedés és lecsúszás, az osztálykeveredés, mint korábban, a weimari köztársaság idején. „Boldoguljanak a rátermettek” – és az elvhű nemzetiszocialisták! A külső szemlélőnek nem volt különösebben örvendétes elnéznie a folyamatot, amely azonban kétségkívül „haladó” volt – a szónak abban az értelmében, hogy vitathatatlanul a társadalmi egyenlőtlenségek eltűnése felé haladt. Hogy mi történt, azt talán a legszemléletesebben a tisztikar – Hitler személyes beavatkozásának köszönhető – kicserélődése példázza. A weimari idők százezres hadseregének tisztikara szinte kizárólagosan nemesekből állt. Hitler első tábornokainak neve előtt – néhány kivétellel – még ott volt a nemességet mutató *von*. A később kinevezett tábornokok között alig akadt nemesi származású.

Mindezt csak mellékesen és a teljesség kedvéért jegyezzük meg, az ez irányú fejlődés már Hitler előtt elkezdődött és Hitler után is folytatódott. Olyan folyamatok ezek, amelyekre Hitler működése sem pozitív, sem negatív irányban nemigen hatott. Van azonban egyetlen jelentős társadalmi változás, amelyet valóban maga Hitler indított el, és amelyet érdekes módon a Német Szövetségi Köztársaságban visszafordítottak, az NDK-ban azonban megtartottak, sőt továbbfejlesztettek. Hitler maga nevezte ezt

„az emberek szocializálásának”. Rauschningnak úgy fogalmazott: „Minek szocializálnánk a bankokat és a gyárakat? Mi értelme lenne ilyesmikkel bajlódni, amikor én minden egyes embert szigorúan fegyelmezett rend alá vetek, amelyből nincs szabadulás?” Ez a hitleri nemzetiszocializmus szocialista oldala, amelyről most szólunk majd.

Aki a marxista tételből indul ki és a szocializmus döntő, sőt kizárólagos ismervének a termelőeszközök társadalmi tulajdonát tekintti, az természetesen tagadni fogja a nemzetiszocializmus szocialista vonásait. Hitler egy árva termelőeszközt sem társadalmisított, úgyhogy nem volt szocialista. A marxisták ezzel elintéztnek is tekintik a kérdést. Ám vigyázzunk. A dolog korántsem ilyen egyszerű. Érdekes módon a ma létező szocialista országok sem érik be pusztán a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételével, hanem szocializálni próbálják az embert is, éljük életüket – ha lehet – a bölcsőtől a koporsóig – kollektív szervezettségben, életvezetésük kollektív legyen és szocialista, „szigorú, fegyelmezett rend alá vetve”. Az ember eltűnődik, hogy Marx ide, vagy oda, vajon nem ez-e a szocializmus legfontosabb vonása?

Megszoktuk, hogy szocializmus–kapitalizmus ellentétpárban gondolkodunk. Alighanem helyesebb a szocializmussal a kapitalizmus helyett az individualizmust szembeállítanunk. Bizonyos kapitalista vonások ugyanis a szocialista nagyiparban is óhatatlanul jelen vannak. A szocialista államnak is tőkét kell akkumulálnia, gazdaságának növekednie kell, és szüksége van megújulásra; a menedzserek és a mérnökök gondol-

kodásmódja egyforma a kapitalizmusban és a szocializmusban. A gyári munkás munkája a szocialista államban is elidegenedett. A munkás a gyakorlatban semmiféle különbséget nem érez attól függően, hogy az a gép vagy az a futósza-lag, amelynél áll, egy magánkonszern vagy egy népi tulajdonú kombinát tulajdona-e. A meghatározó különbség abban rejlik, hogy a munkaidő lejártá után ráhagyják-e, hogy csináljon, amit akar, vagy pedig a gyárkapu előtt várja már a kollektíva, a közösség. Más szóval: az embernek a munkájától való elidegenedésénél is fontosabb elidegenedése embertársaitól. Az előbbin – az ipari társadalom korában – valószínűleg semmilyen politikai rendszer nem változtathat döntő mértékben. Vagy, újra csak más szóval: ha a szocializmus célja az emberi elidegenedés megakadályozása, akkor ezt a célt az emberek szocializálásával jóval gyorsabban elérheti, mint a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételével. Emez talán kiküszöböl némi igazságtalanságot, de – miként azt az elmúlt harminc, vagy (a Szovjetunió esetében) hatvan év tapasztalatai mutatják – a hatékonyság rovására. Amaz valóban megszünteti az elidegenedettséget, a nagyvárosi ember elszigeteltségét, elmagányosodását. Az ár az egyén szabadsága. A szabadság és elidegenedés az érem egyik oldala, a közösség és a fegyelem a másik.

Nézzük a tényeket: a németek túlnyomó többsége nem volt politikai vagy faj okokból kirekesztett vagy üldözött. Az ő életük a Harmadik Birodalomban jelentősen különbözött attól, ahogy a Hitler előtti Németországban vagy később a Német Szövetségi Köztársaság-

ban éltek, míg a Német Demokratikus Köztársaságban szakasztott ugyanolyan az élet, mint a Harmadik Birodalomban.* Ez az élet jáváreszt a családon kívüli közösségekben, kollektívákban zajlott. Függetlenül attól, hogy a tagság hivatalos kényszer volt-e vagy sem, a legtöbb ember gyakorlatilag nem kerülhette el ezeket a kollektívákat. Az iskolás gyerekek a Jungvolkba jártak, ugyanúgy, mint manapság az NDK-ban az úttörőcsapatba. A nagyobbak akkor a Hitlerjugendben találhattak második otthonukra, míg a maiak a Freie Deutsche Jugendben (FDJ). A felnőtt férfi pedig az SA-ban és az SS-ben tökéletesíthette magát: a küzdősportokban, ma a Gesellschaft für Sport und Technikben teheti ugyanezt. Az asszonyokat és lányokat a Deutsche Frauenschaft tömörítette, ma a Demokratikus Nőszövetség (Demokratischer Frauenbund). Aki pedig rákényszerült vagy vinni akarta valamire, az a Harmadik Birodalomban éppúgy belépett a pártba, mint ma az NDK-ban. És akkor még nem szóltunk a hivatások képviselőit, a sportbarátokat, az egyes hobbik úzóit összefogó, önművelő, illetve szabadidős nemzetszocialista, illetve szocialista egyesületekről (Kraft durch Freude, Schönheit der Arbeit stb.). Gyakorlatilag mindegy, hogy milyen időtöltést választottak: kirándulást, táborozást, dalolást, barkácsolást, atlétikát vagy lövészetet, a lényeg az ilyen társaságokra tagadhatatlanul jellemző érzés: a meghitt barátság, a bajtársiasság és boldogság. Ebben a tekintetben Hitler kétségtelenül szocialista volt, nem is akármilyen eredmé-

nyes szocialista, ugyanis rákényszerítette az embereket erre a boldogságra. De vajon valóban boldogok voltak-e az emberek? Nem érezték-e a kényszert a boldogtalanság újabb forrásának? A mai NDK lakosai közül is sokan próbálnak elmenekülni a rájuk kényszerített boldogság elől. A Német Szövetségi Köztársaságba érkezve aztán arról panaszkodnak, hogy a társadalom magukra hagyja őket: ez az egyéni szabadság árnyoldala. A Harmadik Birodalomban nagyjából hasonló volt tehát a helyzet, mint egy szocialista államban. Itt mi most ne is döntsük el, ki boldogabb, a közösségi társadalomban élő, avagy az individuális életet élő ember?

Az olvasónak feltűnhetett már, sőt talán némi megütöközéssel is fogadta, hogy a Hitler teljesítményeit tárgyaló fejezetben rendkívül visszafogottan mondtunk értékítéletet. Ez a dolog lényegéből fakad. Maguk a teljesítmények, eredmények morális tekintetben semlegesek. Csak jók lehetnek vagy rosszak, de nem lehetnek jók vagy gonoszak. Hitler számos gonosztettet követett el, és a későbbi fejezetekben éppen elég alkalmunk nyílik majd rá, hogy erkölcsileg megbélyegezzük. De nem szabad őt valótan okból elítélnünk. Olyan hiba ez, amit ma is gyakran elkövetnek, pedig már annak idején is súlyosan megbosszulta magát. „Csak ne akarjuk ostobának festeni az ördögöt!” A világ mindig is könnyen kísértésbe esett, hogy pitiáner és nevetséges figurát lásson Hitlerben, és ezért alábecsülje képességeit. És ez a kísértés – látva Hitler bukását – csak tovább erősödött. Ne engedjünk olyan könnyen a csábításnak.

* A könyv első kiadása 1978-ban jelent meg. (A szerk.)

Az ember persze – teljes joggal – ódzkodik attól, hogy Hitlert nagy embernek nevezze. Jakob Burckhardt szerint „aki csak romból, az eleve nem lehet nagy”. Márpedig Hitler épp eleget rombolt. De ahhoz nem férhet kétség, hogy teljesítményei – s nem csupán a rombolás terén mutatott teljesítményei – a legnagyobb kaliberre utalnak, bár rendkívüli teljesítőképessége nélkül alighanem sokkal kevésbé lett volna pusztító az általa okozott katasztrófa. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a szakadékhöz vezető út micsoda csúcson keresztül haladt.

Hitler-életrajzának előszavában Joachim Fest érdekes gondolat kíséretet folytat. Azt írja: „Ha Hitler történetesen 1938-ban merényletnek esett volna áldozatul, a többség a német történelem egyik legnagyobb államférfijának tekintené, talán történelme nagy beteljesítőjét látná benne. Agresszív beszédei, a *Mein Kampf*, antiszemitizmusa és világalpolmi tervei – a korai évek fantazmagóriái gyanánt – a feledés homályába vesznének... Hitlert hat és fél év választotta el ettől a hírnévtől.” „Hat év, telezsúfolva groteszk tévedésekkel, hibák sorával, bűnökkel, görcsökkel, eszelős pusztítással és gyilkolással”, írja könyvének egy másik helyén Fest.

Bizonyára ő sem úgy gondolja, hogy Hitler csak az utolsó hat évben követte el hibáit és bűneit és hogy csak az utolsó hat évben tévedett. Hiszen éppen Fest volt az, aki könyvében oly ragyogóan dokumentálta, milyen mélyre, milyen korai életszakaszra nyúlnak vissza Hitler bűnei, hibái és tévedései. Másrészt Festnek ab-

ban is tökéletesen igaza van, hogy mindezek csak regnálásának második hat évében váltak nyilvánvalóvá és éreztették teljes hatásukat. Az első hat évben a váratlan, Hitler részéről pedig csak előkészítésnek szánt eredmények és sikerek fénnyé még elfedte a negatívumokat. Egyet kell értenünk Festnek azzal a megállapításával, hogy Hitler pályafutásában 1938–39 fordulója jelentette a csúcspontot. Útja odáig egyenletesen vezetett fölfelé. Onnantól kezdve viszont a körülmények – amelyeket maga alakított – hanyatlását és bukását készítették elő. Ha akkor merénylet végez vele, esetleg balesetben vagy infarktusban hal meg, a németek többsége bizonyára úgy gondolná, a nemzet egyik legnagyobb fiát veszítette el személyében. Az persze más kérdés, hogy igazuk lett volna-e ezzel a vélekedéssel, és vajon a mából visszatekintve ugyancsak így gondolnánk-e az 1938-ban elhunyt Hitlerre?

Az a véleményünk, hogy nem. Két okból sem.

Az egyik ok az, hogy Hitler már 1938 őszén elszánta magát a háborúra, amivel minden korábbi teljesítményét egy lapra tette fel. Már 1938 szeptemberében akarta a háborút, és még a Bormann-nak 1945 februárjában diktált testamentumában is azt sajnálja, hogy nem kezdte el már akkor. „Katonai szempontból érdekünkben állt volna, hogy már egy évvel hamarabb elkezdjük [a háborút]... De nem tehettem semmit, mert az angolok és a franciák Münchenben minden követelésemet elfogadták.” Egy a német lapok főszerkesztői előtt tartott beszédében már 1938 novemberében beismerte, hogy az

előző évek minden békeígérete pusztá szemfényvesztés volt.

„A körülmények kényszerítettek rá, hogy éveken át szinte mindig békéről beszéljek. Csak a német békeakarat és békés szándékaink szüntelen hangsúlyozásával teremthettük meg a német nép számára azt a lehetőséget... amely a mindenkori következő lépés szükséges előfeltétele volt. Magától értetődik, hogy egy ilyen – évekig tartó – békepropagandának kedvezőtlen oldalai is vannak; hiszen oda vezethet, hogy sok ember agyába befészkelődik az a gondolat, hogy a jelenlegi kormányzat minden körülmények között meg óhajtja és meg akarja őrizni a békét. Ez azonban nem csupán e rendszer célkitűzéseinek téves megítéléséhez vezetne, hanem mindenekelőtt oda, hogy a német nemzetet olyan szellem töltené el, amely távlatilag, defetizmus formájában, minden sikerétől megfoszthatná, sőt, szükségképpen megfosztaná a jelenlegi kormányzatot.”

A megfogalmazás ugyan kissé nyakatekert, de azért eléggé világos. Valójában azt jelenti, hogy Hitler békeszólamaival nemcsak a világot vezette félre éveken keresztül, hanem a németeket is. És a németek hittek neki. Revíziós vágyaik kielégültek. 1914-ben még lelkesen vonultak hadba. 1939-ben már lesújtva és rémülettel a szívükben. Az 1933–38 közötti évek teljesítményeinek hatása legalább felerészben annak volt köszönhető, hogy ami történt, háború nélkül történt. Ha a németek már akkor tudták volna, hogy egy új háború előkészületein szorgoskodnak, sokan közülük alighanem másképp gondolkodtak volna azokban az évek-

ben. S vajon akkor is nemzetük legnagyobbjai között tartották volna számon Hitlert, ha csak utólag tudták volna meg? Márpedig a történet-tudomány nemigen kerülhette volna meg ezt a kérdést.

Ám időzzünk el még Fest gondolat kíséreténél, s folytassuk azt más irányban. Biztos, hogy 1938 őszén a németek többségét azzal az érzéssel töltötte volna el Hitler hirtelen halálának híre, hogy személyében az egyik legnagyobb államférfit veszítették el. Ez az érzés azonban nem tartott volna tovább néhány hétnél. Ekkor ugyanis döbbenet állapították volna meg, hogy az államszervezet nem működik. Hitler ugyanis – a legnagyobb csendben – 1938-ra már szétrombolta az állam intézményrendszerét.

Vajon mi következett volna ezután? Hitlernek 1938-ban nem volt kijelölt utóda, és nem létezett érvényes alkotmány, amely az utód megválasztását szabályozta volna, és nem volt olyan intézmény sem, amelynek megkérdőjelezhetetlen joga és kétségbevonhatatlan hatalma lett volna az utódállításra. A weimari alkotmány már régen hatályát veszítette, és nem pótolták új alaptörvénnyel. Következésképpen az államnak nem voltak meg az új államfő megválasztásához szükséges szervei. A lehetséges utódjelöltek mind csak saját szervezeteikre támaszkodhattak volna, ezek pedig úgy működtek, mint megannyi állam az államban: Göring a légierőre támaszkodott volna, Himmler az SS-re, Hess a pártra (amelyről ez alkalommal kiderült volna, hogy tulajdonképpen már ugyanúgy funkcióját veszítette, mint az SA). Aztán

ugyebar ott volt még a hadsereg is, amelynek vezető tábornokai 1938 szeptemberében még hajlandók lettek volna egy puccsra. Mindent egybevetve: az állam nevű káoszt csak Hitler személye tartotta össze. Hitler leplezte el a kaotikus viszonyokat, amelyek személyének eltűnésével óhatatlanul napvilágra kerültek volna. Ez a káosz is Hitler műve volt, ha úgy tetszik: teljesítménye. A rombolás teljesítménye, amelyet mindmáig alig vettek észre, hiszen végül egy sokkal nagyobb rombolás részeként fel sem tűnt.

Hitler életének vizsgálata során már felgyelünk arra a döbbenetes tényre, hogy politikai menetrendjét személyes életelvárásainak rendelte alá. Most, egy egészen már összefüggésben, hasonló felismerésre jutottunk, jelesül arra, hogy saját teljhatalma és pótolhatatlansága érdekében kezdettől fogva és tudatosan rombolta szét a szabályszerűen működő államot. Az államok működőképességét alkotmányuk biztosítja, amely lehet írott vagy íratlan. A Harmadik Birodalomnak azonban 1934 őszétől kezdve sem írott, sem íratlan alkotmánya nem volt. Az állam nem ismerte el és nem tartotta tiszteletben azokat az alapjogokat, amelyek korlátozzák az állam hatalmát a polgárokkal szemben, és nem működött az az elengedhetetlenül szükséges minimális alkotmány sem, amely különben az állam ügyrendjét szabályozza, amely az állam különböző szerveinek jogosultságait és hatáskörét behatárolja, s afelől intézkedik, hogy az egyes szervek tevékenysége ésszerűen illeszkedjék egymáshoz. Hitler ezzel szemben szándékosan teremtette meg azt az állapotot, amely-

ben a hatalom különböző, korlátozatlan jogkörű, önálló birtokosai, akiknek hatáskörei keresztettk egymást, versengtek, összefogtak vagy széthúztak, és amelyben ő állt valamenyüik felett. Csak így biztosíthatta magának az áhított, teljes és korlátlan cselekvési szabadságot. Ösztönösen ráértett, hogy az alkotmányos rend a legnagyobb hatalmú alkotmányos instanciát is korlátozza. Az alkotmányos állam leg-hatalmasabb embere is szükségképpen beleüt-közik itt-ott hatásköri és illetékességi korlátokba, nem parancsolgathat kénye-kedve szerint mindenkinek, főként pedig törvény szavatolja, hogy az államgépezet nélküle is működjék. Hitler éppen e két dolgot nem akarta, ezért is törölte el és ezért nem pótolta az alkotmányt. Ő nem az állam első (számú) szolgálója kívánt lenni, hanem vezére, a Führer, az abszolút uralkodó. Teljesen helytálló az a felismerése, hogy az abszolút uralom nem valósítható meg az államgépezet megbénítása nélkül. A megoldás: a szigorúan kézben tartott káosz. Ezért helyettesítette az államot kezdettől fogva káosszal, amelyen – és ezt el kell ismernünk – egész életében úrrá tudott lenni. Az általa teremtett káosz azonban nyilvánvalóvá vált volna akkor is, ha a halál történetesen sikerei csúcán, 1938 őszén ragadja el, és ez alighanem az utókor szemében is kompromittálta volna.

Am volt még valami, ami miatt Hitler ragaszkodott az állam szétveréséhez. Személyének behatóbb vizsgálata közben szembeötlük egy jellemvonása: irtózott minden tartós elkötelezettségtől, még pontosabban: mindentől, ami végérvényes. Az embernek az az érzése, hogy

nem csupán attól riadt vissza, hogy valamiféle államrenddel korlátozza saját hatalmát, hanem attól is, hogy saját akaratának szabjon határokat bármiféle szilárd célkitűzéssel. Számára sem a Német Birodalom, amelyet átvett, sem a Nagy-német Birodalom, amivé azt 1938-ban bővítette nem számított megőrzendő, megszilárdítandó értéknek: az országot csupán ugródeszkának tekintette egy merőben másféle, egy sokkal nagyobb birodalom megteremtéséhez, egy olyan birodaloméhoz, amely talán már nem is német, hanem összgermán birodalom. Ennek határai – legalábbis Hitler fejében – már nem is a szokványos földrajzi határok voltak, hanem mint egyre messzebbre tolódó „védelmi vonalak” – ki tudja –, talán a Volga partján, esetleg az Urálnál, vagy talán csak a Csendes-óceánnál húzódtak. Amikor 1939. április 28-án elmondott – sokszor idézett – beszédében arról beszélt, hogy „helyreállította a német élettér ezeréves történelmi egységét”, nem mondta ki, amire valójában gondolt. Az élettér (Lebensraum), amelyet meg kívánt szerezni, messze keleten volt, és vajmi kevés köze volt a múlthoz, inkább futurisztikusnak tűnt. Hogy valójában mi járt a fejében, azt sokkal szemléletesebben mutatja – ugyancsak idézett – 1938. november 10-i beszédének egyik részlete. Ebben a „mindenkori, közvetlenül következő lépésről” beszél, amelyre a német népet lelkileg fel kell készíteni. Ám ha minden lépés csupán előkészület a következő lépésre, akkor egyszerűen nincs ok rá, hogy egy ponton végre megálljanak és tartós államalakulatként megszilárdítsák, amit elértek, vagy ami az ölükbe pottyant. Éppen az ellenke-

zője történt: mozgósítani kellett és mozgásba kellett hozni, ami megszilárdult. Ideiglenességre rendezkedtek be, és ebből az ideiglenes állapotból automatikusan következett, hogy állandó változásra, növekedésre, terjeszkedésre törekedtek. A Német Birodalomnak mint államnak meg kellett szűnnie, hogy teljes mértékben átalakulhasson hódítóapparátussá.

E tekintetben elképzelhetetlen nagyobb különbség államférfiak között, mint amekkora Hitler és Bismarck között volt. Bismarck békepolitikussá lett, mielőtt elérte, amit elérhetett. De nem tanulságok nélkül való az sem, ha Hitlert Napóleonnal hasonlítjuk össze. Napóleon – Hitlerhez hasonlóan – belebukott hódításaiba, de francia államférfiként számos maradandó értéket hagyott utódaira: jelentős törvényalkotói munkásságát, (köz)nevelési rendszerét és szilárd államszervezetét, amely – prefektusaival és departmantjaival – az államforma azóta bekövetkezett változásai ellenére – mindmáig ugyanabban a formában áll fenn, ahogy ő megteremtette. Hitler nem teremtett államszervezetet. Teljesítményei, amelyekkel tíz éven keresztül lenyűgözte a németeket, és amelyeket a világ lélegzet-visszafojtva figyelt, tiszavirág-életűnek bizonyultak és nyomtalanul eltűntek. És nem csupán azért, mert Hitler működése katasztrófába torkollott, hanem azért is, mert nem a véglegesség szándékával jöttek létre. Lehetséges, hogy káprázatos teljesítmények dolgában Hitler még Napóleont is megelőzte. Ám egyvalami soha nem volt: államférfi.

Ha Hitler életét és sikereit grafikon segítségével próbáljuk ábrázolni, látnunk kell, hogy sikereinek görbéje éppolyan nehezen megoldható rejtvényt ad fel, mint sorsának görbéje. Ez utóbbiban – ahogy emlékszünk rá – az a szembeötlő törés kiáltott magyarázat után, amelyet a teljes tétlenségben és ismeretlenségben töltött harminc év és a második huszonhat évnek a legszélesebb nyilvánosság előtt zajlott tevékenysége között tapasztalunk. A sikerek görbéjének vizsgálatánál két ilyen törést is megfigyelhetünk.

Hitler minden sikere az 1930 és 1941 közötti tizenkét éves időszakra esik. Korábbi – jó tízéves – politikai pályafutása teljes kudarc volt. Az 1923-as puccs megbukott. Igaz, 1925-ben újjáalakította pártját, ám az 1929-ig nem volt több jelentéktelen töredékpártnál. Az 1941 utáni idősakra – sőt: 1941 őszétől kezdve – pedig már egyáltalán nem jutott a sikerből. Katonai próbálkozásai sorra megbuktak, egyre több vereséget szenvedett el, szövetségesei sorra elhagyták, míg az ellenséges koalíció kitartott. A történet vége ismert. Ám a világ legnagyobb bámulatára, 1930 és 41 között Hitlernek mind kül-, mind belpolitikájában és végeredményben katonailag is szinte minden sikerült, amibe csak belefogott.

Nézzük a kronológiát: az 1930-as képviselőválasztásokon Hitler pártja megnyolcszorozza szavazatainak számát, 1932-ben ezt is megkészezi. 1933 januárjában Hitler birodalmi kancellár lesz, júliusban az összes konkurens pártot felosztatja. 1934-ben már birodalmi elnök és a Reichswehr főparancsnoka. Minden hatalom az övé. A belpolitikában nincs már mit megnyernie. Ekkor kezdődik külpolitikai sikersorozata. 1935-ben – a versailles-i békeszerződést megszegve – bevezeti az általános hadkötelezettséget. Nem történik semmi. 1936-ban – megsértve a locarnói szerződést – újra remilitalizálja a Rajna-vidéket. Válasz nem érkezik. 1938 márciusában bevonul Ausztriába. Az Anschlußra sincs reakció. Szeptemberben a birodalomhoz csatolja a Szudéta-vidéket – ezt már Franciaország és Anglia kimondott egyetértésével. 1939 márciusában létrehozza a Cseh-Morva Protektorátust, és megszállja a Memel-vidéket. Ezzel ki is merül a külpolitikai sikersorozat; innentől kezdve Hitler ellenállásba ütközik. Ekkor kezdődnek a hadisikerek. 1939 szeptemberében legyőzi Lengyelországot. 1940-ben megszállja Dániát, Norvégiát, Hollandiát, Belgiumot és Luxemburgot, legyőzi Franciaországot. 1941-ben megszállja Jugoszláviát és Görögországot. Hitler egész Európa ura.

Mindent egybevetve: tíz kudarcokkal terhes év után tizenkét éves szüntelen, szédítő sikersorozat következik, aztán négy év kudarc és a katasztrofális vég. És minden alkalommal éles törésvonal a görbén.

Kereshetnénk az unalomig, akkor sem találunk a történelemben ehhez hasonlót. Feleml-

kedést és bukást igen, siker és balszerencse változását szintén. Ám olyat, hogy ilyen tisztán, élesen különválasztható periódusokban kövessek egymást a kudarc, a siker, majd újra a kudarc, egyetlen más esetben sem láthatnánk. Nincs még egy példánk arra, hogy egy és ugyanaz az ember hosszú ideig látszólag reménytelen kontár legyen, majd ugyanilyen hosszú ideig látszólag mindenható zseni, hogy aztán újra – és ezúttal nem csupán látszólag – reménytelen kontárnak bizonyuljon. Ez magyarázatra szorul. Azonnal ösztönösen saját tapasztalataink között keresünk kézenfekvő példákat, ám ezekkel nem sokra megyünk.

Tény, hogy nem minden politikus mutat egész pályája során mindig egyenletesen jó formát; nemigen akad köztük olyan, aki ne hibázna olykor, ám – amennyire csak tudják – helyrehozzák hibáikat. Ezt pontosan tudjuk. Azt is tudjuk, hogy a politikusok java részének bizonyos tanulódőre van szüksége, mint ahogy időre van ahhoz is szükségük, hogy kifuthassák formájukat, hogy elérjék azt a csúcst, amelyet képességeik alapján elérhetnek. Aztán a csúcsra érve egy idő után megfáradnak és hanyatlanak, esetleg elbizakodottá válnak és hibáznak. Csak-hogy ezek a kézenfekvő magyarázatok egyszerűen nem illenek Hitlerre. Segítségükkel sem tudjuk meg, mi okozza a két éles fordulatot: a hosszú sikersorozat után a hosszan tartó völgymenetet? És nem magyarázható a jelenség Hitler karaktersvájtozásaival, képességeinek tökéletesedésével vagy hanyatlásával sem. Hitler hajszálnyt sem változott.

Hitlert semmiképpen sem sorolhatjuk a történelem azon (nem ritka) alakjai közé, akik sikereik csúcsán éppen azokat a tulajdonságaikat veszítették el, amelyeknek sikereiket köszönhették. Nem kényelmesedett el, a gyéplőn sem lazított, és a kantár sem csúszott ki a kezéből. Energiája és akaratereje nyilvános tevékenységének első napjától egészen az utolsóig bámulatos volt, uralma abszolút maradt akkor is, amikor hatalma végül már csak a birodalmi kancellária bunkerére korlátozódott. Amikor a bunker egyik lakója, Eva Braun sógora, Fegelein – két nappal Hitler öngyilkossága előtt – 1945. április 28-án, szökést kísérelt meg, Hitler megparancsolta, hogy hozzák vissza és lőjék főbe. Fegeleint visszavitték és főbe lőtték. A parancs éppúgy jellemző, mint az, hogy azonnal végrehajtották. Az utolsó négy háborús év sikertelen Hitlerje ugyanaz a Hitler volt, mint az azt megelőző éveké; vasakarata érvényesítésében a legkevésbé sem korlátozta, hogy tablettákon élt, alvászavarokkal küszködött és olykor nem tudott úrrá lenni keze reszketésén. Tökéletesen melléfognak azok, akik az utolsó háborús években már csak önmaga árnyékának, szárnalmas emberi roncsnak ábrázolják Hitlert. A tizenkét éves sikersorozatot követő, 1941 és 45 közötti katasztrofális kudarcorozat nem magyarázható sem testi, sem szellemi hanyatlásával.

Ugyanilyen kevésbé állja meg a helyét az a vélekedés, hogy a hübrisz volt az ok: a sikerektől elkényeztetett, nágyzási hóbortban szenvedő, öntelt ember bűne, aki kihívja maga ellen a sorsot. (Ezzel sokan próbálták magyarázni bukását – nemritkán szinte egy lélegzetre azzal az

ellentétes értelmű feltevással, amely szerint a bukáshoz állítólagos testi hanyatlása vezetett.) Hitlernek az a – vég kezdetét jelentő – elhatározása, hogy megtámadja Oroszországot, nem az önhitt, a sikerektől megrészegült, kései Hitler ötlete. Oroszország megtámadását már sok-sok évvel korábban, 1926-ban, a *Mein Kampf*-ban is leírja, mint szilárdan eltökélt, fő célját, s a tervet már ott kifejtette és megindokolta. Az 1941-es év másik végzetes döntését, az Amerikának szóló hadüzenetet is inkább tekinthetjük a pillanatnyi kétségbeesés, mint az önhittség eredményének. (A hibákról szóló fejezetben, később még részletesen tárgyaljuk ezt a lépést.) Makacssága sem volt új vonása: az, ahogy Hitler a kudarcok közepette is tartotta a korábban kijelölt irányt, semmiben sem különbözött attól, ahogy korábbi kudarcai idején – 1925 és 29 között – viselkedett, ekkoriban minden igyekezete ellenére egyetlen lépéssel sem sikerült közelebb juttatnia pártját az áhított „legális” hatalomátvételhez.

Ha Hitlernek valóban nagyzási hóbortja volt – amit bizonyos értelemben valóban elmondhatunk róla –, akkor kezdettől fogva volt nagyzási hóbortja. Egyáltalán létezhet-e „nagyásibb hóbort”, mint mikor egy teljesen ismeretlen és sikertelen ember úgy dönt: politikus lesz. Maga Hitler újra és újra elmondta – amit valóban el is hihetünk neki –, hogy politikai pályakezdésének merészségéhez képest gyerekjáték volt minden, ami később történt. Egyébként politikusi „tanulói” (már amennyiben esetében egyáltalán tanulóévekről beszélhetünk) is szokatlanul rövid ideig tartottak. Tulajdonképpen

az egyetlen dolog, amiből valaha is levonta a tanulságot, 1923-as puccsának kudarca volt. Minden egyéb tekintetben szinte kísérteties módon megmaradt olyanak, mint volt. Politikája 1925-től egészen 1945-ig alapján nem sokat változott. Kétszer is változott viszont ez alatt a húsz év alatt annak az ellenállásnak az erőssége, amelybe Hitler ütközött.

És ezzel egyszer csak kezünkben tartjuk a kulcsot Hitler sikergörbéjének titkához. A megoldás nem abban keresendő, miként változott Hitler, hanem abban, hogy miként változtak az ellenségek, akikkel Hitler szembekeverült.

Nem véletlenül különböztettük meg Hitler teljesítményeit és sikereit. A teljesítmények egyetlen embertől függenek, ám a siker legalább kettőn áll, és az egyik fél sikere kudarc az ellenérdekelt szemzőgéből. Közhely, hogy ugyanannyi erővel sikert lehet elérni egy gyengébb ellenféllel és kudarcot lehet vallani egy erősebbel szemben. Ám gyakran éppen a legközhelyesebb igazságokra nem jönnek rá. Esetünkben azonban mindenre azonnal megvan a magyarázat, ha felismerjük ezt az igazságot és tekintetünket nem Hitlerre, hanem mindenkori ellenfeleire vetjük.

Hitler ugyanis sosem győzött le erős vagy akár csak szívós ellenfelet. A weimari köztársaság még a húszas évek végén is erősnek bizonyult számára, akárcsak Anglia 1940-ben. Hitler sosem volt elég ötletes és rugalmas ahhoz, hogy a gyengébb félként lebírja az erősebbet, és győzelmet arasson felette. 1942 és 45 között, a szövetségesek ellen vívott harcban eszébe se jutott, hogy kihasználja a koalíció belső feszült-

ségeit és hogy egymás ellen fordítsa a szövetségeseket. Éppen az ellenkezője történt: Hitler mindenki másnál többet tett azért, hogy a Kelet és a Nyugat – sok tekintetben természetellenes – háborús szövetségét összehozza, makacsságával és vakságával pedig elérte, hogy az olykor már minden eresztekében recsegő koalíció egyben maradjon.

Valamennyi sikerét olyan ellenséggel szemben érte el, aki nem volt képes vagy nem mert ellenállni neki. Ami a belpolitikát illeti: a már teljesen kimerült és mindenki által feladott weimari köztársaságra mérte a halálos csapást. A külpolitikában pedig csak akkor számolta fel az 1919-es európai békerendszert, amikor az – a kontinens belső megrázkódtatásainak köszönhetően – már amúgy is tarthatatlan volt. Hitler mindkét esetben már csak az összeomlást gyorsította fel.

Ha a helyzet más volt is, mint a húszas években, Hitlernek a harmincas és a negyvenes években is kivétel nélkül gyenge ellenfelekkel kellett megvívnia. A német konzervatívok még egy ideig küzdöttek a weimari köztársaság örökségeért, azonban nem volt koncepciójuk, széthúztak és ingadoztak a Hitlerrel szembeni ellenállás és a Hitlerrel való szövetség között. Hasonlóképpen ingadoztak az ellenállás és a szövetség között az angol és francia politikusok a harmincas évek végén. Hitler nekik köszönhetette külpolitikai sikereit. Közelebbről megvizsgálva Németország 1930-as, Európa 1935-ös és Franciaország 1940-es állapotát, Hitler sikereit aligha övezi majd az a nimbusz, amely a kortársak szemében övezte őket. Vennünk kell

tehát a fáradságot egy kis vizsgálódáshoz, még ha szemlélődéseink középpontjában látszólag nem is Hitler áll. Ám a kor történetének valamelyes ismerete nélkül nemigen érthetjük meg Hitler sikereit.

A weimari köztársaság 1930-ban a végét járta, már azelőtt, hogy szeptemberben Hitler első nagy választási győzelmeit aratta. A márciusban alakított Brüning-kormány volt az első azon átmeneti kabinetek sorában, amelyek egy teljesen más, részleteiben végiggondolatlan és körvonalazatlan állam- és alkotmányrend létrejöttéhez vezettek. Ellentétben két utódával – Pappenel és Schleicherrel – Brüning még az alkotmányosság határán mozgott. A Birodalmi Gyűlés még „tolerálta” azokat a szükségrendeleteket, amelyekkel kormányzott – ám Brüning mögött már nem volt meg az a parlamenti többség, amelyet az alkotmány feltételez. Így aztán a permanens szükségállapot fikciójával – amely lehetővé tette számára, hogy a Reichstag nélkül kormányozzon – gyakorlatilag már ő is hatályon kívül helyezte a weimari alkotmányt. Tévedés tehát az az – amúgy széles körben elterjedt – nézet, hogy a weimari köztársaságot Hitler rohama döntötte meg. Weimar már akkor összeomlóban volt, amikor Hitler komoly szereplőként színre lépett. Az 1930 és 34 közötti belpolitikai küzdelmek valójában már nem a weimari köztársaság megvédéséért folytak, hanem az örökségért. Az egyetlen kérdés az volt, hogy a köztársaságot, amelyről már mindenki lemondott, konzervatív – végső esetben mo-

narchista – restauráció kövesse-e, vagy pedig Hitler.

Ennek az alaphelyzetnek a megértéséhez röviden át kell tekintenünk a weimari köztársaság – kezdettől fogva balszerencsés – történetét.

A köztársaság alapításában az SPD, a baloldali liberálisok és a katolikusok alkotta hárompárti középbal koalíció működött közre. Már a császárság utolsó éveiben övék volt a többség a Reichstagban, a császárság végóráiban, 1918 novemberében pedig ez a koalíció hozta létre a parlamenti rendszert (pontosabban nekik potytyant ölükbe a lehetőség). Az 1918. novemberi forradalmat követően ezek az erők alakították meg a nemzetgyűlés „weimari koalícióját”, majd ez alkotta meg a weimari alkotmányt, amely lényegében a császárság végén bevezetett alkotmányt másolta, és annak alapján kezdett kormányozni. De a weimari koalíció már alig egy év múlva, a köztársaság első Reichstag-választásán, elveszítette parlamenti többségét, és soha többé nem nyerte vissza.

Közben – „műsoron kívül” – lezajlott az 1918. novemberi forradalom, amely a legkevésbé sem illet a kormányon lévő weimari koalíció koncepciójába, és amelyet az le is vert. Ez tartós, csalódott és elkeseredett ellenállást váltott ki a weimari államot soha el nem fogadó és vele nem békülő baloldalon. A forradalomnak mindazonáltal volt *egyetlen* maradandó és visszavonhatatlan vívmánya, az hogy felszámolta a császárságot. A weimari koalíciónak nemigen maradt más választása, mint hogy elfogadja és magáénak vallja a forradalom útján kivívott köztársaságot. E lépéssel azonban megteremtet-

te saját jobboldali ellenzékét, amely még nagyobb létszámú és erősebb volt, mint a baloldali. A jobboldal éppoly kevésbé fogadta el a weimari államot, a „novemberi forradalom államát”, mint a csalódott baloldali forradalmárok. A jobboldal sokkal nagyobb veszélyt jelentett, mint a baloldal, hiszen a legfontosabb hivatalok és katonai tisztségek változatlanul jobboldali kézben maradtak. A weimari köztársaság köztisztviselői, közhivatalnokai karában kezdettől fogva az alkotmány ellenségeinek valóságos hadserege ült! Ráadásul – 1920-tól kezdve – a parlamenti többséget is a köztársaság jobb- és baloldali ellenzéke adta. A köztársaság – éppen hogy csak vízre bocsátott – hajója egészen 1925-ig tengeri viharok közepette sodródott. Szinte nem telt el év jobb- vagy baloldali hatalomátvételi kísérlet nélkül. (A Hitler-féle puccs csak egy volt a sok közül.) Ezekben az években senki sem jósolt nagy jövőt a köztársaságnak.

Azután mégis elérkezett – ha rövid időre is – a látszólagos konszolidáció, „az arany húszas évek”: az 1925 és 29 közötti időszak. Hitler számára ez a periódus maga volt a kudarc. Zajos köztársaság-ellenessége sehol nem talált visszhangra, sőt már-már nevetségesnek tűnt fel. Vajon mi változott? Mi tette egyszerre mégis életképessé a republikánusok nélküli respublikát?

Nos: több tényező. Köztük egy rátermett külügyminiszter, Gustav Stresemann, aki megbékélést hirdetett a volt háborús ellenfelekkel, s aki engedményekkel és apró presztízssikerekkel tért haza tárgyalásairól. A gazdaság szerény mér-

tékű felvirágzásához amerikai hitelek segítették hozzá Németországot. A legfontosabb azonban az volt, hogy a köztársaság hatalmas s erős jobboldali ellenzéke, amely továbbra is (vagy mindig is) bebetonozva minisztériumi és egyéb hatósági pozícióiba, olyan államot szolgált, amelynek létezését elutasította, átmenetileg és kísérleti jelleggel föladata ellenállását, és kegyeskedett kormányozni a gondjaira bízott államot. A köztársaság ellenségei – hallgatva az eszükre – néhány évre „megélhetési köztársaságpartiakká” lettek.

A döntő esemény, amely a jobboldal érzületét – mint fent utaltunk rá – megváltoztatta és egyben a konszolidációt is lehetővé tette, az volt, hogy 1925 áprilisában Hindenburgot választották a Birodalom elnökévé. Általánosan elterjedt vélekedés szerint ez volt a weimari köztársaság hanyatlásának kezdete. Óriási tévedés. Hindenburg megválasztásával a köztársaságnak óriási szerencséje volt, valójában ez adta neki az egyetlen esélyt. Hiszen a világháború hőisével, a császári tábornaggal az élén, a köztársaság egy csapásra elfogadhatóvá vált az addig kérlelhetetlenül ellenséges jobboldalnak is. Kezdtől körvonalazódni a megbékélés lehetősége. Ez az állapot el is tartott addig, amíg (1925 és 28 között) a katolikusokból, jobboldali liberálisokból és konzervatívokból álló erők jobbközép koalíciója alkotta a kormányt. Ez volt az első és egyetlen alkalom, amikor – ha csak átmenetileg is, de – az állam működtetéséhez szükséges parlamenti rendszer a politikai pártok teljes spektrumára kiterjedt – leszámítva az olyan radikális

peremcsoportokat, amelynek a kommunisták és a nemzetiszocialisták voltak. A szociáldemokrata és baloldali liberális ellenzék lojalitáshoz nem fért kétség.

Mindez azonban csak múló epizódnak bizonyult. 1928-ban a jobboldali kormány elvesztette a választásokat, és – 1920 óta először – szociáldemokrata politikus lett birodalmi kancellár. Ezzel véget is ért az „aranykor”. A konzervatívok – új vezérükkel, Hugenberggel az élén – ismét erőteljesen szembefordultak a köztársasággal. Még a katolikus Centrum Párt – Kaas személyében szintén új vezetővel – is a tekintélyuralmi rendszer szükségességét hirdette. A hadügyminisztériumban egy politizáló tábornok – von Schleicher – államcsínyterveket kezdett kovácsolni, nehogy megismétlődjének az 1928-as választási eredmények. Hogy ilyesmi a jobboldallal még egyszer elő ne fordulhasson, a kormányt – az örökös, jobboldali kormányt – függetleníteni akarta a parlamenttől és a választásoktól, ahogy az Bismarck idejében is volt. El akarta törölni a parlament uralmát, hogy helyébe elnöki kormányzás léphessen.

1930 márciusában elérkezettnek tűnt az idő. Stresemann 1929 októberében meghalt. Még ugyanabban a hónapban összeomlott az amerikai tőzsde, és kitört a világgazdasági válság, amely Németországban is azonnal éreztette pusztító hatását. A kormányt felkészületlenül érte a válság, és lemondott. Ezúttal azonban már nem lépett a helyébe parlament által választott kormány. Brüninget, a Centrum Párt jobbszárnyának viszonylag kevésbé ismert emberét (Schleicher jelöltjét) tették meg kancellárnak.

Brüningnek ugyan nem volt parlamenti többsége, de szinte diktatori jogosítványokkal ruházták fel, és azt a titkos megbízást kapták, hogy szervezze meg az átmenetet, amelynek végén megalakulhat a parlamenttől független, konzervatív-tekintélyelvű kormány. Egy ideig – a szükségállapotról szóló törvény értelmében – szükségintézkedésekkel kormányzott, majd, amikor a Reichstag nem parírozott többé, feloszlatta. Ez volt Hitler számára a kedvező pillanat. Az 1925 és 29 közötti évek jól működő – vagy legalábbis látszólag jól működő – köztársaságában nem sok keresnivalója lett volna. Az 1930-as politikai válságban azonban pártja egy csapásra a második legerősebb párttá lépett elő.

Hitler ante portas! Ekkor már a szociáldemokraták is a kisebb rosszat látták Brüningnek a parlamentet mellőző szükségállapot-rezsimjében, s ezért eltűrték, hogy Brüning további két esztendeig füllegális eszközökkel kormányozzon. Ám ahogy nőtt a nyomor, úgy nőtt Hitler népszerűsége. Ráadásul Brüning nem találta az utat a saját, füllegális kormányzásából ahhoz az új, tekintélyelvű államhoz, amelynek a megteremtésével Schleicher bízta meg. 1932 májusában menesztették Brüninget. Schleicher új kancellárjelöltjét, von Papent még kevésbé ismerték és még kevesebb támogatást kapott a parlamentben. Kancellárként megalakította „a bárók kabinetjét” és meghirdette az „újfajta államvezetést”. Első lépésként ismét feloszlatta a Reichstagot. Hitler pártja a választásokon újra megkettőzte mandátumainak számát, és immár a legerősebb parlamenti párt lett. Ettől kezdve már csak Papen vagy Schleicher, illetve Hitler

között lehetett választani. A parlamentáris köztársaság lehetősége többé már föl sem merült. Hallgatólágosan eltemették. Megindult a harc a hatalomért.

Az 1932 augusztusa és 1933 januárja közötti időszakot kitöltötte Papen és Schleicher izgalmas, cselszövésekben és ármánykodásokban bővelkedő küzdelme Hitler ellen. Ennek részleteire itt most nem térünk ki. Kezdetről fogva világos volt azonban, hogy a jobb lapok Hitler kezében vannak. Már csak azon egyszerű oknál fogva is, hogy ő egyedül volt, míg ellenfelei ketten. Aztán azért is, mert Hitler mögött tömegmozgalom állt, míg Papen és Schleicher mögött csupán egy letűnt császárság porig alázott elitje. Mindenekelőtt pedig azért, mert Hitler nagyon pontosan tudta, mit akar, míg Papen és Schleicher nem tudta – alapjában véve nem is tudhatta. Tekintélyelvű államuk egyetlen dologra támaszkodhatott volna: a monarchia restaurálására, de arra is csak a már nyolcvanöt éves Hindenburg távozása után. Von Papennek és Schleichernek azonban jó oka volt rá, hogy nyíltan ne nagyon pedzegessék ezt a megoldást. Közel s távol nem akadt ugyanis egyetlen rátermett és alkalmas jelölt sem a trónra. A lehető legképtelenebb konstrukciókat agyalták ki: Papen, a snájdig úrlovas megálmodta, hogy betiltja valamennyi politikai pártot és létrehozza a felső osztályok, sőt az arisztokrácia – kizárólag a Reichswehr szuronyaira támaszkodó – diktatúráját. Schleicher ezzel szemben (teljesen reálisan) úgy ítélte meg, hogy a Reichswehrnek ez erejét meghaladó feladat lenne. Mindazonáltal az ő agyában is fantazmagóriák születtek: ő a

nemzetiszocialisták megosztását, majd egy, a „mérsékelt” náciokból (Hitler nem tartozott köztük), a szakszervezetekből, az ifjúsági szövetségekből, valamint a Reichswehrből álló koalíciót álmodott meg – ez a koalíció adta volna a fasiszta rendi állam alapját. Természetesen mindkettejük elképzelése eleve reménytelen volt, ám ennél súlyosabb következményekkel járt, hogy össze is veszték rajta. Schleicher megbuktatta Papent, és önmagát tette meg kancellárnak. Erre fel, a hazardjátékra mindig kész Papen, bosszút lihegve, szövetkezett Hitlerrel, rávette Hindenburgot, ejtse Schleichert, és nevezze ki Hitlert birodalmi kancellárnak. Papen, aki alárendelt partnereként mindig is kész lett volna elfogadni Hitlert, most arra is hajlandónak mutatkozott, hogy ő legyen alárendelt pozícióban Hitler birodalmi kancellár mellett. Azt remélte, hogy arisztokrata, konzervatív minisztereivel dekoratív keretet biztosít majd Hitlernek.

Ebből azonban végül nem lett semmi. A történetet pontosan ismerjük, szükségtelen részleteiben is felelevenítenünk, miként játszotta ki és söpörte le Hitler a következő hónapok során végérvényesen konzervatív partnerét, miután Hindenburg 1934 augusztusában bekövetkezett halálakor minden hatalom az ő kezében összpontosult. Mivel a legkevésbé sem mondható közismertnek, sőt sokakat talán meglep, hangsúlyoznunk kell, hogy Hitlernek az 1930 és 34 közötti időszakban csak a konzervatívok között akadtak olyan ellenfelei vagy vetélytársai, akikkel komolyan számolnia kellett, vagy akikkel olykor kénytelen volt felvenni a harcot. A libe-

rálisok, a Centrum pártiak vagy a szociáldemokraták nem sok akadályt gördítettek az útjába, ugyanez elmondható a kommunistákról is.

A helyzet nem változott azután sem, hogy 1934-ben hatalma korlátlanná vált. A liberálisok, a Centrum Párt politikusi és a szociáldemokraták – már akik egyáltalán hűek maradtak meggyőződésükhöz – szinte kivétel nélkül a tétlenséget választották: a Hitler számára semmiféle veszélyt nem jelentő, külső vagy belső emigrációba vonultak. Egyedül az újra meg újra felszámolt és újra meg újra megalakuló, apró kommunista csoportok földalatti tevékenysége jelentett – csupán jelképes – ellenállást. Eleve kilátástalan és halált megvető küzdelmük emberileg tiszteletet parancsol, ám Hitler számára ők sem jelentettek többet egyszerű rendőrségi ügynél. A hadseregbe, a diplomáciába és a közigazgatásba szilárdan beépült konzervatívok viszont mindvégig megmaradtak politikai problémának.

Nélkülözhetetlenek voltak ugyanis a napi ügyek intézésében, sokukra félig-meddig még szövetségesként is számíthatott, de nem kevesen elleneztek a rendszert, és akadtak, akik teljes mértékben elvetették. Papen és Schleicher az 1934 nyarán kitört válságban tett még egy kísérletet, hogy megszerezze a jussát. (Schleicher az életével fizetett érte, Papentól úgy szabadultak meg, hogy diplomáciai szolgálatba küldték.) 1938–39-ben konzervatív Wehrmacht-tábornokok kovácsoltak puccsterveket, néhány konzervatív politikus – mint például Goerdeler és Popitz – katonai vezetőkkel, az állami és a gazdasági élet legkülönbözőbb képviselőivel kons-

pirált a háborús évek alatt Hitler ellen. 1944-re pedig a konzervatívok már valóságos Hitler-ellenes koalíciót alakítottak, amelynek tevékenysége július 20-án érte el csúcspontját. Bár terveiknek azzal próbálták megnyerőbb színezetet adni, hogy a Hitler-ellenes puccs után alakítandó kormány néhány miniszteri posztjára fiatalabb, szociáldemokrata politikusokat jelölték, a július 20-i merénylet résztvevői ízig-vérig konzervatívok voltak. A kivégzettek listája olyan, mintha csak kivonatot olvasnánk a Gothai Almanachból. Július 20-a végső kudarcában szerepet játszhatott az is, hogy a puccsisták romantikus-konzervatív eszméi éppolyan átgondolatlanok voltak és éppolyan távol jártak a valóságtól, mint annak előtte Papen és Schleicher elképzelései.

Valódi veszélyt így hát konzervatív ellenzék sem jelentett Hitlerre, aki mindvégig játszi könnyedséggel elbánt vele. Mindazonáltal mégiscsak ez volt az egyetlen olyan ellenzék, amellyel egyáltalán számolnia kellett; az egyetlen, amelynek – ha nem is sok, de legalább egy csöpp esélye lett volna megbuktatására, és amely legalább egyszer meg is próbálta megbuktatni.

Ez az ellenzék jobbról támadott. Hitler balra állt tőlük, ami elgondolkodtató, Hitlert ugyanis semmiképpen sem lehet a politikai spektrum jobbboldalához sorolni, ahogyan azt általában szokták. Természetesen nem volt demokrata: populista volt, aki hatalmát a tömegekre alapozta és nem az elitekre. Úgy is mondhatjuk: személyében egy néptribun jutott abszolút hatalomhoz.

Hatalomgyakorlásának legfontosabb eszköze a demagógia volt. Regnálásában nem jól tagolt hierarchia segítette, hanem tömegszervezetek, amelyeknek a koordinálatlan, kaotikus halmazát felülről az ő személye tartotta össze. Ezek a vonások inkább a „baloldalt”, mint a „jobbboldalt” jellemzik.

A huszadik század diktátorainak sorában Hitler szemmel láthatóan valahol Mussolini és Sztálin között áll, sőt, ha alaposabban megnézzük: Sztálinhoz közelebb, mint Mussolinihoz. Hitlert óriási tévedés fasisztának nevezni. A fasiszmus a felső osztály uralma, amelyet művi úton gerjesztett tömeglelkésedés támogat. Hitler is tömegeket hozott lázba, de sosem azzal a céllal, hogy a lelkes tömeg az uralkodó osztályt támogassa. Hitler ugyanis nem volt osztálypolitikus, nemzetiszocializmusát pedig hiba volna összetéveszteni a fasiszmussal. Mint az előző fejezetben már láttuk, „az ember szocializálásának” a Harmadik Birodalomban látott gyakorlata sok vonatkozásban pontosan megfelel annak, amit a szocialista országokban, a mai Szovjetunióban vagy az NDK-ban tapasztalunk. Hasonlót a fasiszta államokban alig vagy egyáltalán nem láttunk. A sztálini „egy országon belüli szocializmustól” a hitleri „nemzetiszocializmust” (figyeljük a terminológiai azonosságot!) persze alapjában megkülönböztette a termelőeszközök magántulajdona, ami a marxisták szemében jelentős különbség. Hagyjuk most, hogy e különbség mennyire volt jelentős egy olyan totális parancsuralmi rendszerben, amilyen a hitleri Németország. Mindenesetre sokkal nagyobbak a különbségek Mussolini klasszikus fa-

sizmusa és a nemzetiszocializmus között. Ez utóbbiban nincs monarchia, a diktátort nem lehet leváltani és másokra cserélni; nem létezik párt- és állami hierarchia, nincs alkotmány (fasiszta sem), a nemzetiszocialisták nem lépnek szövetségre a hagyományos felső osztályokkal, és semmilyen formában nem segítik őket. Kül-sőség, de nagyon jól szimbolizálja a lényegét: Mussolini egyaránt viselt frakkot és pártegyenruhát. Hitler ezzel szemben a lehető legritkábban öltött frakkot, csak abban az 1933–34-es átmeneti időszakban, amikor még Hindenburg volt az államfő, és Hitlernek ügyelnie kellett a szövetség látszatára Papennel. Később már – Sztálinhoz hasonlóan – mindig uniformist viselt.

Mielőtt befejeznénk Hitler 1930 és 34 közötti belpolitikai sikereinek tárgyalását, és rátérnénk az 1935 és 38 közötti – a kortörténetből könnyűszerrel magyarázható – külpolitikai sikereire, hadd térjünk ki még valamire. Az ember gyakran eltűnődik, ha Hitler a mai Német Szövetségi Köztársaság politikai életében tűnne fel, vajon lenne-e akkora esélye a sikerre, mint volt 1930-ban – kiváltképp, ha a Német Szövetségi Köztársaságot olyan mértékű gazdasági válság és munkanélküliség sújtaná, mint az idő tájt a weimari köztársaságot? Ha helytállóan elemeztük Hitler hatalomra jutását, akkor a válasz megnyugtató: nem. Hitlernek nem lennének esélyei, mégpedig azért nem, mert az NSZK-ban nincs olyan, az állam intézményeit elutasító jobboldal, amely kész lenne szétrombolni az államot egy Hitler-szerű figura hatalomra segítése érdekében.

Az állam ugyanis nem esik szét csak úgy, minden további nélkül, a gazdasági válság vagy a tömeges munkanélküliség következtében. Ha így lenne, akkor például az 1930–33-as nagy gazdasági válság és a tizenhárommillió munkanélküli miatt az Egyesült Államoknak is szét kellett volna hullania. A weimari köztársaság sírját nem a gazdasági válság és nem is a munkanélküliség ásta meg, bár természetesen ezek is jócskán hozzájárultak a világvége-hangulathoz. A weimari jobboldal már jóval korábban rászánta magát, hogy egy pontosan nem körvonalazott, tekintélyelvű rezsim kedvéért eltörli a parlamenti demokráciát. A weimari köztársaságot nem Hitler rombolta le. Hatalomra kerülésekor már csak az állam romjait találta, s csak azokat fosztotta meg hatalmuktól, akik előzőleg elpusztították az államot.

Bonn és Weimar között az az alapvető, nagy különbség, hogy a Szövetségi Köztársaságban már nincs olyan politikai erő, amilyen annak idején Weimart szétverte: nincs olyan jobboldal, amely elutasítaná az államot. Ki tudja, lehet, hogy éppen a Hitlertől elszenvedett vere-ség és a véres következményekkel is járó, sokéves hiábavaló szembenállás térítette jobb belátásra a német jobboldalt, ennek köszönhetően jutott el a parlamentarizmus és a demokrácia igenléséhez. A jobboldal Hitler óta megtanulta, hogy jobban jár, ha parlamenti pártként mérkőzik meg a baloldali pártokkal, ha hol kormányzati, hol pedig ellenzéki szerepben a parlamenti váltógazdaság szabályai szerint működik, ez előnyösebb számára, mintha egy diktatórikus államban demagóg, populistá diktáto-

rokkal próbálna versengeni. A CDU megalakítása, a katolikus Centrum és a korábbi jobboldali pártok fúziója is jelzi a jobboldal gondolkodásának eme fundamentális változását, s ez a német politika huszadik századi történetének ugyanolyan jelentős eseménye, amilyen harminc évvel korábban az SPD átalakulása volt forradalmi pártból parlamenti párttá.

A weimari köztársaságban nem létezett demokratikus jobboldal, a Német Szövetségi Köztársaságban létezik. Az NSZK – mint állam – nem csupán egy közép-bal koalíción nyugszik, hanem (a radikális peremcsoportokat természetesen leszámítva) a pártok teljes spektrumán. Józan, emberi számítás szerint nem ismétlődhetnek meg azok a fejlemények, amelyek 1930-ban szabaddá tették Hitler előtt az utat. Nem csupán arról van szó, hogy a bonni alap törvény jobb a weimari alkotmánynál, az NSZK politikai struktúráját tekintve is meg alapozottabb, erősebb demokratikus állam a weimari köztársaságnál; és akkor is az maradna, ha – akárcsak történetének első tizenhét esztendejében – újra jobboldali kormány kerülne hatalomra, vagy ha például a terrorizmus hatására megszigorítaná törvényeit. Az NSZK-nak azok a – túlnyomó többségükben a háború után született – bírálói, akik a Német Szövetségi Köztársaságot e törvényi szigorítások miatt Hitler Harmadik Birodalmához hasonlítják, nem tudják, mit beszélnek.

Térjünk át Hitler belpolitikai sikereiről a külpolitikaiakra, amelyeket szintén inkább ellenfelei gyengeségének, mint saját erejének köszön-

hetett. A belpolitikában 1930-ra az 1919-ben kikiáltott köztársaság már a végét járta. Ami a külpolitikát illeti, 1935-re az 1919-es európai békerendszer volt szétesőben, és akárcsak magában Németországban, a status quo külső őrzői is elbizonytalanodtak. Az állapotok megváltoztatásában érdekelték pedig akarva-akaratlan Hitler szekerét tölték. Az okok megértéséhez ugyanúgy át kell tekintenünk az 1919-es párizsi békerendszert és annak következményeit, ahogy tettük azt az imént a weimari köztársaság történetével.

A két folyamat – egyformán szerencsétlen kimenetelén kívül, még lefolyásában is hasonlít egymáshoz. A párizsi békeszerződés-rendszer ugyanis ugyanazzal a születési hibával jött a világra, mint a weimari köztársaság. Emez azért bukott meg, mert rögtön kikiáltásakor nem fosztotta meg hatalmától és nem is integrálta az új köztársaságba az – akkor még mindig leg-erősebb – csoportot: az államügyek intézéséhez is nélkülözhetetlen német jobboldalt (amire az 1918-as forradalom megadhatta volna a lehetőséget). A párizsi békeszerződés pedig azon bukott el, hogy nem fosztotta meg erejétől, ugyanakkor nem is integrálta a még mindig leg-erősebb és a kontinens stabilitásához nélkülözhetetlen európai hatalmat, a Német Birodalmat. A békeszerződés megalkotói éppen az ellenkezőjét tették. Ahelyett, hogy kezdettől fogva alkotótársként vonták volna be Németországot a békerend létrehozásába – ahogy azt Metternich tette Franciaországgal a napóleoni háborúkat követően –, Párizsban megsértették és kiközösítették, törvényen kívül helyezték a némete-

ket. Ahelyett pedig, hogy – következetes módon – felosztották vagy megszállták – vagyis hosszú távra ártalmatlanná tették volna –, nemcsak egységét és függetlenségét hagyták meg Európa 1871 és 1918 között legerősebb hatalmának, hanem még hatalmasabbá tették. A béketerv kiötlői valószínűleg nem is tudták, mit tesznek, mert ráadásul a korábbi ellensúlyok nagy részét is meggyengítették.

Lélektanilag érthető, hogy Németországban sértőnek érezték a versailles-i szerződést – az 1919-es párizsi békerendezés Németországot érintő részét. Sértő is volt. Főként a szerződés létrejöttének módja volt sértő. Ez ugyanis tényleg nem volt más, mint aminek Németországban nevezték: diktátum. A korábbi európai békeszerződések aláírását a győztesek és a vesztesek tárgyalásai és megállapodásai előzték meg. A dolog természetéből fakadóan a győztesek az erő pozíciójából tárgyaltak, de a veszteseket – legalábbis formálisan – egyenrangú félnek tekintették, így őrizték meg méltóságukat és így alapozták meg erkölcsileg, hogy a vesztes fél is felelősséget érezzen a megállapodás betartásáért. Párizsban viszont a németek részvétele nélkül kialakult megállapodás aláírását ultimátummal, háborús fenyegetéssel kényszerítették ki a németektől. Ezzel azt érték el, hogy a németek a kényszer hatása alatt aláírt szerződést nem érezték magukra nézve kötelezőnek. Bizonyos, hogy a számos becsületükbe gázoló, diszkriminatív és zaklató rendelkezés nélkül is erős lett volna bennük a szándék, hogy „lerázzák Versailles béklyóit”. E szándék határozta meg a német külpolitikát 1919-től 39-ig. A weimari

köztársaság idején éppúgy, mint Hitler hatalomra jutása után. És e szándék megvalósításában a weimari köztársaság is ért el sikereket. Hivatalba lépésekor Hitler már a teljes felbomlás állapotában találta a párizsi békerendszert: „Versailles béklyói” mind kevésbé szorítottak.

Versailles béklyói ugyanis – ahogy az már bebizonyosodott, még mielőtt Hitler a legutolsót is meglepő könnyedséggel szétszakította volna – papírból voltak. A papír tiltotta Ausztria – a határ mindkét oldalán hön kívánt – csatlakozását Németországhoz, és az tiltotta, hogy a német haderőt modern harci eszközökkel fegyverezzék fel. A papír százezer főben korlátozta a fegyveres erők létszámát, és többnemzedéknyi időre jóvátétel fizetésére kötelezte Németországot, ám nem volt olyan hatalom, amely rákényszeríthette e korlátozások és kötelezettségek betartására. És hogy nem létezett ilyen hatalom, azt éppen az 1919-es párizsi békekonferencia rendelkezései érték el. A németek az őket ért megrázkódtatás hatása alatt kezdetben maguk sem vették észre, csak lassanként ébredtek rá, hogy a békeszerződéssel Németország azt kapta meg, amit négy év háborús erőfeszítéseivel nem ért el: Európa legnagyobb hatalmává vált. S ezen mit sem változtatott az, hogy területét megcsonkították.

Németország hiába volt 1871 és 1914 között a legerősebb európai hatalom, nem juthatott abszolút hegemon szerephez, mivel négy másik európai nagyhatalom volt a szomszédja: Anglia, Franciaország, az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország. Nagyhatalmak, amelyekre tekintettel kellett lennie, hiszen mindegyiküknél

erősebb volt, de négyüknél természetesen gyengébb. Világhatalmi ambícióit 1914 és 18 között is Anglia, Franciaország, a később csatlakozó Oroszország és Amerika nagykoalíciója hiúsította meg. A háború előtti időszak négy európai nagyhatalma közül 1919-ben Párizsban az Osztrák–Magyar Monarchiát feldarabolták, egy másikat, Oroszországot pedig minden európai együttműködésből kirekesztettek és ezzel természetesen a győztesek koalíciójából is kizártak. Amerika pedig, amely az oroszok helyett 1917-ben, a koalíció oldalán hadba lépett, immár visszavonult és nem vett részt egykori szövetségeseivel közösen az európai békerendezésben, amelynek terhét így gyakorlatilag kezdettől fogva csak Anglia és Franciaország viselte. Akárcsak a weimari köztársaságban, ahol a köztársaság terhe a weimari koalíció három pártjára nehezedett. Mindkét esetben keskenynek bizonyult az alap ahhoz, hogy elbírja a rá nehezedő terhet. Valószínűleg elég lett volna végiggondolni a háború lefolyását ahhoz, hogy világosan kiderüljön, egyedül Anglia és Franciaország nem lesz képes a tulajdonképpen változatlanul hagyott Németországot a versailles-i papíron rögzített korlátok között tartani. Ehhez Németország nagyon is erős volt. Az Osztrák–Magyar Monarchia területén, valamint a Németország és Oroszország közötti térségben újonnan létrehozott kisállamokat pedig mintha eleve arra szánták volna, hogy német csatlós államok legyenek, mihelyt Németország kiheveri a háború próbatételeit és a vereség okozta megrázkódtatást. A megalázó bánásmóddal Párizsban valósággal rászorították

Németországot a revizionizmus és a revansizmus útjára, sőt minden lehetséges eszközzel egyengették is ezt az utat.

A békeszerződésért felelős két hatalom, Anglia és Franciaország előtt hamarosan felsejlett, hogy kapitális hibát követtek el. Ám a derengő felismerésből ellentétes következtetéseket vontak le. Anglia azt, hogy a békefeltételek lassú, fokozatos enyhítésével elébe kell menni Németországnak („appease”), s ennek következtében a korábbi kérlelhetetlen ellenség készségesen vállalja majd a revidált békefeltételek teljesítését. Franciaország viszont arra a homlok-egyenest ellentétes következtetésre jutott, hogy pótolnia kell, amit Párizsban, a békeszerződés-kor elmulasztott: ténylegesen meg kell fosztani erejétől Németországot. A két felfogás közötti ellentét akkor vált nyilvánvalóvá, amikor Franciaország 1923-ban kísérletet tett a Ruhr-vidék megszállására. Anglia nem támogatta ebben, úgyhogy Franciaország engedni kényszerült, és attól kezdve – ha fogcsikorgatva is – az angol „appeasement” politikáját folytatta. Az appeasement – a legendával ellentétben – nem Münchenben és nem Neville Chamberlainnel kezdődött (München inkább a vég kezdete volt), hanem 1925-ben Locarnóban, Chamberlain fiérével, Austennel.

A következő periódusban – amelyet Németországban főként Stresemann nevéhez kötnek – a nemzetközi politikai színtér történései feltűnően hasonlítanak a Hindenburg megválasztását követő időszak német belpolitikájának a történéseire. Egyébként a két periódus kezdete még időben is egybeesik (ugyanis Brüning, Papen és

Schleicher változatlanul az angol appeasement kijelölte útvonalon hajózott tovább, sőt első öt hivatali esztendejében – legalább a látszat kedvéért – Hitler is tartotta az irányt). És ahogy Németországban a köztársaság jobboldali ellenzéi egy időre kegyeskedtek elfogadni az államformát – azzal a feltétellel, hogy kormányozhatnak –, ugyanúgy kegyeskedett Németország is egy időre respektálni a párizsi békét – azzal a céllal, hogy lépésről lépésre felszámolja azt.

Így is történt. Stresemann, Brüning, Papen és Schleicher sikerei (a locarnói szerződés, Németország felvétele a Népszövetségbe, a megszállt Rajna-vidék idő előtti kiürítése, a jóvátételek eltörlése és annak elvi elismerése, hogy a németek a fegyverkezés terén is egyenjogúak) semmivel sem voltak szerényebb sikerek, mint amelyeket Hitler ért el (újrafelfegyverkezés és az általános hadkötelezettség bevezetése, az angolokkal kötött flottaszerződés, a Rajna-vidék remilitarizálása, Ausztria és a Szudéta-vidék Németországhoz kapcsolása). A különbség abban rejlett, hogy Hitler elődeinek volt rá gondja, hogy mindenkorai sikereik békülékeny jellegét hangsúlyozzák – így nem vették el az angolok kedvét az appeasement politikájától. Hitler ezzel szemben nagy súlyt helyezett rá, hogy sikerei olybá tűnjenek, az ellenséges világtól csikarta ki őket. Ezt a látszatot nemcsak azért sikerült keltenie, mert teljes ellenőrzést gyakorolt a német közvélemény fölött, hanem a német néphangulatnak köszönhetően is, amely kezdettől fogva arra vágyott, hogy a gyűlöletes versailles-i békediktátumot lerázza magáról.

A megbékélés jegyében elért külpolitikai sikerek feleakkora örömet sem szereztek volna a németeknek. Hitler angol partnereinek viszont lassanként kedvét szegte, ahogy Hitler óriási diadalként tüntette fel külpolitikai sikereit, a németek megbékítésére tett – olykor átlátszóan előzékeny – angol és francia engedményeket. Egy idő után már nem lehetett nem észrevenniük, hogy Hitlertől mind kevésbé várhatják a remélt ellenszolgáltatást, az európai béke megszilárdítását és a németek javára revidált európai békerendszerben való részvételt. Lassanként gyanút is fogtak – s gyanújuk nagyon is megalapozott volt –, hogy mindaz, amit Németország a béke megszilárdítása érdekében tőlük nyert, a valóságban az új háborúra való felkészülést szolgálta. Az Anschluß Angliában még szemrebbenés nélkül fogadták, a Szudéta-vidék Németországhoz csatolásához már „lett volna néhány szavuk”, a Hitler „utolsó területi követelését” jóváhagyó müncheni szerződést pedig már hevesen vitatták. Amikor Hitler – fél évvel München után – ezt a megállapodást is felrúgta és bevonult Prágába, betelt a pohár. Az „appeasement” politikáját eltemették, Anglia pedig csalódottan és elszánt dühvel várta, mikor kell újra felvennie a harcot Németországgal.

Ennek fényében már-már kétségeink támadhatnak, vajon valódi sikereknek kell-e tekintelnünk Hitler külpolitikai fegyvertényeit, ne soroljuk-e őket inkább a – későbbi fejezetben tárgyalandó – hibáihoz. Hiszen azzal, hogy oly káprázatosnak tüntette fel e sikereket, ő maga apasztotta el a forrásukat lassanként. Akárhogy is, e sikerek óriási hibát *alapoztak meg*: azt a hi-

bát, amelyet Hitler 1939 és 41 között követett el. Ekkor tette fel kockára Németország – immáron vitathatlan, egyetlen puskalövés nélkül helyreállított – európai hegemoniáját azzal, hogy háborús megszállásra és hódításra váltotta át. Mint mikor egy önmagát készségesen odaadó nőt durván megerősizolnak.

De még ezek az évek is hoztak újabb sikereket. Főlöszleg, sőt hosszabb távon kimondottan káros sikereket, ám mégiscsak sikereket. Ezúttal nem politikai, hanem katonai természetűeket. Igazán lenyűgöző mindazonáltal csak egy volt köztük: Franciaország gyors és könnyű lerohanása. Viszont sem meglepetést, sem csodálatot nem váltott ki többé, inkább csak félelmet és gyűlöletet keltett, hogy Németország – ha úgy tartotta kedve – könnyűszerrel győzött le aztán olyan országokat, mint Lengyelország, Dánia, Norvégia, Hollandia, Belgium, Luxemburg, Jugoszlávia és Görögország. Ám hogy Németország Hitler vezetésével hat hét alatt kapitulációra kényszerítette Franciaországot, ami az első világháború négy éve alatt sem sikerült, még egyszer – utoljára – megerősítette a katonai zseni és csodatévő Führer nimbuszát. 1940-ben, bel- és külpolitikai sikerei után, még „minden idők legnagyobb hadvezéré” is láthatták benne csodálói.

Hogy nem volt minden idők legnagyobb hadvezére, ma már nem szorul részletes kifejtésre. Ám egy kicsit mégis védelmünkbe kell őt vennünk katonai teljesítményének bírálói előtt. A második világháború német tábornokai – memoárjaik tanúsága szerint – egytől egyig megnyerték volna a háborút, ha Hitler nem

akadályozza meg őket benne. Ez nem felel meg a valóságnak. Hitler igenis értett valamelyest a hadvezetéshez, első világháborús frontélményeit minden más élményénél alaposabban feldolgozta intellektuálisan, és a hadászat szakterületén a háború után is továbbképezte magát. Összehasonlítva ellenfeleivel, Churchill-lel, Roosevelttel és Sztálinnal (akik bár ugyancsak amatőr stratégák voltak, nemcsak névlegesen viselték a főparancsnoki címet, hanem ténylegesen parancsolgattak tábornokaiknak), Hitler korántsem volt csapnivaló hadvezér, sőt egyik-másik tábornokát is felülmúlta. Az önálló páncélos fegyvernem eszméje Guderiantól származott, míg Mansteintől a franciaországi hadjárat stratégiai szempontból ragyogó terve (amely sokkal jobb volt a híres Schlieffen-tervénél).

Ám Hitler nélkül sem Guderian, sem Manstein elképzelése nem érvényesülhetett volna a magasabb rangú, hagyományhű és bornírt tábornokok akarata ellenében. Hitler karolta fel terveiket, és neki köszönhető e tervek megvalósulása is. Hitlernek a Szovjetunió elleni háború későbbi éveiben mutatott fantáziátlan, merev, szemellenzős és konokul defenzív stratégiájában sokan az első világháborúból hozott lövészárkok-mentalitás rögzülését vélik felismerni, ugyanakkor érdemes eltűnődnünk azon, hogy vajon Hitler merevsége nélkül nem végződött volna-e katasztrófával már az oroszok elleni háború első tele is? Egészen biztos, hogy Hitler nem volt az a katonai zseni, akinek magát tartotta, de nem is volt az a reménytelenül tudatlan kontár, a vereség kizárólagos okozója, akinek a tábornokmemoárok ábrázolják.

Az 1940-es franciaországi hadjárat meglepetésszerű sikerében mindenesetre neki is orosz-lánrésze volt: és nem csupán azért, mert felismerte Manstein haditervének értékét és mert Brauchitsch hadsereg-főparancsnok, valamint Halder vezérkari főnök fenntartásai ellenére keresztülvitte azt, hanem mindenekelőtt azért, mert egyes-egyedül rajta múlt, hogy egyáltalán bele mertek vágni ebbe a hadjáratba. A német tábornokok emlékezetében még élénken éltek az 1914-es Franciaország elleni hadjárat szörnyű képei. Az a hadjárat az első nekirugaszkodás után elakadt, és négyéves állóháborúvá alakult. Egyik-másik tábornok 1939 telén inkább kész lett volna eltávolítani Hitlert, mint még egyszer ilyen őrült kalandba bocsátkozni. A világ pedig bizonyos tekintetben éppoly magától értetődőnek tartotta volna, mint a német tábornokok, hogy Franciaország megismétli az 1914-es csodát és megvédi magát. Csak Hitler nem. Hitler Franciaország felett aratott győzelme éppen az általános várakozásnak és az azt követő gyors kijózanodásnak köszönhetően tűnt fel ilyen ragyogó csodatettnek. Csodáról valójában szó sincs. A csoda Franciaország 1914-es védelmi teljesítménye volt. Az 1940-es Franciaország pedig nem volt azonos az 1914-essel. (Talán nem fölösleges rámutatnunk, hogy az 1978-as Franciaország sem azonos az 1940-essel. Ma megfiatalodott, fizikailag és erkölcsileg megerősödött nemzet él Franciaországban.) Akkor azonban belőleg már azelőtt elesett, hogy az első német harcoksi átkelt a Maas-folyón.

Fenti fejtegetéseink során, amikor a párizsi békerendszer felbomlását vázoltuk, 1924-ben vesztítettük szem elől Franciaországot. Abban az évben tehát, amikor a Ruhr-vidék elfoglalására tett magányos kísérlet bukása után Franciaország is rákényszerült az angol „appeasement”-politika folytatására: kezdetben kelletlenül és fékezve a folyamatokat, később mind tehetetlenebbül, végül pedig szinte mazochista túlteljesítőként. Valójában attól az évtől kezdve Franciaország alárendelt szerepet játszott az európai politikában. A főszerepet Angliára és Németországra osztották, a politika pedig a körül a kérdés körül zajlott, hogy összhangba hozható-e az angol „appeasement” a német revizionizmussal. Franciaország csak reménykedhetett, hogy Németországot panaszai fokozatos orvoslásával végül valóban ki lehet elégíteni.

Ha nem, az elég nagy baj, hiszen minden, Németországnak tett engedmény Franciaország kontóját terhelte, és a hetvenmilliós Németország minden engedménnyel egy-egy lépéssel közelebb jutott hozzá, hogy visszanyerje a negyvenmilliós Franciaország fölötti túlerejét, amelyet Franciaország 1919-ben és 23-ban hiába próbált megtörni. Mármost ha az „appeasement” politikája kudarcot vall – amitől Franciaország mindig is tartott –, és az újra megerősödött Németország támadásba lép, hogy revánsot vegyen, Anglia és Németország között még mindig ott a tenger, de Franciaországot Németországtól már a Rajna sem választja el. Franciaország tehát – más választása nem lévén – az angolok békülékeny politikáját folytatta, bár a siker esélyeit illetően már meglehetősen két-

ségek gyötörték. Egyre idegesebben figyelte az eseményeket, és bizonyítási vágya is egyre inkább lankadt; bele sem mert gondolni egy újabb marne-i csatába vagy egy újabb Verdun-be. Amióta Hitler csapatai 1936-ban újra elfoglalták régi felvonulási területüket a Rajna-vidéken (ahonnan Franciaország alig hat esztendővel azelőtt, az „appeasement” jegyében, idő előtt kivonta csapatait), a franciák úgy meredtek Hitlerre, mint kis nyúl az óriáskígyóra. A végén már tudat alatt és rettegő szívvel szinte vágytak rá, hogy akkor hát történjék már meg az elkerülhetetlen. „Il faut finir”, „Legyünk túl rajta”. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy Franciaország háborús csatakiáltása 1939-ben úgy hangzott, mintha a vereségért szállt volna harc-ba: Végre vége!

Franciaország története az 1919 és 39 közötti években tragikus történet: egy nehezen, kínkeservesen kivívott, majd teljes mértékben elvesztett győzelem története, a lecsúszás története a büszke öntudatból a már-már teljes önfeladásig. A németek persze mindebből semmit sem észleltek. Ők továbbra is a háborút követő évek adáz bosszúállóját látták Franciaországban, s tragédiáját nem észlelték. Nyugati szomszédjukat még mindig 1919 győzelmes Franciaországával azonosították, és 1914 hősie francia nemzetével. A német tábornokok éppen úgy tartottak egy új Marne-tól és egy új Verduntól, mint a franciák. De 1939-ben, a háború kitörésekor nem csupán Németország, hanem különös módon – Angliával és az oroszokkal az élen – az egész világ, szinte magától értetődően egy olyan Franciaországgal számolt, amely bármikor

kész fiai kiontott vérével is megvédeni a haza földjét, akárcsak 1914-ben. Csak Hitler számított mársa.

Utólag persze könnyen átláthatjuk, amire akkor még csak Hitler jött rá: hogy Franciaország tizenöt éven keresztül – kezdetben fogcsikorgatva, később mind tehetetlenebbül, legvégül pedig beletörődően, lemondón – saját alapvető érdekei ellenében cselekedett. 1925-ben kötötte a locarnói szerződést, amelyben gyakorlatilag odavetette kis, keleti szövetségeseit; 1930-ban kivonult a Rajna-vidékről, amelyet [a békeszerződés értelmében] megszállva tartott volna; 1932 nyarán lemondott jóvátételi követeléseiről, késő ősszel pedig elismerte Németország katonai egyenjogúságát. 1935-ben szinte bénultan szemlélte, miként hirdeti meg, kürtöli világgá Németország hatalmas fegyverkezési programját; és ugyanilyen bénultan nézte végig a Wehrmacht bevonulását a Rajna-vidékre, amelynek a locarnói szerződés értelmében demilitarizált övezetnek kellett volna maradnia. Tétlenül szemlélte azt is, hogy Németország 1938 márciusában – nem is minden katonai támogatás nélkül – magához csatolja Ausztriát. Még ugyanez év szeptemberében saját maga áldozta fel szövetségese, Csehszlovákia jelentős területeit Németországnak, abban a reményben, hogy ezzel megvásárolhatja a békét. Aztán egy év múlva – jellemző módon az angolokhoz képest hatórás késéssel – a szövetséges Lengyelország elleni támadást követően, inkább szomorúan, mint felháborodottan, ő is hadat üzent Németországnak. Franciaország ekkor három hétig lábhoz tett fegyverrel álldogált. Ez

alatt a három hét alatt mindössze egyetlen német hadsereg állt szemben a teljes francia haderővel, mert a többi német alakulatot, jóval keletebbre, lefoglalta Lengyelország kivégzése. Ettől az országtól várta el a világ, hogy – ha egyszer megtámadják – képes lesz még egy Verdunre még egy Marne-ra? Hiszen ez az első ütéstől ugyanúgy megrogyant, mint annak idején, 1806-ban Poroszország, amely ugyancsak tizenegy év gyáva politikája után, az utolsó és egyben legalkalmatlanabb pillanatban üzent hadat – önmaga előtt is nehezen igazolhatóan – az akkor már hatalmas katonai fölényben lévő Napóleonnak. Hitler biztos volt a dolgában. És meg kell adni, igaza volt. A Franciaország elleni hadjárat lett legnagyobb sikere.

Persze erre a sikerre is áll, ami Hitler összes sikerére. Ez sem volt az a csoda, aminek a világ szemében feltűnt. Mindegy, hogy Hitler a weimari köztársasággal vagy a párizsi békerendszerrel végzett, vagy Franciaországot rohanta le, hogy a német konzervatívokat számolta fel: minden esetben már haldoklóval végzett, csak a már amúgy is kidőléfélben lévő fát döntötte ki. Meg kell adni, biztos érzékkel ismerte fel a korhadót, a haldoklót, a kegyelemdőfésre várót. Ez az ösztöne (már egészen fiatal emberként, Ausztriában is), minden vetélytársánál jobban működött, s ez volt az, amivel imponált kortársainak és önmagának is. Ám ez a – politikusok esetében kétségtelenül hasznos – képesség nem a sas éleslátó tekintete, hanem a keselyű tévedhetetlen szaglása.

Tévedései

Az egyes ember élete rövid, a népek és államok élete viszont hosszú. A rendek, osztályok és intézmények is többnyire túlélnek a politikusként szolgálatukba szegődő egyes embert. Ebből fakadóan a legtöbb politikus igyekszik tisztán pragmatikusan cselekedni – érdekes módon minél inkább jobbra áll az illető a politika színpadán, annál inkább igaz rá a megállapítás. A politikusok nem ismerik az egész darabot, amelyben rövid jelenésük van, nem is ismerhetik és nem is akarják megismerni. Csupán teljesítik a pillanat parancsát. Ezzel gyakran jóval sikeresebbek, mint azok, akik távoli célokat követnek és – legtöbbször eredménytelenül – megkísérelnek átlátni a nagy egész értelmét. Vannak politikai agnosztikusok is (gyakran ők a legsikeresebb politikusok), akik egyáltalán nem hisznek az egész értelmében. Bismarck szerint például: „Ugyan, mit érnek államaink minden hatalmukkal és dicsőségükkel együtt Isten előtt? Nem többet, mint egy hangyaboly vagy egy méhkaptár, amelyet az ökör patája tapos szét, vagy amelyet egy méhész alakjában ér el a végzet.”

A másik politikustípus az elméletet igyekszik átültetni a gyakorlatba, és miközben országa vagy pártja javán munkálkodik, egyben a gondviselés, a történelem és a haladás szolgájának képzeletét magát. Ezt a politikustípust többnyire a politikai színtér baloldalán találhatjuk meg.

Többségük nem nagyon sikeres, elvégre bukott idealistákból és utópistákból annyi van, mint égen a csillag. Mindazonáltal néhány nagy férfiúnak az ilyen típusú politikával is sikere volt, mindenekelőtt néhány nagy forradalmárnak: Cromwellnek és Jeffersonnak például, vagy a huszadik században Leninnek és Maónak. Hogy sikereik a valóságban aztán egészen másképp – korántsem olyan szépen – festettek, mint ahogy az elmélet alapján festeniük kellett volna, nem von le a siker értékéből.

Mármost Hitler egyértelműen a politikusok e második csoportjába tartozik, már csak ezért sem szabad őt – alapos vizsgálat nélkül – a jobboldali politikusok közé besorolni. Hitler nem érte be azzal, hogy pragmatikus politikus legyen: politikai gondolkodónak és korszakos célok kitűzőjének nevezte magát – saját, csak rá jellemző szóhasználatával: „programatikusnak”, aki a hitlerizmusnak nem csupán Leninje, hanem Marxa is volt. Különös büszkeséggel töltötte el, hogy személyében a programatikus a politikussal egyesül, ami „az emberiség történetének egy-egy hosszú periódusán belül” legfeljebb egyszer fordul elő. Egyébként nagyon helyesen ismerte fel, hogy a teória, a „program” szerint dolgozó politikusnak mindig nehezebb dolga van, mint a tisztán pragmatikusnak. „Mert minél nagyobb művet hagy valaki a jövőre, annál nehezebb a harc és annál ritkább a siker. Ám ha ez mégis megtörténik az évszázadok során egy emberrel, akkor az illetőt talán már agg napjaiban körülragyoghatja eljövendő dicsfényének halvány sugara.”

Mint ismeretes, Hitlernek ez nem jutott osztályrészéül. Ami utolsó napjaiban „körülragyogta”, minden volt, csak nem eljövendő dicsfényének halvány sugara. Mindazonáltal teljesen helytálló az az észrevétel, hogy a politizálást inkább megnehezíti, mint megkönnyíti, ha valaki a maga kidolgozta programot igyekszik megvalósítani. Sőt továbbmenve elmondhatjuk, hogy Hitler bukása előre be volt programozva, ugyanis már a programja alapjául szolgáló világkép is téves volt. Az e világkép alapján tájékozódó politika ugyanolyan kevésbé érthette el célját, mint az az utazó, aki rossz térképpel indul útnak.

Érdekes tehát közelebbről is megvizsgálunk Hitler politikai világnézetét, hogy megkülönböztessük benne a helytelent a helyestől, vagy a még elfogadhatótól. Érdekes, hogy erre mindeddig nemigen tettek még kísérletet. A Hitler-ről szóló irodalom tudomást sem vett egy efféle világnézet létezéséről, míg 1969-ben meg nem jelent Eberhard Jäckel *Hitlers Weltanschauung* című munkája, amely a beszédekben és különböző könyvekben elszórtan leírt gondolatokból kielemezte Hitler világnézetét. A korábban uralkodó általános véleményt Alan Bullock, angol Hitler-biográfus így foglalta össze: „a nácizmus egyetlen princípiuma a hatalom önmaga kedvéért való megszerzése volt.” Szerinte mindez ellentétes volt például Robespierre-nél vagy Leninnél, akiknél „a hatalom akarása... az elv diadalával takarózott”. Hitlert opportunista-nak és ösztönös politikusnak tartották sokan, és tartják mindmáig mindazok, akik nem vizsgálták közelebből a kérdést.

Hitler azonban – éppen ellenkezőleg – sem opportunist, sem ösztönös politikus nem volt. A taktika és az időzítés kérdésében valóban rábízta magát ösztöneire, „intuíciójára”, politikai stratégiájában azonban nagyon is szilárd, sőt merev alapeszmék szerint cselekedett. Ezekből az ideákból alapjában véve összefüggő, bár a széleinél szakadozott rendszert alkotott: elméletet, a szó marxista értelmében. Könyvében Jäckel a Hitler politikai írásaiban talált, elszórt töredékekből, gondolati vargabetűkből utólag rekonstruálta ezt az elméletet. Ezen azonban nem lépett túl, a kritikát ugyanis fölöslegesnek tartotta: „Civilizált emberek között, mondanunk sem kell, hogy nem ismerünk ennél primitívebb és brutálisabb világnézetet, amelynek kizárólagos célja – kezdettől fogva és leplezetlenül – a háború és a gyilkosság volt.” Nos, ez valóban, így van. Tényleg nem nagy élvezet olyan behatóan foglalkozni Hitlerrel, a politikai gondolkodóval, ahogy pedig azt egy kritikai elemzés megköveteli. Mindazonáltal megkerülhetetlen, éspedig két – mérőben ellentétes – okból.

Egyrészt azért, mert amíg ez meg nem történik, nem látjuk, hogy Hitler eszméiből sokkal több él tovább, mintsem gondolnánk, és nem is csak a németek, és még csak nem is a tudatos Hitler-hívek körében. Másrészt azért, mert amíg pontosan külön nem választjuk a tévedéseket a többé-kevésbé helytálló megállapításoktól, addig az a veszély fenyeget, hogy – csak azért, mert Hitler gondolta – azt is tabunak nyilvánítjuk, ami ebben az elméletben helyes.

Hogy kétszer kettő négy, abban Hitler is kétségtelenül egy véleményen lett volna velünk.

A második veszély pedig már csak azért is fenyegető, mert Hitler gondolkodásának kiindulópontjai kevés kivétellel nem eredetiek. A kölcsönvett eszmékből alkotott eredeti rendszert, amely viszont bizonyíthatóan szinte teljes egészében tévedés; eszméi olyanok, mint építészeti vázlatai: az amúgy bajosan kifogásolható, konvencionális, klasszicista gyarmati stílusban rajzolt házait provokálóan eltúlzott, hivalkodó arányokkal rontotta el. Az alapképleteket kortársainak többsége osztotta, hiszen nagyrészt kétszer kettő négy típusú közhelyes igazságok voltak.

Az egyik ilyen közhely például, hogy különböző népek vannak, és – bár ezt a szót Hitler után nemigen szabad használni – különböző fajok. Hitler korában szinte általánosan elfogadott – de voltaképpen mind a mai napig domináns – gondolat volt, hogy az államok és a népek határai lehetőleg egybeessenek, vagyis hogy az államok nemzetállamok legyenek. Az is csak Hitler után vált kérdésessé, hogy mennyire tartoznak az államélet mindennapos gyakorlathoz a háborúk. Arra a kérdésre pedig végképp senki sem ismeri a választ, hogy miként lehet eltörölni a háborúkat. Mindezzel csak szeretnénk óva inteni attól, hogy mint vitára alkalmatlant vessünk el egy-egy kérdést, csak azért, mert Hitler tette fel vagy gondolta; és hogy Hitler követőjeként bélyegezzük meg, aki realitásként beszél a népekről és fajokról vagy a nemzetállamokról, esetleg számol a háború lehetőségével. Attól,

hogy Hitler rosszul számolt, a számok még léteznek.

Tegyük most kísérletet Hitler történelmi-politikai világképének, a „hitlerizmus”-nak rövid összefoglalására.

A rendszer körülbelül így fest:

A történelmi események hordozói nem osztályok, nem vallások és szigorúan véve még csak nem is az államok, hanem csak és kizárólag a népek és fajok. „A történelem a népek élethalálharcának története.” Vagy, ha úgy tetszik: „A világtörténelem minden eseménye a fajok önfenntartó ösztönének megnyilatkozása.” Az állam pedig „csak eszköz a célhoz, amely nem más, mint az emberek faji létének fenntartása”. Vagy (amikor valamivel kevésbé passzív szerepet kap): „Célja a fizikailag és lelkileg rokon lelkű élőlények közösségének fenntartása és *támogatása*.” „A belpolitika feladata egy nép belső erejének biztosítása ahhoz, hogy az külpolitikájában megállja a helyét.”

Mármost az, hogy egy nép a külpolitikájában megállja a helyét nem jelent mást, mint hogy az illető nép hogyan harcol. „Aki élni akar, az harcoljon, aki pedig nem vesz részt az örök küzdelemben, az nem érdemli meg az életet.” A népek (vagy fajok) közötti harc természetes módon háború formájában dől el. Ha helyesen értelmezzük a történelmet, „a háborúk idővel nem jelentenek többé hatalmas meglepetést, hanem betagozódnak egy-egy nép jól megalapozott, tartós fejlődésének természetes, szinte magától értetődő rendszerébe”. „A politika egy-egy nép élethalálharcának és földi létének a művészete. A külpolitika az a művészet,

amellyel biztosítható egy népnek a mindenkor szükséges nagyságú és minőségű élettér. A belpolitika pedig a megfelelő hatalmi eszközök felhasználása annak érdekében, hogy egy-egy nép megőrizze faji értékét és lélekszámát.” Röviden: a politika háború, illetve háborús felkészülés. A háború mindenekelőtt az élettérért [Lebensraum] folyik. Ez egészen általános, minden népre egyformán vonatkozó igazság; sőt, igaz ez minden élőlényre, hiszen „az önfenntartás vágyát pedig korlátozza a tér, amelyben az egész életfolyamat lejátszódik. Az élettér korlátozott volta kényszeríti ki az élethalálharcot.” Kiváltképpen igaz ez azonban a német népre, amelynek „erőt kell gyűjtenie, hogy megindulhasson és menetelhessen azon az úton, amely a mai szűkös élettérből új birtokra és földre [Grund und Boden] vezet”. A nép legfőbb célja az legyen, hogy „megszüntesse az aránytalanságot népünk lélekszáma és táplálékforrásként és hatalmi támaszpontként egyaránt szolgáló területének nagysága között”.

Másodsorban azonban vannak a háborúban győztesek és vesztesek. „A természet arisztokratikus alapeszméje megkívánja az erősebb győzelmét a gyengébb felett, és a gyenge megsemmisítését vagy feltétel nélküli leigázását.” Ez „az erők szabad játéka, amely állandó, kölcsönös nemesítéshez vezet”.

Harmadszor és legvégül a népek, szüntelen háborúskodásukban, a világalomért harcolnak. Hitler ezt a legvilágosabban és legtömörebben 1930. november 13-i beszédében fogalmazta meg: „Minden egyes lény terjeszkedni

akar, minden egyes nép világalomra törekszik.” És ez jól is van így, „hiszen valamennyien sejthük, hogy a távoli jövőben olyan problémákkal hadakozik majd az ember, amelyeknek a leküzdésére csak egy – az egész földgolyó minden kincsére és lehetőségét kezében tartó – magasabb rendű faj, egy Herrenvolk lesz hivatva”. A *Mein Kampf* legvégén pedig azt az egész egyértelműen Németországra vonatkozó állítást olvassuk, hogy annak „szükségképpen el kell foglalnia az őt megillető helyet a földön”. „Egy olyan államnak, amely a fajmérgezés korában a legtisztább faji elemek ápolására fordítja figyelmét, egy napon a világ urává kell válnia.”

Az eszmefuttatás eddig talán egy kicsit korlátozott, meredek és vakmerő, de önmagában zárt rendszer. Megfoghatatlanná ott válik a teória, ahol Hitler a faj fogalmával kezd zsonglorkodni. Ez gondolatvilágának alapfogalma „a faji kérdés a világtörténelem kulcsa”, ám Hitler sehol sem definiálja, mit ért fajon, gyakran pedig a nép szinonimájaként használja. „Egy magasabb rendű faj, a Herrenvolk” fogja tehát egy napon uralni a világot: De hát voltaképpen népről vagy fajról beszél? A németekről vagy az „árjákról”? Ez Hitlernél sosem derül ki. Mint ahogy az sem, ki számít szerinte árjának? Csak a germán népek? Vagy a zsidók kivételével minden fehér ember? Hitlernek erre sincs válasza.

Egyáltalán, a „faj” fogalmával mind az általános nyelvhasználatban, mind Hitlernél, két különböző értelemben találkozunk. Az egyik jelentés minősítő, a másik semleges-megkülönböztető. „Jó faj”, „feljavítani a fajt” – ezek a haszonállat-tenyésztés területéről vett kifejezések.

Az adott fajhoz tartozó haszonállatok továbbtenyésztéséből kizárják a csekélyebb értékű egyedeket, a faj bizonyos tulajdonságait pedig tenyésztéssel igyekeznek megerősíteni. Gyakran használja így Hitler is a fogalmat, amikor egy-egy nép „faji értékéről” beszél, amelyet a gyengeelméjűek sterilizálásával vagy az elmebetegek kiirtásával lehet emelni. De az általános nyelvhasználatban létezik a „faj”-nak egy értéksemleges jelentése is, amely ugyanannak a nemnek – embereknek egyaránt meglévő és kutyáknál természetesen egyaránt meglévő – különböző változatait hivatott megkülönböztetni. A különböző bőrszínű embereket – bármiféle értékítélet nélkül – különböző fajokhoz tartozóknak tekintették. Hitler után persze senki sem veszi már a szájára ezt a kifejezést, helyette új, azonos jelentésű találtak ki. A zűrzavart csak fokozta, hogy Hitler idejében még általános szokás volt a fehér rassz különböző alfajait – az egyes népcsoportokat, illetve az egyes jellegzetes testalkat- és koponyatípusokat – északi, keleti, nyugati, illetve „dinári” fajnak nevezni. Ezeknek az elnevezéseknek persze mindig volt valami előítéletes, értékítéletet tartalmazó mellékjelentése. Bizonyos füleknek szebben csengett a „germán” vagy az „északi” jelző, mint a „szláv” vagy a „keleti”.

Hitlernél e fogalmak teljes mértékben keverednek, s Jäckel – akinek Hitler világnézetéről szóló, figyelemre méltó tanulmányát ez idáig követtük – talán mégis szívesebben, amikor Hitler fajelméletét szilárd és logikailag ki-kezdhetetlen rendszerként próbálja elhelyezni az összképben. Márpedig ez csak úgy lehetsé-

ges, ha valamit elhagyunk az egészből, mégpedig éppen azt, ami Hitler számára a legfontosabb. Megengedjük: amíg a szónak az állattenyésztésben használatos értelmében beszél „fajról” és arról, hogy egy nép fajértékét tenyésztéssel lehet és kell javítani, addig legalább logikus, amit mond. Ebben az esetben a történelem szereplői a népek, s történetük háborúból áll, az élettérért és a világalalomért folytatott állandó vetélkedésből, és e harcra következképpen állandóan készen kell állniuk, teljes vértetben – nem csupán katonai és ideológiai szempontból, hanem biológiailag is: a „faji érték” növelésével, a gyengék kiszűrésével és a hasznos, harcos tulajdonságok tudatos kitenyésztésével. Mindez ugyan téves – amire a későbbiekben majd még visszatérünk –, de legalább önmagában logikus rendszert alkot. Ez azonban nem a teljes hitleri világkép, csupán a fele annak. A másik fele az antiszemitizmus, amelynek alátámasztására és ésszerű magyarázatra használja a „faj” szó másik jelentését. Úgy is mondhatnánk, hogy ehhez a fejtegetéshez egészen új, az előző elméletnek sok tekintetben ellentmondó teóriára van szüksége.

Vizsgálódásaink során Hitler antiszemitizmusát eddig csak egyszer és csak futólag érintettük, amikor áttekintettük életrajzát, ahol is azt állapítottuk meg, hogy az antiszemitizmus volt előbb, s ezt követte a népi-nagynémet nacionalizmus. Mostantól fogva viszont minden fejezetben foglalkozni kényszerülünk ezzel az elméletével, hiszen a zsidók megítélése a leg súlyosabb következményekkel járt valamennyi tévedése közül, ahogy a zsidókkal kapcsolatos

politikája is gyakorlati politikájának legelhibázottabb része volt. A zsidókkal szemben követte el legsúlyosabb bűnét, és megszállott antiszemitizmusa alapján véve abban is jelentős szerepet játszott, hogy végül Németországot is elárulta. E helyütt azonban csak arra szeretnénk rámutatni, hogy elméleti síkon milyen téves volt Hitler antiszemitizmusa.

Ez a rögeszméje megint csak egész, önmagában zárt elmélet, amely csak a legnagyobb bűvészmutatványokkal hozható össze első, fenntebb vázolt, népinek (völkisch) nevezhető teóriájával. Az első elmélet szerint a történelem nem más, mint a népeknek az élettérért folytatott, állandó küzdelme. A másikkól elméletből viszont egyszer csak arról értesülünk, hogy a történelem mégsem az, aminek hittük. A népek küzdelmén kívül a történelemnek van még egy állandó összetevője: ez pedig a fajok harca, amely nem fehérek, feketék és sárgák között folyik – (a fehérek, feketék és sárgák közötti különbségek a legkevésbé sem érdekelték Hitlert) – ez a harc a fehér fajon belül folyik, „árják” és zsidók között, tehát egyfelől a zsidók, másfelől mindenki más között. Ez utóbbiak, tehát a nem zsidók, amúgy szintén állandóan harcolnak egymással, de a zsidók elleni harcban valamennyien ugyanazon az oldalon állnak. Ez a harc nem élettér megszerzéséért, hanem a szó legszorosabb értelmében életre-halálra folyik, célja a zsidók kiirtása. „A zsidó” mindenki ellensége. „Végző célja más népek elnemzetietlenítése, elfattyúsítása, a magasabb rendű fajok színvonalának csökkentése, valamint a fajok összekevert kutyvasza fölötti uralom, amelyet a népi értel-

miség kiirtásával ér el, és azzal, hogy a népi értelmiséget a saját népéből valókkal pótolja.” De ez még semmi. „Ha a zsidó a maga marxista hitvallásának segítségével legyőzné a világ népeit, koronája az emberiség halotti koszorúja lesz, s bolygónk – akárcsak évmilliókkal ez előtt – elnéptelenedve forog majd az űrben.” A zsidók tehát nem érik be a „népi értelmiség” kiirtásával, hanem nyilvánvalóan az egész emberiség elpusztítására törekednek. Márpedig ha ez így van, akkor az egész emberiségnek össze kell fognia, hogy őket irtsa ki. E minőségében, a zsidók kiirtójának szerepében Hitler nem a speciálisan német politikust játssza, hanem az egész emberiség oltalmazóját. „A zsidók elleni védekezéssel az Úr művén dolgozom.” Politikai testamentumában a nemzetközi zsidóságot valamennyi nép megmérgezőjének mondja, 1945. április 2-án Bormann-nak diktált végrendeletét pedig e szavakkal zárja: „A nemzetiszocializmusnak örök időkre hálásak lesznek, amiért kiirtottam a zsidókat Németországból és Közép-Európából.” Íme, Hitler itt egyenesen internacionalistának és az emberiség jótevőjének vallja magát.

E pillanatban még tartózkodunk a bírálattól, (bármennyire nehezünkre esik is kritikátlanul felidézni ezt a gyilkos ostobaságot), de egyelőre csak a tényeket ismertetjük. Ám már a tények pusztá ismertetése is felvet három kérdést: az első az, hogy vajon mik lehettek a zsidók Hitler szemében? Vallás, nép avagy faj?

A második: vajon tulajdonképpen mit követnek el Hitler szerint, amivel ekkora veszélyt je-

lentenek a többi népre, és amiért ilyen szörnyű sorsot érdemelnek?

A harmadik kérdés az, hogy miképpen hozható összhangba Hitler elmélete a zsidók elleni örök harcról a népek – Isten akaratából folyó és ugyancsak örök – harcával?

Hitler igyekezett is, hogy választ találjon e kérdésekre; a válaszok persze zavarosra és meszterkéltre sikeredtek – ezek már Hitler gondolatvilágának kirojtosodott, szakadozott szélei.

Az első kérdéssel kapcsolatban Hitler csak egyet lát tisztán: a zsidók nem vallási közösség. Folyvást ezt a tételt ismételteti, anélkül hogy akár egyetlenegyszer is indokolni próbálná, pedig egy ilyen állítás indoklást igényelne. Hiszen mindenki tudja, hogy a zsidó vallás létezik, és hogy e vallás tartotta össze a zsidókat a szétszóratás majd 1900 évében. Nos, rendben. Hitler szemében tehát a zsidók nem alkotnak vallási közösséget. De hogy akkor fajról vagy népről van-e szó, azt nyilvánvalóan soha nem tudta igazán eldönteni. Újra és újra a zsidó fajról beszél, mégpedig a szó kettős értelmében: mint „rossz fajról” és mint „más fajról”. Második könyvében azonban, amelyben legalaposabban fejti ki az antiszemitizmus elméletét, már találozónak nevezi a zsidókat és – akár az összes többi népről – még azt is elismeri, hogy „mint alaptendencia minden népet, így a zsidókat is az a vágy hajtja egész földi létük során, hogy fenntartsák önmagukat”. Ám azonnal hozzátesszi: „Csakhogy az árja népek és a zsidóság alapján különböző hajlamának megfelelően élethalálharcuk formája is különbözik.”

Mert a zsidók – és ezzel már áttértünk Hitlernek a második kérdésre adott válaszára – lényükből fakadóan nemzetköziek, képtelenek államalkotásra. A „zsidó” és a „nemzetközi” Hitler szóhasználatában majdhogynem szinonimák. Ami nemzetközi, az zsidó. Hitler ebben az összefüggésben még a zsidók államáról is szól: „A zsidó államnak soha nem voltak térbeli határai. A zsidó állam egyetemes, határok nélküli, léte egy faj összetartására korlátozódik.” És ebből ered, hogy ez a „zsidó állam”, a „nemzetközi világzsidóság” minden más állam ellensége. A zsidók kegyetlen harcot folytatnak ezek ellen az államok ellen, külpolitikailag a pacifizmus, az internacionalizmus, a kapitalizmus és a kommunizmus eszközeivel, belpolitikailag pedig a parlamentarizmussal és a demokráciával. Ezek mind az állam meggyengítését és szétrombolását szolgáló eszközök, csupa zsidó találmány, amelynek az a célja, hogy megzavarják és meggyengítsék az árja népeket az élettérért folytatott nagyszerű harcukban (amelyben persze ők – fondorlatos módon – nem vesznek részt), hogy ezzel is biztosítsák kártékony és veszedelmes világhatalmukat.

Íme, ez Hitler válasza a harmadik kérdésre. Vajon miért kell a népeknek összefogniuk a zsidók ellen, amikor különben úgy lefoglalja őket az élettérért, egymás ellen folytatott háború? A válasz: éppen azért kell összefogniuk, mert az élettérért harcolnak, és a zsidók miatt nem tudják teljes figyelmüket zavartalanul az élettérért folytatott harcuknak szentelni. A zsidók elrontják ezt a szép játékot. Internacionalizmusukkal és pacifizmusukkal, (nemzetközi) kapitalizmu-

sukkal és (ugyancsak nemzetközi) kommunizmusukkal elterelik az „árja” népek figyelmét fő feladatukról és fő foglalatosságukról. Ezért aztán teljesen el kell tűnniük, „el kell őket távolítani” nem csupán Németországból, hanem az egész világból, de nem úgy, ahogy – mondjuk – egy bútordarabot, amelyet úgy távolítanak el, hogy elviszik máshová. Nem, úgy kell őket eltávolítani, akár egy foltot, amelyet eltüntetnek. Ne nyerhessenek egérutat. Önmagában még az sem jelent semmit, ha leteszik vallásukat, hiszen a zsidók nem vallási, hanem faji közösség. Még rosszabb, ha „árjakkal” keveredve próbálják megmenteni fajukat, hiszen így az „árja” fajt rontják el, amennyiben alkalmatlanná teszik az adott népet a szükséges élethalálharc megvívására. A lehető legrosszabb pedig az, ha megpróbálnak beolvadni az illető népbe, és német, francia, angol vagy másvalamilyen hazafivá válnak. Mert akkor arra megy ki a játék, hogy „a népeket kölcsönösen háborúba taszítsák egymás ellen – (de hiszen nem éppen ez Hitler szerint a népek létének célja?) –, és ezen az úton-módon a pénz és a propaganda hatalmával lassanként a népek nyakába üljenek”. Látni való, a zsidók bármit tehetnek, sosincs igazuk, úgy-hogy mindenképpen ki kell őket irtani.

Eddig Hitler második elmélete, az antiszemitizmus, amely önállóan megáll az első, a népi mellett és csak igen nehezen vehető egy kalap alá amazzal. A kettő együtt alkotja azt, amit „hitlerizmusnak” neveznek, ez a „programadó” Hitler gondolatainak építménye, bizonyos tekintetben a marxizmus hitleri pandanja.

Egy pontban mindenesetre egyezik a hitlerizmus és a marxizmus: mindkettő azzal az igény-nel lép fel, hogy az egész világtörténelmet egyetlen nézőpontból magyarázza. „Minden eddigi társadalom története osztályharcok története” – írja *A Kommunista kiáltvány*. Hitler ennek megfelelő mondata így hangzik: „Az egész világtörténelem a fajok önfenntartó ösztönének megnyilvánulása.” Az efféle mondatoknak erős, szuggesztív hatásuk van. Aki elolvassa őket, úgy érzi, hirtelen megvilágosodás érte. Ami kusza volt, egyszerű lesz, ami pedig nehéznek tűnt fel, egyszerűben könnyűvé válik. Aki készségesen elfogadja őket, azt e mondatok a tisztánlátás és a biztos tudás kellemes érzésével ajándékozzák meg, ugyanakkor valamiféle dühödt türelmetlenséget is keltenek azokkal szemben, akik e kijelentéseket nem veszik készpénznek. E mondatokban ugyanis mindig ott érződik az a felhang, hogy „...és minden más szemfényvesztés”. A felsőbbrendűek gögjének és a türelmetlenségnek ez a sajátos elegye egyaránt jellemzi a meggyőződéses marxistákat és a meggyőződéses hideristákat.

Pedig köztudottan vaskos tévedés, hogy az egész történelem kizárólag ez, vagy amaz. A történelem olyan, mint az őserdő: nem vághattunk benne olyan ösvényt, amely föltárná előtűnk, bejárhatóvá tenné az egész vadont. A történelem során sokszor megvívta egymással osztályok és rasszok, és ezeken túl (legtöbbször) államok, népek, vallások, ideológiák, dinasztiák, pártok harcoltak egymással. Elképzelhetetlen olyan emberi közösség, amely alkalomadtán ne kerülne ilyen vagy olyan konfliktushelyzet-

be, illetve a történelem során ne került volna már hasonlóba.

A történelem azonban – és ez a második melléfogás az efféle diktatori kijelentésekben – nem csupán harcok története. A népek és az osztályok – hogy csak ezeket említsem – a történelem nagyobb részét töltötték el egymás mellett békében, mint háborúskodással, és hogy ezt miféle eszközökkel érték el, az legalább olyan érdekes és történeti kutatásra méltó, mint az, hogy miféle okokból tört ki egyszer-egyszer háború közöttük.

A béke megőrzésének egyik eszköze az állam. Ezért is figyelemre méltó, hogy az államnak Hitler politikai elméletében rendkívül alárendelt szerep jut. Egészen más összefüggésben – teljesítményei tárgyalásakor – arra a meglepő megállapításra jutottunk, hogy Hitler nem volt államférfi; sőt minden tőle telhetőt elkövetett, hogy még azt is szétzúzza, ami a német államrendből rámaradt, hogy aztán az államon belüli államok káoszával váltsa fel ezt a rendet. Gondolatvilágában ott találjuk kárhoztatandó magatartásának elméleti megalapozását: Hitlert nem érdekelte az állam, nem értett az államhoz és nem is becsülte sokra. Őt a népek és a fajok izgatták, nem törődött az államokkal. Számára az állam csak a cél megvalósításához szükséges eszköz volt, a háború eszköze. Az 1933 és 1939 közötti időszakban Hitler mindent a háborús előkészületeknek rendelt alá, háborús gépezetet alkotott, nem államot. Ez később megbosszulta magát.

Az állam ugyanis nem hadigépezet – az államnak legfeljebb hadigépezete is van –, és nem

is feltétlenül csak egyetlen népet hivatott politikai szervezetbe foglalni. A nemzetállam gondolata nem régebbi kétszáz esztendősnél. A legtöbb történelmi állam nem egy, hanem több népet fogott, illetve fog össze, akárcsak az antikvitás nagy birodalmai, vagy akár a mai Szovjetunió; vagy fordítva, egy népnek csak egy részét, akár az ókori városállamok, vagy például a mai NSZK és az NDK. Mindettől az állam nem szűnt és szűnik meg államnak lenni, változatlanul szükség van rá. Az állam eszméje sokkal régebbi a nemzet eszméjénél. Az állam feladata elsősorban nem a háború. Éppen ellenkezőleg, az államnak az a feladata, hogy külső és belső békét biztosítson lakosainak, függetlenül attól, hogy azok etnikailag homogének, vagy sem. Az államok szabályozzák a rendet. A háború, akárcsak a polgárháború, rendkívüli állapot, szükségállapot. Az efféle rendkívüli vagy szükségállapotok kezelésére és persze a konfliktusok megoldására állnak az államok rendelkezésére olyan hatalmi monopóliumok, mint a hadsereg és a rendőrség. Ezek azonban nem arra valók, hogy valamely népnek életeret hódítsanak el más népektől, hogy a faj feljavítására háborút folytassanak, vagy hogy világuralomra törjenek.

Minderről Hitlernek fogalma sem volt, vagy pontosabban talán úgy mondhatnánk: nem akarta mindezt tudomásul venni. Nem lehet nem észrevennünk Hitler világképének voluntarista alapvonását. Olyannak látta a világot, amilyennek látni akarta. A világ nem tökéletes, tele van harccal, inséggel, szenvedéssel, az álla-

mokat is a kölcsönös gyanakvás, ellenségeség jellemzi, megosztják őket a háborúk, azoknak van igazuk, akik nem ártatják magukat, nem ringatják magukat illúziókba. Ha Hitler csupán ennyit állított volna, s nem többet, el kellene ismernünk, hogy a valóság talaján állt. Csak-hogy mindezt nem egy Luther szomorú elszánt bátorságával mondta, aki az eredendő bűnnel szállt szembe, s nem is Bismarckéval, aki eltökélten harcolt a földi tökéletlenséggel. Nem. Hitler a gyakran a siralmasat dicsőítő Nietzsche meg-megbicsakló hangján szónokol. Hitler számára a rendkívüli állapot a norma, az állam pedig a háború eszköze. És ez az, amiben tévedett. A világ nem ilyen. Az államok világa sem. Az államok világának természete olyan, hogy a háborúkat a békéért vívják. Különösen a védekező háborúkat, de a hódító háborúkat is – már amennyiben van az ilyeneknek valami értelmük. Minden háború békeszerződéssel vagy államszerződéssel végződik, és új békével, amely többnyire jóval tartósabb a megelőző háborús állapotnál. Ha a fegyverek eldöntötték a háború sorsát, békét kell kötni, különben az egész háborúnak nem volt semmi értelme. Azzal, hogy Hitler ezt nem látta, nem akarta látni – erről lesz szó a következő fejezetben –, végzetes hibát követett el. Hitler világképe szerint a háborúk hódító céllal indulnak, a háborút indító nép léttérének bővítésére, a legyőzöttek tartós legigázására (vagy megsemmisítésére) és – végeredményben – a világuralom megszerzésére. Ez is tévedés. Európában Hitler előtt a népvándorlás óta, tehát másfél évezrede nem folytattak háborút léttér megszerzéséért. Európa lakott

kontinens volt, népei helyhez kötötten éltek, még ha olykor egy-egy békekötés után bizonyos tartományok átkerültek is más állam fennhatósága alá, vagy ha a szomszédok egy egész országot felosztottak is, ahogy az Lengyelországgal történt, a lakosok mindig ott maradtak, ahol addig éltek. Életteret nem nyertek és nem vesztek háborúban, Európában nem harcoltak élettérért. Ezt 1500 éves szünet után Hitler vezette be újra az európai történelemben, és ez Németországra nézve rettenetes következményekkel járt. Hitler minden háború céljaként a lakosság elűzését tűzte ki, és ezt a meghódított Lengyelországban átültette a gyakorlatba is. Csakhogy azután pontosan ez a sors várt a németekre is, akiket a keleti területekről űztek el.

De az élettér-elmélet más okból is tévesnek bizonyult. A huszadik században ugyanis már semmi értelme élettérért küzdeni. Hitler a nép gazdagságát és hatalmát az általa megművelt terület nagyságán mérte, „földbirtokpolitikát” követelt és valósított meg, közben elfeledkezett az ipari forradalomról. Márpedig az ipari forradalom óta a gazdagság és a hatalom nem a földbirtok nagyságán, hanem az alkalmazott technológia színvonalán mérhető. A technológia szempontjából viszont merőben közömbös az élettér nagysága.

Sőt egy-egy ország ipari-technológiai fejlődése szempontjából éppenséggel hátrányt jelent az aránytalanul nagy „élettér”, tehát a ritkán lakott, nagy terület, erről például mesélhetne a Szovjetunió is, amelynek minden erőfeszítés ellenére csak nem sikerül feltárnia és fejlesztenie a hatalmas, nyersanyagokban gazdag, de ritkán

lakott Szibériát. Mindenesetre szembeötlő, hogy milyen nagy a mai világ néhány legszegényebb és leggyengébb állama, a leggazdagabbak és legnagyobb biztonságban élők némelyike pedig milyen apró. A néhány területen, így a haditechnika és a tömeges méretű motorizáció területén nyilvánvalóan rendkívül modern gondolkodású Hitler a maga élettér-elméletével teljes mértékben az ipari társadalom előtti korban élt.

De éppen ehhez a tévedéséhez ragaszkodott a legmakacsabban. Hiszen nem csak Hitler korában élt sokakban a nosztalgia az ipari társadalmat megelőző korok iránt, nemcsak akkor féltek és csömörlöttek meg sokan az ember által teremtet, bennünket kétszáz éve mindinkább körülvevő „embertelen” világtól. Ma újra élő és erős ez a nosztalgia, amely sok kortárs számára oly érthetővé és vonzóvá tette Hitler élettér-elméletét. Végeredményben erejéhez és lakosainak számához képest Németország oly kicsi folt a térképen... Mindenesetre ahhoz, de csakis ahhoz, hogy Németország újra elsősorban paraszti országgá váljék, valóban nagyobb élettérre lett volna szüksége. Érdekes, hogy Hitler erről ugyanúgy gondolkodott, mint Henry Morgenthau.*

Hitler előtt született, és túl is élte őt az a gondolat, hogy a huszadik századi háborúk célja végső soron a világuralom megszerzése. A rendkívül művelt Kurt Riezler, Bethmann-

* Henry Morgenthau, a Roosevelt-kormány pénzügyminisztere tervet dolgozott ki Németország jövőjére vonatkozóan.

Hollweg birodalmi kancellár tanácsadója írta, már az első világháború előtt: „Elméletileg... minden nép vég nélkül növekedni, térjeszkedni, uralkodni, hódítani akar, vágya, hogy mind szilárdabban összeforrjon, minél több területet bekebelezzen, mindjobban kiteljesedjék, míg a végén uralma alatt minden hódítása szerves egységgé nem válik.” Ezt már akár Hitler is mondhatta volna, bár Riezler kenetteljesebb. Mindazonáltal tévedés: nem minden népnek vannak ilyen céljai. Vagy, mondjuk, a svájciak vagy a svédek nem nép? Még a gyarmatosítás korának Európájában sem akadt olyan nagyhatalom, amely világalomra tört volna. Mélyen gyökerezett már valamennyiükben az a sok évszázados tapasztalat, hogy nem tudják egymást a Föld színéről eltörölni, hiszen Európában minden hegemoniai törekvésnek óhatatlanul az lett a vége, hogy a többi – veszélyeztetett – nagyhatalom összefogott és megbuktatta azt, aki hegemoniára tört.

A vilmosi korszak német világhatalomért lelkesedő nagynémetei is legfeljebb azt akarták, hogy a világhatalommá lett Németország kapja meg méltó helyét a többi világhatalom mellett. Európai erőfölényre támaszkodó német világbirodalomról álmodtak, ázsiai és afrikai gyarmatokról, ám a világ leigázása és a szó szoros értelmében vett világalom meg sem fordult a fejükben.

Velük szemben a világalomról szónokló Hitler egészen nyilvánvalóan szó szerint gondolta a világ fölötti uralmat, még ha nem számított is rá, hogy saját életében többet elérhet az egész Európa és Oroszország feletti uralomnál.

(A gyarmatok nemigen érdekelték.) Ám a meghódított Európából létrehozandó „nagynémet birodalom”, amelynek népeit új faji rangsor alapján kívánta be- és átolvasztani, ugródeszka lett volna a tényleges világalomhoz.

Mármost abban is van valami, hogy a technikai fejlődés eredményeképpen kicsire zsugorodott és tömegpusztító fegyverek által veszélyeztetett világunk egység után kiált, és épp ezért a huszadik században ismét napirendre kerültek olyan – egymással szorosan összefüggő – fogalmak, mint a világalom, az egységes világ, a világkormány. Hitler nem abban tévedett, hogy ezeket az eszméket magáévá tette, hanem abban, hogy a Német Birodalomban komoly jelöltet látott a világalomra. Németország Hitler idején kétségkívül nagyhatalom volt, Európa legerősebb nagyhatalma, mindazonáltal mégiscsak egy volt többek közül, s ráadásul korábban egyszer már belebukott, hogy egyidejűleg törekedett európai hegemoniára és világhatalmi szerepre. Ha sikerült volna egyesíteni Európát – aminek útja nem a hódító hadjárat, és nem más országok lerohanása –, akkor egy ily módon létrejött, egyesült Európában, amelybe Németország is beleolvad, lépést tartott volna konkurensével a világalomért folytatott vetélkedésben. Ám még hogy egyesült Európa! Ez maga lenne a zsidó internacionalizmus! Hitler úgy vélte, a népi Nagynémetország faji politikája és az antiszemitizmus is elég tervei megvalósításához, ami primitív tévhit. Németország faji „felfegyverkezése”, a faj – tenyésztői értelemben vett – feljavítása – minden egyéb problémától eltekintve – több-

nemzedéknyi ideig tartott volna, Hitler pedig még saját életében meg akarta valósítani összes tervét. Mármost ami antiszemitizmusát illeti, Hitler nem csupán a zsidókkal kapcsolatban tévedett, hanem az antiszemitákkal kapcsolatban is.

Hitler ugyanis valóban azt hitte – és nem csupán az idézett írásos és a nyilvánosság előtt tett nyilatkozatai bizonyítják ezt, hanem a háború éveiben, magántársaságban elhangzott kijelentései is –, hogy antiszemitizmusa világszerte rokonszenvet kelt a németek ügye iránt, s hogy a német ügy egyszersmind az emberiség ügye. Arra épített, hogy antiszemiták mindenütt a világon vannak. Am a zsidók kiirtását célul tűző hitleri antiszemitizmus, Kelet-Európán kívül, ahonnan ő is átvette, sehol sem létezett. Ukrajna, Lengyelország és Litvánia becsületére legyen pedig mondvá, hogy az antiszemitizmus még ezekben az országokban sem a Hitler-féle rögeszmén alapult – hogy ti. a zsidók összeesküdtek az árja emberiség rabszolgasorba vetésére, illetve kiirtására –, hanem azon a pusztán tényen, hogy ezekre a területekre a zsidók idegen népként, egy tömegben költöztek. Sehol másutt nem éltek így, ezért aztán a zsidók kiirtását, „eltávolítását” sehol másutt nem tűzték ki célul. Ahol még létezett antiszemitizmus, ott az vallási természetű volt. A katolikus egyház egészen a második vatikáni zsinatig nyíltan küzdött a zsidók – mint más hitűek – ellen. E sokkal elterjedtebb, vallási antiszemitizmus célja viszont nem a zsidók kiirtása, hanem megtérítése volt. Ha megkeresztelkedtek, minden rendben volt.

Ezenkívül – kiváltképpen vidéken – jelen volt még a szociális antiszemitizmus. A pénzkölcsönző zsidókat gyűlölték. Az egyenjogúsítás előtti időkben – mint ismeretes – ez volt az egyetlen olyan foglalkozási ág, amelyet a zsidóknak engedélyeztek. A szociális antiszemitizmus – bármilyen paradoxnak tűnik is – előmozdította a zsidók egyenjogúsítását, és azonnal eloszlott, mihelyt a zsidó már nem a pénzkölcsönző szerepében lépett fel. A zsidó orvosokat például – már ahol történetesen voltak ilyenek – nagyra becsülték és sokan felkeresték.

Végezetül szólnunk kell egy újfajta, a zsidó emancipáció utáni antiszemitizmusról, amelyet konkurencia-antiszemitizmusnak is nevezhetünk. Egyenjogúsításukat követően – tehát körülbelül a tizenkilencedik század derekán – a zsidók részben tehetségüknek, részben pedig – bevallottan – összetartásuknak köszönhetően, sok országban, nem egy foglalkozási ágban vezető pozícióba kerültek: kiváltképpen a kultúra területén, de az orvosi és az ügyvédi pályán, a sajtóban, az iparban, a pénzügyi világban, a tudományban és a politikában is. Ha a „Föld sója” nem lettek is, de számos országban ők voltak a „só a levesben”, ők alkották a weimari köztársaság kulturális elitjét – legalábbis a weimari köztársaság idején, Berlinben. Sőt afféle második arisztokráciának számítottak, amivel nem csupán megérdemelt csodálatot váltottak ki, hanem természetesen irigységet és ellenszenvet is. Azok az antiszemiták, akiket ez az irigység és ellenszenv motivált, szerették volna, ha a zsidókat egy kicsit megleckéztetik, ha móresre tanítják őket. De a kiirtásukat, na, azt nem, az

meg sem fordult a fejükben. Gyilkos zsidóellenes megszállottságával, zsidógyűlöletével Hitler kezdetben – míg ez az őrület csak szóözőn formájában tombolt – legfeljebb némi rosszalló fejcsóválást váltott ki a világ antiszemitáiból, később, amikor a szavakat tettek követték, többnyire ők is elborzadtak. A közönséges antiszemiták közül is csak kevesen osztották Hitlernek a zsidókról terjesztett balítéleteit és tévtanait. Bírálatukra nem kell sok szót vesztegetnünk, hiszen pusztá leírásukkal már cáfoltuk is őket.

Bármilyen sűrűn hangoztatta is Hitler, hogy a zsidóság nem vallási közösség, nyilvánvaló, hogy ennek az ellenkezője igaz. A zsidó vallás hatalmas kösziklaként magasodik a világ szeme előtt: ez az első és legtisztábban monoteista vallás, az egyetlen olyan, amely merészen kitalálta és máig megőrizte az egyetlen, megnevezhetetlen, ábrázolhatatlan, megfoghatatlan és kifürkészhetetlen hatalmas Istent, és ez az a vallás, amely a szétszórátás tizenkilenc évszázadán keresztül, a meg-megújuló üldöztetések közepette is képes volt közösségként megtartani híveit. Hitler ezt nem látta. Valószínűleg tényleg nem látta. Ő maga ugyanis – szokványos retorikus fordulatai ellenére, melyekkel a „gondviselést” vagy „a mindenhatót” emlegette – nemcsak hogy maga vallástalan volt, de azt sem tudta átérzeni, hogy mit jelenthet a vallás más embereknek. Ez egyébként világosan megmutatkozott abban is, ahogy a keresztény egyházakkal bánt.

A zsidók semmiképpen sem számítanak fajnak abban az értelemben sem, ahogy a faj fo-

galmát a fehér rassz különböző válfajaira és törzseire alkalmazzák. A mai Izraelben például nagyon is sokféle rasszhoz tartozó emberek élnek együtt, amiről a látogató saját szemével is megbizonyosodhat. Ennek az okát is tudjuk: a zsidó mindig is misszionáló, térítő vallás volt. A Római Birodalom végkorában az impériumban élő összes nép és törzs, a fehér faj minden válfájának képviselői közül nagyon sokan lettek zsidóvá, ha nem is annyian, mint ahányan felvették a kereszténységet. A judaizmus és a kereszténység évszázadokon keresztül versengett egymással. Még fekete és sárga bőrű zsidók is vannak, igaz, nem sokan. Arthur Koestler pedig a közelmúltban meggyőzően kifejtette, hogy éppen a Hitler antiszemitizmusától legtöbbet szenvedett keleti zsidók nagy tömege nem semita eredetű, hanem az eredetileg a Volga és a Kaukázus között honos turk nép, a kazárok leszármazottja. A kazárok a középkorban vették fel a zsidó hitet, később pedig nyugat-északnyugat felé vándoroltak. (Ennyiben pontatlan az „antiszemitizmus” elnevezés is, mindazonáltal ezt használjuk, mert ez honosodott meg.)

Vajon nevezhetjük-e a zsidókat népnek vagy nemzetnek? Erről már lehet vitatkozni, bár egyvalami hiányzik, amiről egy nép megismerszik: a közös nyelv. Az angol zsidók angolul, a franciák franciául, a németek németül beszélnek stb. Helytálló az a megállapítás is, hogy egyenjogúsítása után a legtöbb zsidó jó hazafi lett, bármelyik országban élt is, egyikük-másikuk (például éppen Németországban) „szuperhazafi”. Mindazonáltal létezik egy bizonyos, az országok határain túlnyúló zsidó összetartás és

szolidaritás. A zsidó nemzeti érzés ma különösen erős. Nem lehet nem észrevenni az Izraellel mutatott általános zsidó szolidaritást, amelyet egyébként könnyű megmagyarázni. A vallás különben is gyakran szolgál kötőanyagként, a nemzeti érzés hordozójaként olyan népeknél, amelyek hosszú ideig nem élhettek saját, önálló államukban. Az írek és a lengyelek katolicizmusa vallási jelentésén túlmutatva, a nemzeti érzés világosan felismerhető összetevője. A zsidók esetében, akik a lengyeleknél és az íreknél jóval hosszabb ideig éltek saját állam nélkül, a vallásnak ez a népalkotó, nemzetet összefogó ereje, ha lehet, még erősebb. A zsidók összetartozását erősítette a sok üldöztetés is. De a vallás (és az üldöztetés) összekötő erejéből még azokban is maradt valami, akik személy szerint elhagyták a vallást. Egyébként ugyanez igaz más vallásokra is. A hitehagyott protestánsok vagy az exkatolikusok gondolkodásukban nemigen különböznek a hívő protestánsoktól és katolikusoktól. Szellemi habitusukat gyakran generációk sorára átítatja apáik és nagyapáik vallása. Egy olyan erős vallás esetében, amilyen a zsidó, talán még tovább is eltart, míg a hitüket elhagyók leszármazottaiból kikopik a vallás utóhatása.

Ám mindez még mindig nem lehet ok az antiszemitizmusra, nem szólva arról a gyilkos gyűlöletről és arról a pusztító szándékról, amellyel Hitler kezdettől fogva viseltetett a zsidók iránt. Ezt a specifikusan hitleri zsidógyűlöletet csakis klinikai esetnek tekinthetjük, mert az árják kiirtására szőtt zsidó világ-összeesküvés, amivel Hitler – nyilvánvalóan utólag – indokolni pró-

bálja, nem egyszerű tévedés, hanem paranoid elmezavar. Vagy talán nem is az, hanem egy előre megfontolt szándékkal elkövetett gyilkossági kísérlet fantáziadús megokolása. Mindenesetre az egész, úgy, ahogy van, kapásból cáfolható. A „világzsidóság” gonosz szándékai Hitler agyában születtek meg. A világ zsidóságának egyáltalán nem voltak közös céljai. Éppen ellenkezőleg: a zsidóság soha olyan meg hasonlított nem volt még, mint Hitler idején; háromezer éves története során soha nem osztotta meg még annyiféle irányzat: a vallási hagyomány és a modern szekularizáció; az asszimiláció és a cionizmus, a nacionalizmus és az internacionalizmus, és akkor még nem is szóltunk a nagy társadalmi folyamatokról, amelyek a zsidóságon belül is végbementek, hiszen egyenjogúsításuk után – ellentétben a korábbiakkal – a zsidók integrálódtak. Jelentős részük már egy, de legalább fél évszázada tudatosan adta fel identitását: asszimilálódott, áttért, vegyes házasságot kötött, és azon volt, hogy hű fia legyen hazájának. Sehol ezt annyi meggyőződéssel és buzgalommal nem tették, mint éppen Németországban. Természetesen a zsidóság egy másik köréből elkeseredett ellenállást váltott ki ez a folyamat. Egyszerűen a zsidók, akikben Hitler összeesküvők hatalmas és ördögi közösségét vélte látni, valójában súlyos válságokkal küszködtek. Fölbomlásnak indult közösségük még soha olyan gyenge nem volt, mint Hitler szörnyű merényletének idején. Mint ismeretes, a zsidók úgy vonultak a vágóhídra, akár a birkák. A sárkányölő lovag szerepét alakító Hitler védtelen embereket mészárolt le.

A Hitler által elkövetett hibák vizsgálatának két akadály állja útját. Az elsőbe Hitler tévedéseinek vizsgálatánál már belebotlottunk. Ott azt állapítottuk meg, hogy hajlamosak vagyunk – bármiféle komolyabb vizsgálódás nélkül – eleve tévedésként elvetni mindent, amit Hitler gondolt és tett, csak azért, mert ő tette és gondolta. Ugyanígy hajlunk rá, hogy kategorikusan hibásnak minősítsük Hitler minden tettét, csak azért, mert az ő nevéhez fűződik. Az efféle előítélet persze érthető, de nemigen segíti sem a megismerést, sem az ítéletalkotást.

A másik akadály a történeti kutatásokban manapság uralkodó tendenciából adódik. A kutatók igyekeznek a történetírást – amennyire csak lehetséges – az egzakt tudományokhoz közelíteni. Törvényszerűségeket keresnek, a figyelmet főként a társadalmi és gazdasági fejlődésre összpontosítják, mert várhatóan itt találják meg az összefüggéseket. Ennek megfelelően a politikai elemeknek kisebb szerepet tulajdonítanak a történelemben, a történelem alakulását befolyásoló egyes ember, a „nagy ember” szerepét pedig kétségbe vonják. Hitler ellenáll ennek a törekvésnek, ám aki ragaszkodik a fentebb vázolt meggyőződéshez, bizonyosan gyanakodva szemléli, ha a kérdést górcső alá vevő, komoly történész egyetlen személy cselekedeteinek helyességét vagy helytelenségét próbálja megítél-

ni. Egy olyan ember tetteiről van szó, akinek a politikára gyakorolt hatása nem tartott tovább tizenöt évnél, s a vizsgálódó történésznek ráadásul még az illető személyes jellemvonásait is kutatnia kell, egyébként pedig az illető oly kevéssé vonzó jellem, mint Hitler. De hát ez régi történet.

De ki tudja, lehet, hogy éppen egy Hitler-szerű jelenség mutat rá, hogy e történeti szemlélet zsákutca. Egyébiránt ugyanezt bizonyíthatná Lenin és Mao példája is, pedig az ő hatásuk csak saját hazájukra korlátozódik, míg Hitleré az egész világ történetét új irányba taszította (persze nem abba, amelyikbe ő akarta volna, de éppen ez teszi esetét oly bonyolulttá és érdekesé).

Komoly történész nem állíthatja, hogy Hitler nélkül a huszadik század története ugyanazt a pályát írta volna le, mint amit leírt. Nem tudjuk, egyáltalán kitört volna-e a második világháború, ha nincs Hitler. Az pedig egészen bizonyos, hogy – ha kitört volna is – más lett volna a lefolyása. Könnyen meglehet, hogy egészen más szövetségi rendszerek jöttek volna létre, másutt húzódtak volna a frontok, és más lett volna a háború kimenetele. A mai világ – akár tetszik, akár nem – Hitler műve. Hitler nélkül nem osztották volna fel Németországot és Európát, Hitler nélkül nem volnának Berlinben az amerikaiak és az oroszok; Hitler nélkül nem létezne Izrael, nélküle nem oszlottak volna fel a gyarmatbirodalmak – legalábbis nem ilyen gyorsan –, nem vívták volna ki egyenjogúságukat az ázsiai, az arab és a fekete-afrikai népek, és Európa nem veszített volna ennyit súlyából.

De rögtön pontosítanunk kell: mindez nem Hitlernek, hanem Hitler hibáinak köszönhető. Ő nem ezt akarta.

Messzire vissza kell mennünk a történelmi emlékezetben, hogy találjunk rajta kívül valakit – talán Nagy Sándorral hasonlíthatjuk össze –, aki ilyen, az átlagosnál jóval rövidebb életpálya alatt alapjaiban rendítette meg és ilyen tartósan változtatta meg a világot. De az egész világtörténelemben nem találunk még egy személyiséget, aki az erőszak ilyen páratlan méretű alkalmazásával éppen az ellenkezőjét érte volna el annak, amit célul tűzött maga elé.

Hitler német hegemoniát akart Európában és közvetlen német uralmat Oroszország fölött, egyébként pedig fenn akarta tartani az európai uralmat Afrikában, Ázsia és Óceánia nagy részén. Olyan hatalmi piramis megalkotását tervezte, amelynek legalját, bázisát Európa régi, tengerentúli gyarmatai és Németország új gyarmata, Oroszország adta volna, efölött lépcsőzetesen következtek volna a német peremországok, a segédnépek, csatlós országok, majd – középpont – a látszólag független szövetséges társországok. A piramis tetején pedig Németország foglalt volna helyet. E monumentális, németek uralta építmény aztán később jó eséllyel vehette volna fel a küzdelmet a világuralomért Amerikával és Japánnal.

Ezzel szemben Hitlernek sikerült elérnie, hogy Európa nyugati felében amerikai, a keletiben pedig orosz hegemonia jöjjön létre, Németországot kettéosztották, az európai államok elveszítették gyarmataikat. Kétpólusú világ alakult ki, az egykori európai gyarmatok hirtelen

önállóságot kaptak: a csörgősipka szabadságát. Európa országai pedig – ugyancsak különböző mértékben – a két szuperhatalom alárendeltjei lettek. Az államiságától kezdetben teljesen megfosztott Németországnak a pincében jutott hely. Évekbe, évtizedekbe telt, amíg – kettéosztva és katonailag megszállva – újra fölküzdötte magát Európa többi állama közé, és lett – a többiekhez hasonlóan – Amerika, illetve a Szovjetunió függő helyzetű szövetségese.

Más szóval: Hitler, túl azon, hogy szörnyű rémtetteket követett el, nem ért el semmit. Nincs még egy olyan „nagy ember” a világtörténelemben, aki ilyen döbbenetesen sokszor melléfogott volna. Az elért hatás azonban ettől még elvitathatatlan, mint ahogy az is elvitathatatlan, hogy (1938 őszén és 1940 nyarán) kétszer is csak egy hajszál választotta el valós céljától. Egyáltalán nem tűnik tehát haszontalan időfecsérlésnek, hanem inkább segíti történelmi vizsgálódásainkat, ha megnézzük, milyen hibákat követett el, melyek voltak azok a ballépések, amelyekkel a már félig elért sikereket visszájukra fordította, és nem minősülhet beteges kíváncsiságnak, ha e hibák vizsgálatakor Hitler jellemvonásaival is foglalkozunk. Az általa elkövetett hibák ugyanis személyiségének torz vonásaiban gyökereztek. És részben persze tévedéseiben. Legalább egy olyan hibájáról tudunk – a legelsőről –, amely már 1933-tól kezdve folyamatosan megnyilvánult, és amelyet Hitler, a politikus, Hitlernek, a programalkotónak köszönhetett.

Ahogy azt az előző fejezetben láttuk, Hitlernek a világtörténelem alakulásáról kialakított

elméletében az események két teljesen különböző szálon futottak egymás mellett. Az egyik szál a népek örök harcai élettérért, uralomért, a többiek leigázásáért és a győztesnek kijáró jutalomért, végül a világoralomért (pontosabban: a fehér népek harca, a színes bőrű népek ugyanis nem számítottak Hitler szemében). A másik szál a zsidók elleni közös harc. Ennek megfelelően Hitler kezdettől fogva két különböző célt tűzött maga elé: Németország Európa felett gyakorolt uralmát és a zsidók „eltávolítását”, amin a zsidók kiirtását értette. A két célkitűzésnek a világon semmi köze nem volt egymáshoz, sőt a két szándék egyértelműen akadályozta egymást.

A politikus mindig hibázik, ha egyszerre két célt akar elérni, az pedig különösen nagy hiba, ha már az első cél is oly távoli, hogy csak az erők rendkívüli összpontosításával, és akkor is csak roppant nagy szerencsével lehet elérni. Mindenki belebukott, aki valaha azt vette a fejébe, hogy uralma alá hajtja Európát: V. Károly és II. Fülöp éppúgy, mint XIV. Lajos, vagy Napóleon. Ez persze önmagában talán még nem volna elég ok arra, hogy – mint eleve reménytelenről – lemondjanak minden ilyen irányú kísérletről. Elvégre miért ne sikerülhetett volna Németországnak a huszadik században az, ami a spanyoloknak a XVI., a franciáknak a XVII. és XVIII. században nem sikerült? Hitlernek mindazonáltal minden oka meglett volna, hogy számoljon a várható hatalmas ellenállással, és ne provokáljon ellenállást olyan oldalról, amelynek semmi köze első céljához. Aki Európa leigázását vette fejébe, az rosszul tette,

hogy – azokon kívül, akikkel Európában már amúgy is szembekerült – újabb, befolyásos ellenségeket fordított maga ellen világszerte (és persze saját országában is). Ez bizony hiba volt a javából, kiváltképpen azért, mert a szántsándékkal szerzett új ellenségek azelőtt a legjobb barátok voltak. A zsidók barátok voltak, míg Hitler az ellenségeivé nem tette őket.

Itt nem térünk ki arra, milyen mérvűnek tekintjük az egyes országokban a zsidók politikai befolyását. Hitler alighanem túlbecsülte ezt a befolyást, ami még inkább amellelt szolt volna, hogy maga mellett tartsa, s ne kényszerítse ok nélkül az ellenséges oldalra a zsidókat. Hitler fellépéséig ugyanis a zsidók az egész világon a németek mellett vetették latba befolyásukat – a németek első világháborús ellenségei mesélhetnének erről a legtöbbet. Amerikában például ez a tényező hosszan és érezhetően lassította a hadba lépést az antant oldalán. Oroszországban pedig nagy szerepet játszott a cári birodalmat megrázó – Németországból irányított – forradalomban. Túl azon, hogy Hitler világszerte újabb ellenségeket szerzett antiszemitizmusával, régi barátokat is Németország ellen hangolt. Egy olyan súlyt helyezett át a másik, az ellenséges serpenyőbe – az ellenségébe –, amely korábban a mérleg német oldalát húzta le, ami duplán számít.

Hitler Németországban hátrányos helyzetbe manőverezte magát antiszemitizmusával. E hátrány mértékét mindmáig sokan alábecsülik, még akkor is, ha az antiszemitizmus az első időben csak a német zsidók állandó sértegetésében és diszkriminációjában merült ki, és a szörnyű vé-

get még sejteni sem engedte. A sértés önmagában is elég ahhoz, hogy a barátból ellenség váljék. A német zsidók többsége Hitler előtt valóssággal imádta Németországot. Kisebb részük – meghatározó módon – Hitler után, sőt Hitler ellenére is.

Egyenjogúsításuk után a zsidók minden nyugati országban jó hazafiak lettek. De ezt a zsidó hazafiságot sehol másutt nem jellemezték olyan mély és olyan heves érzelmek, mint éppen Németországban. Elmondhatjuk: a Hitlert megelőző fél évszázadban szerelmi viszony szövődött a zsidók és Németország között. (Jörg Uthmann: *Doppelgänger du bleicher Geselle* című könyve próbál meg elsőként a végére járni e különleges zsidó–német vonzalom okának.) Bizonyos, hogy a zsidó volt a szerelmes fél, a németeknek pedig legalábbis nem volt ellenükre, hízelgőnek érezték, kicsit talán meglepőnek is zsidó honfitársaik rajongását – már amikor nem háritották el azt zsidó tolakodásként. A kultúrában e német–zsidó szerelmi viszony mindazonáltal néhány csodálatos gyümölcsöt termett, gondoljunk Samuel Fischer könyvkiadóra és szerzőire, vagy Max Reinhardtra és színészeire. A német zsidók kitüntetett szerepet játszottak abban is, hogy Németország a huszadik század első harmadában a tudomány és a gazdaság terén egyértelműen megelőzte Angliát és Franciaországot.

Mindez 1933-ban egy csapásra véget ért. Hitler gondoskodott róla, hogy az elszenvedett sértések után a legtöbb német zsidó rajongása gyűlöletbe csapjon át. A német zsidókon kívül azokat a – kétségtelenül nem nagy számú, de ko-

rántsem a legértéktelebbebb – németeket is maga ellen fordította, akik kitartottak zsidó barátaik mellett. Jelentős részben az antiszemitizmusnak köszönhető a Hitlerrel szembeni passzív ellenállás. Természetesen nem lehet pontosan kiszámítani, hogy mennyire gyengítette Hitlert, hogy egy apró, mindazonáltal nem elhanyagolható kisebbség, ha csendesen is, de távol tartotta magát a rendszertől, és nem szolgálta ki azt. Hitlert nem izgatta különösképpen, hogy szinte minden valamennyire neves és rangos német író emigrált (mindazonáltal az efféle jelentéktelen apróságok is kezdettől hozzájárultak Németország tekintélyvesztéséhez). Ám ennél sokkal súlyosabb vérvesztéseket okozott Hitler antiszemitizmusa a német tudománynak. Nemcsak a zsidó tudósok vándoroltak ki – élükön Einsteinnel –, hanem jelentős nem zsidó tudósok is követték zsidó kollégáikat és tanáraikat az emigrációba. A külföldiek pedig, akik korábban tömegesen zárandokoltak Németországba, elmaradoztak. Hitler hatalomra kerülése előtt az atomkutatás világközpontja Göttingen volt, 1933 után Amerikába tevődött át. Érdekes végiggondolni, hogy mi történt volna, ha Hitler történetesen nem antiszemita és nem Amerikában, hanem Németországban fejlesztik ki az első atombombát.

A hataloméért folytatott harcában Hitler kezdetől fogva óriási károkat okozott önmagának antiszemitizmusával, s ezzel minden kétséget kizáróan elkövette első súlyos hibáját – olyan hibát, amelynek következményeit mindmáig nem becsülték fel реалисан. Ehhez aztán további hibák is társultak, mígnem aztán a pohár betelt.

Mindazon károk ellenére ugyanis, amelyeket antiszemitizmusával a német ügynök okozott, tény, hogy kétszer is nagyon közel került céljához. 1938 őszén, amikor Anglia és Franciaország teljes jóváhagyásával kelet-európai hegemóniára tett szert, és 1940 nyarán, amikor a Franciaország fölött aratott győzelem és számos ország megszállása után, Oroszországtól nyugatra, szinte a teljes kontinens a lába előtt hevert. Ennek fényében fel kell tennünk a kérdést, hogy önmagában vajon utópia volt-e az Európa feletti német uralom, illetve hegemonia? Vajon ugyancsak eleve tévedés volt-e Hitlernek ez a célkitűzése?

E kérdésre – bár nemigen teszik fel – manapság különösebb vita nélkül általában mindenki – különösen az ifjabb generáció – igennel válaszolna a mai Német Szövetségi Köztársaságban. A fiatalok többnyire örülnek tartják tulajdon apjukat és nagyapjukat, amiért egyáltalán megfordulhatott a fejükben efféle célkitűzés. Mindazonáltal legelőször is le kell szögeznünk, hogy a németek két generációja, az apák és nagyapák, az első és a második világháború nemzedékei többségükben értelmesnek és megvalósíthatónak tartották ezt a célt, lelkesedtek, és sokan életüket is adták érte.

Természetesen ezzel még nem foglaltunk állást, hogy a cél valóban elérhető és valóban kívánatos volt-e. Ma kevesen mondanának a kérdésre igent. Ám érdemes kissé eltöprengenünk a helyzeten, emlékezetünkbe idézve az Európáról 1938 őszén és 1940 nyarán készült pillanatfelvételeket. Nem árt elidőznünk e képek előtt és tüzetesen megsejlelni őket. Még elgon-

dolkoztatóbb összehasonlítani a Hitler utáni Európa szomorú helyzetét a Hitler előttivel. Vajon nem volt-e ráutalva Európa az egyesítésre, ha őrizni akarta magát a világban? És vajon létrejöhetett-e az egységes Európa erősza-
kos segítség nélkül? Nem volt-e szüksége – legalább a kezdeti stádiumban – legerősebb államának vezetésére? És nem Németország volt-e ez a legerősebb állam? Mindenesetre nem csak a németek válaszoltak – két nemzedéken keresztül – igennel e kérdésekre. 1938-ban és 1940-ben bebizonyosodott, hogy – ha nem is minden fenntartás és habozás nélkül – Európa sok nem német lakosa is kész volt erre igent mondani. És 1945 után kiderült, hogy talán valamelyest még igazuk is volt.

Pontosabban igazuk lehetett volna, ha az a Németország, amellyel dolguk volt, nem Hitler Németországa.

Egy Hitler uralma alatt álló Európa kétségkívül lidércnyomás lett volna, mint ahogy már a Hitler uralma alatt álló Németország is sok tekintetben lidércnyomás volt zsidóüldözésével, koncentrációs táboraival, alkotmányos káoszával, felszámolt jogrendszerével és kényszerű kulturális provincializmusával. Ám nem lehet nem észrevenni: a XIX. századi európai egyensúly a XX. századra már menthetetlenül megbomlott. Az első világháború és az azt követő béke alapján szétrombolta az egyensúlynak még a lehetőségét is, s bár Franciaország és Anglia hosszú habozás után, 1939-ben, kellenül, vonakodva kísérletet tett ugyan az egyensúly helyreállítására, ám e kísérlet már 1940-ben csődöt mondott. A második világháború próbá-

ja pedig bebizonyította, hogy Európa a XX. században már csak a német, illetve az amerikai–orosz hegemonia között választhat. Nem lehet kétségünk afelől, hogy ahhoz képest, amilyen a hitleri német uralom volt, az amerikai csak sokkal jobb lehetett, sőt valamelyest tán még az orosz is, noha ez utóbbi állítást némelyek alighanem vitatni fogják. Másfelől azonban a német hegemonia egyesítette volna Európát, míg az amerikai–orosz szükségképpen megosztotta, kettészelte. A német vezetés alatt egyesített Európa még jó ideig megőrizhette volna ázsiai és afrikai gyarmatai fölötti hatalmát, az Amerika és Oroszország által kettéosztott Európa viszont fejtelten kapkodás formájában kellett, hogy elveszítse azt.

Mindez érthetővé teszi, hogy miért tapasztalhatott Hitler az 1938-as Kelet-Európában és 1940-ben, a Franciaország felett aratott győzelem után, az egész kontinensen bizonyos mértékű megegyezési, megértési hajlandóságot, sőt készséget fennhatóságának elfogadására, noha akkoriban aligha igényeltek az emberek olyan mértékben egységes Európát, amilyen erősen például a németek áhították a XIX. század közepén a német egységet. Az európai egység gondolata 1945 utáni, amikor ez a hajó már régés-rég elment. Ám 1938-ban és 40-ben már nagyon is megvolt a készség az erőszak elkerülésére és az igyekezet, hogy az alárendelt helyzetből kihozzák a lehető legjobbat. Ez az igény – legalábbis egy-két agyban – alighanem azzal a sejtéssel is párosult, hogy Európa az egyesítés magasabb szintjéből, még a (talán csak kezdeti) német hegemonia árán is profitálhatna.

Élénken élt még a közleményekben, ahogy a bismarcki Poroszország 1866-ban egyesítette a legyőzött német államokat, majd lassanként maga is belesimult az ily módon létrejött egységbe. Végeredményben ugyanilyen elképzelhetőnek tűnhetett, hogy a győztes Németország fokozatosan beleolvadjon az egyesült Európába és lassanként lekopjanak, lecsiszolódnak róla taszító vonásai. Vajon nem érdemes-e ezt a kívánatos folyamatot meggyorsítani, elősegíteni? Bár utólag senki sem szívesen emlékszik erre, az ilyen és ehhez hasonló gondolatok 1940 táján Európa majd minden országában (Franciaországban különösen) általánosan elterjedtek és elfogadottak voltak. Ki tudja, ha Németországnak akkortájt nem Hitlerre, hanem Bismarckja lett volna...

Ám hagyjuk az álmodozást. Németországnak Hitlerre volt, és – bármit mondjanak is a szociológiai módszerekkel dolgozó történetírók – Hitleren múlt, hogy e helyzetből nem egy egyesített és megerősödött – s kezdetben német dominanciájú – Európa lett, hanem az, ami lett. „Én voltam Európa utolsó esélye”, diktálta Hitler 1945 februárjában Bormann-nak. Bizonyos tekintetben igaza volt. Csak annyit kellett volna hozzátennie: „és én játszottam el ezt az esélyt”. Első nagy hibája az volt, hogy Európa-politikáját megterhelte antiszemitizmusával. A második nagy hibát pedig azzal követte el, hogy eljátszotta ezt az esélyt. Hogy megértjük, mivel és miért tette tönkre ezt az esélyt – kétszer is –, tüzetesen meg kell vizsgálnunk, milyen politikát folytatott 1938 őszén és 1940 nyarán. A következtetés magától adódik: vagy nem vette

észre, vagy tudatosan vetette el a kétszer is kínálkozó lehetőséget. Két mulasztásos hiba, amely éppolyan súlyos esik a latba, mint az 1941-es év legnyilvánvalóbb hibája: az Oroszország ellen indított támadás és az Amerikának küldött hadüzenet.

Mindenekelőtt nézzük a tényeket:

1938 márciusában az Anschluß-szal, Ausztria Németországhoz csatolásával Hitler létrehozta a Nagynémet Birodalmat. Anglia és Franciaország még ugyanebben az évben, szeptemberben, a müncheni egyezmény megkötésével átadta a Nagynémet Birodalomnak Cseh- és Morvaország németek lakta peremterületeit. A müncheni egyezmény több volt annál, hogy feldarabolták Csehszlovákiát, amely hiába számított francia szövetségére. A szerződés gyakorlatilag azt is jelentette, hogy Anglia és Franciaország politikailag visszavonult Európa keleti feléből és jóváhagyta, hogy Kelet-Európa – egészen az orosz határig – német befolyási övezetté váljék. Csehszlovákiának a müncheni egyezményben nem érintett része is Hitler kezére került. Hitler a maga szövetségésévé – egy erős hatalom gyenge szövetségésévé – tette a zsákmányból részesülő Lengyelországot és Magyarországot. Románia és Jugoszlávia pedig már korábban is olyan szoros gazdasági szövetségben állt Németországgal, hogy e szövetség már-már függésnek számított, ezért politikailag is a lehető legszorosabb kötődést kellett keresniük. A müncheni egyezmény leértékelte Franciaországhoz fűződő korábbi szövetségüket. Bulgária és Törökország már az első világhábo-

rúban is a németek szövetségese volt, és most újra Németország felé orientálódott.

Hitler tehát megvalósította első ifjúkori politikai vízióját: létrejött Nagynémetország, amely uralmat gyakorol Ausztria valamennyi utódállama, valamint az Ausztriával kibővült Németország és Oroszország közötti teljes régió felett. S mindezt háború nélkül érte el, Anglia és Franciaország teljes egyetértésével. Oroszország gyanakodva, de tehetetlenül figyelte a nyugati határán végrehajtott erő-összpontosítást. Ezentúl Hitlernek már nem kellett többet tennie, mint hogy ezt a nagynémet-kelet-európai birodalmat újrendezze, fazonat adjon neki és időt az itt élő népeknek, hogy megszokják az új viszonyokat. Háborúra már nem volt szükség, de hiszen Anglia és Franciaország azért adta hallgatólagos beleegyezését, hogy mindez háború nélkül menjen végbe. Elvégre Anglia és Franciaország Münchenben „a békét” akarta megvenni. A Münchenből hazatérő Chamberlain angol miniszterelnök be is jelentette – mint később kiderült, kissé elsielve –, hogy elérte a célt. Ennek nyilvánvalóan az állt a háttérében, hogy úgy hitte, Hitler évekig békésen munkálkodik majd. Hiszen Chamberlain és francia kollégája, Daladier Münchenben Németországnak olyan hatalmas és heterogén kelet-európai befolyási övezetet játszott át, amelynek újjászervezése és konszolidációja a tapintaton és a finom politikai érzéken kívül még két tulajdonságot igényelt: konstruktív államvezetői, vagy úgy is mondhatnánk: államépítő művészetet és türelmet.

Hitlerből azonban éppen ezek a tulajdonságok hiányoztak. Már korábban is láttuk, hogy nem volt benne szemernyi sem a vérbeli államférfit jellemző tehetségéből, saját, már létező államában sem tudott – vagy akart – új alkotmányos rendet teremteni, hát még egy újonnan szervezendő államalakulatban! Hitlerben az államférfiúi fantáziának a szikrája sem volt meg, és – bármilyen különös is – a legkevésbé sem érdekelte, mi történik azokkal a népekkel és országokkal, amelyeknek sorsa Münchenben az ő kezébe tétetett. Számára ezek segédnépek, nyersanyagszállítók voltak, országaik pedig felvonulási területek további tervei megvalósításához.

Hitler híján volt a türelemnek is, amelyre egy nagybirodalom megszervezéséhez feltétlenül szüksége lett volna. Egy ilyen feladat megvalósítása életre szóló feladat. Hitler azonban 1925 óta sokkal merészebb terveket szőtt: Oroszországot akarta meghódítani és leigázni, és ennek előkészítéseképpen, Franciaországot semlegesíteni. És – mint korábban már láttuk – mindazt, ami a szeme előtt lebegett, még saját életében akarta megvalósítani. Sietnie kellett tehát. 1939 áprilisában betöltötte ötvenedik évét, és emlékszünk korábban már idézett kijelentésére: „A háborút inkább ötvenéves koromban akarom, mint ötvenöt vagy hatvanévesen.” Voltaképpen már 1938-ban háborúzni akart – idevágó kijelentését is idéztük már más összefüggésben. A müncheni egyezményt barát és ellenség egyaránt Hitler mesés győzelmének látta, ő azonban vereségnek érezte. A dolgok nem az ő szándéka szerint alakultak: Anglia és Francia-

ország kezéből kellett átvennie, amit szíve szerint erőszakkal vett volna el, ráadásul időt is vesztett. Ezért kényszerítette ki 1939-ben az 1938-ban elszalasztott háborút. A védtelen és porig alázott Csehszlovákia maradék területének teljesen felesleges katonai megszállásával és továbbdarabolásával szétzúzta a müncheni egyezmény üzleti alapjait, s amikor erre Anglia és Franciaország megújította szövetségét, illetve szövetségre lépett Lengyelországgal, „csak azért is” megtámadta Lengyelországot, hogy kiprovokálja az angol és a francia hadüzenetet.

Egyelőre csak a hadüzenetet – magát a háborút még nem. Anglia és Franciaország 1939-ben sem anyagilag, sem lélektanilag nem volt felkészülve a Németország elleni hadviselésre. Az angolok és a franciák átengedték Hitlernek, indítsa ő támadást ellenük. Hitler a Franciaország elleni háborúra felkészült, ám az Anglia ellenire nem. Franciaország „megsemmisítése” – mint az Oroszország ellen, az élettérért folytatandó háború előzménye – kezdettől fogva szerepelt Hitler tervei között. És a franciaországi hadjárat bizonyult aztán legnagyobb sikerének.

Angliával azonban szövetségesként – de legalábbis jóindulatú semlegeseként számolt. Hitler soha nem készült sem Anglia lerohanására, sem tengeri hadviselésre vagy tengeri blokádra. Az angol légi és tengeri fölény alighanem joggal riasztotta vissza attól, hogy valamiféle hevenyészett inváziós tervet próbáljon végrehajtani. A terrorbombázásról pedig bebizonyosodott, nem alkalmas eszköz arra, hogy elvegye az angolok kedvét a háborútól. Éppen ellenkező hatást vál-

tott ki. Így maradt Hitler nyakán 1940 után az angolok (és saját szándéka ellen) indított, döntetlenre álló háború – az első jel, amely arra utal, hogy 1938–39-es politikája elhibázott volt.

Franciaországot viszont legyőzte – ami Európa szemében a legyőzhetetlenség nimbuszával ruházta fel – és katonailag megszállta az egész nyugati kontinenst az Északi-foktól a Pireneusokig. Ezzel újra feltáruult előtte immár egész Európára vonatkozóan a müncheni egyezményben még csak Kelet-Európára korlátozott lehetőség: vagyis hogy tartósan létrehozza Európában az „új rendet” és a német hegemóniát. Ráadásul most már nem csupán kínálkozott a lehetőség, hanem valósággal parancsoló szükségszerűséggé lett, hiszen háborút folytatott, és egy győztes háború – hacsak nem eredménytelenül vívták – mindig békekötéssel zárul. De ami még ennél is több: maga Franciaország nem csupán készséget mutatott a békére, hanem egyik-másik vezető politikusának akaratából egy Németországgal kötendő szövetségre is hajlott volna. Ajánlatukat „együttműködésnek” – kollaborációnak nevezték, ami meglehetősen rugalmas fogalom, sok minden belefér. Ha Hitler úgy akarja, 1940-ben bármikor békét köthetett volna Franciaországgal. Ha pedig a békefeltételek Franciaország szempontjából valamelyest nagyvonalúak lettek volna, az meghozta volna valamennyi Hitler által lerohant kisebb nyugat-európai állam kedvét a békekötésre. A franciákkal kötött békemegállapodást később esetleg egy Franciaországgal közösen összehívott európai békekonferencia

követhette volna, amelyből még valamiféle európai államszövetség, de legalábbis egy védelmi és gazdasági közösség nőhetett volna ki. Mindez 1940 nyarán egy Hitler pozíciójában lévő német államférfinak könnyűszerrel elérhető volt. Egyébként ez a megoldás még azzal a kilátással is kecsegtetett volna, hogy sikerül Angliát lélektanilag lefegyverezni, így az angolokkal kezdett háború úgyszólván magától elhalt volna. Hiszen miért harcolt volna tovább Anglia, ha egyszer azok az államok, amelyek miatt hadat üzent Hitlernek, megkötötték Németországgal a maguk békéjét? És mire mentek volna az angolok egy Németország mögé egy emberként felsorakozott Európa ellen?

Különös, de bizonyágunk van róla, hogy ezek a lehetőségek fel sem merültek Hitler gondolataiban és terveiben az 1940 júniusa és 1941 júniusa között eltelt tizenkét hónapban. Egy percig sem mérlegelte, hogy aztán esetleg elvesse ezt az eszmét. Nem, eszébe sem jutott egy ilyesfajta politizálás eshetősége. A sikeres franciaországi hadjárat után nem a legyőzött franciáknak, hanem a legyőzetlen Angliának ajánlott békét. Ha csak egy pillanatig is belegondolunk, felismerjük a gesztus teljesen paradox voltát. Anglia csak most üzent hadat, és éppen hogy elkezdte mozgósítani tartalékait. Mindezt a legnagyobb nyugalomban tehette, mivel légierije és tengeri flottája megvédte egy esetleges inváziótól. A hadüzenet okai pedig nyilvánvalóan változatlanul fennálltak, sőt a háborús okok csak sokasodtak, amikor Hitler megtámadta és megszállta Norvégiát, Dániát, Hollandiát, Belgiumot és Luxemburgot.

Ugyan, miért kötött volna békét Anglia? A békére az mutat készséget, akit legyőztek, nem pedig az, akit nem.

A háborúkat azért vívják, hogy a legyőzött ellenséget katonai diadallal kényszerítsék rá, hogy békét kívánjon kötni. Aki nem él a legyőzött békekötési hajlandóságával, az eltékozza a katonai győzelmet. Így hagyta kihasználatlanul Hitler a legyőzött Franciaország béke-szándékát és tett helyette békeajánlatot a legkevésbé sem legyőzött és a békére a legkevésbé sem áhító Angliának. Hitler ráadásul még csak nem is jelezte, hogy a hadüzenetet kiváltó vitás kérdések melyikében lenne hajlandó engedni. Érthetetlen és elemi politikai hibát követett el. Az pedig óriásivá növelte ezt a hibát, hogy Franciaország legyőzése után elszalasztotta a soha vissza nem térő alkalmat arra, hogy egyesítse Európát és elfogadhatóvá tegye Európa szemében a német hegemoniát. Különös, hogy a Hitlerről szóló irodalom mindmáig alig szentelt figyelmet ennek a gigantikus hibának.

Persze ki tudná elképzelni Hitlert, a nagyvonalú győztest, a béke távlatokban gondolkozó és türelmes kovácsát? Utolsó, 1945. január 30-án mondott rádiószózatában úgy jellemezte önmagát, hogy ő „mindig csak egyvalamit tudott: ütni, ütni és újra csak ütni”. Ő persze ezt öndicséretnek szánta, valójában azonban nem volt más, mint – talán kicsit még el is túlzott – önvád. Hitler nem csupán erőszakos volt, hanem fondorlatos is. Mindenesetre sosem értette meg a cromwelli mondásban rejlő bölcsességet, miszerint amihez az ember csak erőszakkal jutott, sosem lesz igazán az övé; nem volt a béke

bajnoka: teljességgel képtelen volt békét kötni. Talán ezért nem szerepel kellő súllyal a legtöbb Hitlerről és a második világháborúról szóló leírásban az 1940 nyarán elszalasztott hatalmas lehetőség. Ez az, amiért filmünket éppen 1940 nyarán érdemes megállítanunk, hogy Hitler erősségeit és gyengéit szemügyre vegyük. A film egyetlen más kockáján sem láthatjuk ugyanis ilyen nagy számban együtt ezeket az erősségeket és gyengéket.

Végeredményben az elszalasztott lehetőséget is maga Hitler idézte elő. Nem lehet kétségünk afelől, hogy Hitler az akaraterő és az energia megtestesüléseként, óriási teljesítményekre volt képes. Nem lebecsülhető politikai tehetségének minden húrján jól játszott: mindenekelőtt csalhatatlanul megérezte az ellenfelek rejtett gyengéit, és megvolt az a képessége, hogy e gyengéket „jéghideg” számítással kihasználja, és hogy „villámgyorsan” kapcsoljon (a *jéghideg* és a *villámgyors* Hitler kedvenc fordulatai közé tartozott). Ráadásul – ahogy az ugyancsak éppen ebben a történelmi pillanatban bebizonyosodott – a katonai és politikai tehetség rendkívül ritka kombinációja volt meg benne. Hiányzott viszont belőle az államférfi konstruktív fantáziája: nem volt képes tartós építményeket alkotni. Ezért nem tudott tető alá hozni sem egy békeszerződést, sem egy alkotmányt. (A békeszerződések olyanok az államok közösségei számára, mint az alkotmány egy-egy állam belső működésében.) Alighanem roppant türelmetlensége akadályozta benne és irtózása minden tartós kötelezettségvállalástól. E két tulajdonsága abból fakadt, hogy mérhetetlenül csodálta

önmagát, és mivel csalhatatlannak tartotta magát, vakon bízott „intuíciójában”, nem akart olyan intézményeket létrehozni, amelyek bármin is megköthették volna a kezét. Pótolhatatlannak gondolta magát, és programját mindenáron még saját életében meg akarta valósítani, ezért nem ültethetett olyan növényt, amely nem fordul gyorsan termőre, nem hagyhatott semmit utódára, sőt nem is gondoskodott utódról (sőt az utódlás gondolata kimondottan rosszul érintette). Eddig Hitlernek azokat a jellemhibáit és fogyatékoságait tárgyaltuk, amelyekből súlyos mulasztásai fakadtak. Ám rajtuk túlmenően – mint azt már a tévedésekről szóló fejezetben is érintettük – az 1940-es év végzetes következményekkel járó mulasztásaiért a „programalkotó” Hitler gondolkodása is hibáztatható.

Hitler politikai gondolkodása szerint a háború normális, míg a béke kivételes állapot. Jól látta, hogy a béke sokszor a háborús felkészülés céljait szolgálja. Azt azonban már nem látta, hogy a háború célja mindig a békekötés. Hitler szemében mindennemű politika végcélja a háborús győzelem, s nem a kivívott béke. Hat éven keresztül békeszándékát bizonygatta, közben pedig készült a háborúra. Amikor aztán végül kiobbantotta, már nem hagyhatta csak úgy abba. Ezt olykor el is mondta. Ha a lengyelek és franciák ellen vívott győztes háború után egy időre a béke köztes állapotát engedélyezné a németeknek – mondta –, akkor nem lenne könnyű újra „fölhozni” őket az új, Oroszország elleni háborúra. De más oka is volt annak, hogy Hitler hallani sem akart a Franciaországgal kö-

tendő békéről. Mint már az előző fejezetben láttuk, egész politikai gondolkodását az jellemezte, hogy az erősebb győzelme „a gyengék megsemmisítésével vagy legalábbis feltétel nélküli alávetésével” jár. A *Mein Kampf*-ban a „megsemmisítés” szót szinte magától értetődő természetességgel használja – éppen a franciákkal kapcsolatban. „A köztünk és Franciaország közötti örökös és terméketlen küzdelem – írja – csak annak a feltételnek a teljesülésével nyeri el értelmét, ha Németország Franciaország megsemmisítésében valóban csak eszközt lát, amelynek segítségével népünk a lehetséges mértékben terjeszkedni tud.” 1940 nyarán Hitler még abban bízott, hogy Anglia engedni fog, ezért aztán Franciaországban természetesen nem végezhetett olyan pusztítást, mint a megszállt Lengyelországban, illetve a következő évben már Oroszországban is. Ám Franciaországgal kapcsolatban a megsemmisítésen kívül más hadicélt nyilvánvalóan el sem tudott képzelni. Mintha csak száműzte volna gondolataiból a Franciaországgal kötendő békét, amelynek – hogy valami haszna is legyen – megbékéléssel, sőt bizonyos fokig egyesüléssel kellett volna járnia. A megsemmisítés gondolatát nem adta fel, csak megvalósítását napolta el vagy hagyta nyitva. Nem akarta korlátozni saját lehetőségeit.

Érdekes módon ezen a ponton találkozunk Hitler két olyan karaktervonásával, amely első látásra mintha ellentmondana egymásnak: ódzkódása minden kötelezettségtől és a „programatikus” politikus makacssága. E két tulajdonság együttesen volt az, ami vakká tette a realitások-

kal szemben. Nem észlelte sem a váratlan, előre nem tervezett lehetőségeket, sem a programot fenyegető veszélyeket. Ebben egyébként különbözött Sztálintól, akivel amúgy sok közös tulajdonságuk volt (például a kegyetlenség, amelyre a következő fejezetben még ki kell térnünk). Sztálin fél szemét mindig a környező világ realitásain tartotta, Hitler viszont bízott önmagában, úgy gondolta, nincsenek korlátai, ha kell, hegyeket is képes elhordani.

Az 1940 júniusa és 1941 júniusa közt eltelt tizenkét hónap minden másnál világosabban mutatja ezt. Hitler sorsa ekkor dőlt el, amit ő persze nem is sejtett. Nem érdekelte az európai szárazföldön esedékes béke, amivel ráadásul kiéheztethette volna a háborúra készülő angolokat. Alapjában véve egyáltalán nem érdekelte az Anglia elleni háború: nem volt tervbe véve, és nem illett Hitlernek a világról alkotott elképzeléseibe. Azt pedig, hogy Anglia háta mögött immár veszélyes közelségben állnak az amerikaiak, Hitler hosszú ideig egyáltalán nem vette komolyan. Úgy kalkulált, hogy Amerika még nincs kellőképpen felfegyverkezve, amúgy pedig a beavatkozás hívei és ellenzői úgysem jutnak dűlőre, a legrosszabb esetben pedig Amerika figyelmét majd leköti Japán. Saját akcióprogramjában nem szerepelt Amerika. E program szerint vívta meg a Franciaország elleni előkészítő háborút, amelyet – bár békekötés nem követte – immár kipipálhatott. Franciaország legyőzésével elejét vette, hogy nyugatról hátba támadják. A menetrend szerint ezután következett az Oroszország elleni harc az „élettérért”. Erre végül némi tétovázás után annak

ellenére szánta rá magát, hogy előzetes tervei-
ben Angliára a német–orosz háborúban nem az
ellenség szerepét osztotta, hanem a szövetség-
esét, de legalábbis a jóindulatú–semleges szem-
lélőét. A tervekkel ellentétben elkezdett és füg-
gőben lévő, Anglia elleni háborúhoz pedig tu-
lajdonképpen nélkülözhetetlen szüksége lett
volna Oroszországra is, amely – megtörve a
blokádát – nyersanyag- és élelmiszer–szállító-
ként lojális volt Németországgal. Ez utóbbi té-
nyen Hitler azzal tette túl magát, hogy a meg-
hódított Oroszország majd még megbízhatób-
ban szállítja a nyersanyagot és az élelmiszert,
mint ha megmarad jóindulatú, semleges kívül-
állónak. Ami pedig Angliát illeti, azzal igyeke-
zett megnyugtanni magát, hogy Anglia előbb-
utóbb kilátástalannak ítéli majd helyzetét, és
úgyis föladja a harcot, ha látja, hogy Orosz-
országban nem számíthat szövetségesre – Hitler itt
egyszerűen figyelmen kívül hagyta, hogy
Oroszország soha nem kecsegtette azzal Ang-
liát, hogy esetleg szövetségre léphetnének egy-
mással, arról nem is szólva, hogy Anglia nyíl-
vánvalóan nem az orosz, hanem az amerikai
szövetségesekre épített.

Nem szabad komolyan vennünk Hitler ma-
gyarázkodásait. A Szovjetuniót nem az Anglia
ellen folyó háború miatt, hanem annak ellenére
támadta meg. A háború kitörésében nem ját-
szottak szerepet az 1940-es év második felének
oros–német súrlódásai, amelyeket a felek 1941
nyarára már amúgy is elsimitottak. A német
támadás oka az volt, hogy Oroszország Hitler
belső térképén kezdettől fogva német élettér-
ként volt feltüntetve, és Hitler menetrendje

szerint a Franciaország fölött aratott győzelem után elérkezett a pillanat, hogy színre vigye repertoárjának legfontosabb darabját. Hitler már 1940 júlisában értésére adta tábornokainak szándékát, amelyet 1940. december 18-án már szilárd elhatározássá emelt, s amelynek megvalósítását 1941. június 22-én megkezdte.

Ma már mindenki előtt világos, hogy hiba, mégpedig az egész háború kimenetelét önmagában is eldöntő hiba volt megtámadni Oroszországot, amely semmivel sem provokálta a németeket. Legfeljebb azon tünődhetünk, vajon már akkor is nyilvánvaló volt-e, hogy ez súlyos hiba? 1941-ben még többnyire alábecsülték Oroszország erejét – a brit és az amerikai vezérkar is gyors orosz vereséggel számolt – bizonyos fokig maguk az oroszok is okot adtak erre a megítélésre azzal, ahogy az 1939-es Finnország elleni téli hadjáratban szerepeltek. Az 1941-es hadjárat impozáns kezdeti sikerei is Hitlert igazolták, aki nem sokra becsülte az orosz ellenállás erejét. Mindmáig vitatott, hogy – más stratégiával – akár Moszkvát is bevehette volna-e. Mindenesetre nem sok hiányzott hozzá.

De a háború, akárcsak 1812-ben, ugyanúgy 1941-ben sem ért volna véget Moszkva elestével, hiszen az oroszoknak hatalmas területei és embertartalékai voltak.

De hogyan is lehetett volna befejezni a háborút, amikor Oroszországnak emberanyagban ekkora tartalékai és ilyen hatalmas területei voltak? Különös módon – és ma már ezt tudjuk – ezzel a kérdéssel igazában Hitler soha nem foglalkozott. Akárcsak a Franciaország elleni há-

ború esetében, képzelete most sem terjedt a katonai győzelemnél tovább. Háborús tervei szerint a katonai győzelem annyit jelentett volna, hogy előrenyomulnak az Arhangelszk Asztrahán vonalig; tehát miközben háborúban állt Angliával és egyre fenyegetőbbé vált az amerikai támadás veszélye, Hitler hatalmas keleti frontszakaszt akart fenntartani.

Egyébként az angolok elleni hadviselés, a le-rohant és meg nem békített kontinens megszállása már ekkor lekötötte a német hadsereg egy-negyedét, a légierő egyharmadát és a teljes hadiflottát, természetesen a szükséges hadiipari kapacitással együtt. A keleti háborúra szánható időt szigorúan korlátozta az a tény, hogy nyugaton még nem ért véget a háború. Amikor kitört, Anglia fegyverkezés dolgában évekkal Németország mögött kullogott, ekkorra azonban már majdnem ledolgozta hátrányát, akár az ugyancsak egyre izmosodó Amerika. Nyilvánvalóan nem kellett két-három évnél több, hogy az angolok és amerikaiak Európában támadásba lendülhessenek. E tények ismeretében felelős államvezető legalábbis habozott volna 1941 nyarának körülményei közepette háborút indítani Oroszország ellen. Ráadásul erre a háborúra senki nem is kényszerítette Hitlert. Ő azonban csak magának tartozott elszámolással, és intuíciója tizenöt éve egyfolytában, a legcsekélyebb módosítás nélkül azt súgta neki, amit már a *Mein Kampf*-ban is leírt: a keleti óriásbirodalom megérett az összeomlásra. Olyan vakon hitt ebben, hogy még a német hadsereg téli felszereléséről sem gondoskodott. Biztos volt benne, hogy a június 22-én kezdett hadjárat

még a tél beállta előtt győzelemmel zárul. Mint ismeretes, nem így történt: a tél beköszöntével a német csapatok Moszkva alatt elszűntek első súlyos vereségüket. A Wehrmacht vezérkarának háborús naplója így rögzíti a történeteket: „Az 1941–42-es tél katasztrófája után... a Führer is tisztán látta, hogy e kulminációs pont után ...nincs már esély a győzelemre.” A németeket 1941. december 6-án tartóztatták fel Moszkva előtt. December 11-én Hitler Amerikának is hadat üzent. Ez volt a legszembeötlőbb, legnyilvánvalóbb, minden korábbit felülmúló és mindmáig legmegmagyarázhatatlanabb azon hibák sorában, amelyekkel Hitler önmaga sírját ásta. Mintha abból a felismerésből, hogy az oroszok elleni villámháború kudarcot vallott, és a győzelem reménye szétfoszott, arra a következtetésre jutott volna, hogy akkor hát jöjjön a vereség, méghozzá a lehető legteljesebb és legkatasztrofálisabb. Hitlernek tudnia kellett, hogy vereségét elkerülhetetlenné tette, amikor a vele hadban álló ellenségei mellé még egyet szerzett: a világ már akkor is legerősebb hatalmát.

Máig sem talált senki ésszerű magyarázatot Hitlernek erre a – nehéz másképp fogalmazni – tébolyodott cselekedetére. Ha meggondoljuk: a hadüzenet gyakorlatilag meghívólevél volt Amerikának a háborúba, folytatna harcot ő is Németország ellen. Hitlernek semmilyen eszébe nem jutott, amellyel Németország valódi háborút vívhatott volna Amerikával. Nem voltak nagy hatótávolságú bombázói, amelyekkel egyszer-egyszer kicsit megszurkálhatta volna az Egyesült Államokat. E meghívóval Hitler a létező legnagyobb szívességet tette Roosevelt

amerikai elnöknek, aki Anglia nyílt támogatásával, és végül az Atlanti-óceánon elkövetett harci cselekményekkel már egy éve mást sem tett, mint igyekezett kiprovokálni a háborút. Roosevelt volt Hitler egyetlen olyan ellenfele, aki kétséget kizáróan akarta – mert elkerülhetetlenné tartotta – a háborút, ám aki a hazai ellenállás miatt maga nem kezdeményezhette a hadba lépést. Hitler – nagyon okosan – egy évig nem válaszolt a provokációra, éppen ellenkezőleg, azon volt, hogy a támogatását élvezőt Japán távol tartsa az amerikaiakat az európai hadszínterektől. Ennek az elterelő politikának a megkoronázása december 7-e volt: a japánok Pearl Harborben megtámadták az Egyesült Államok csendes-óceáni flottáját és hadba léptek Amerikával. Ha Németország ekkor változatlanul hallgat, akkor Roosevelt aligha küldheti harcba a japánok által súlyosan megtámadott országának katonáit Japán helyett Németország ellen. Olyan ország ellen, amely nem ártott neki. Egy ilyen lépést nemigen tudott volna megmagyarázni az amerikai népnek. De a hadüzenettel Hitler ezt a terhet levette a válláról.

Talán a Nibelungok hűsége kötötte Hitler Japánhoz? Ezt nyugodtan elvethetjük. Németország semmiféle kötelezettséget sem vállalt azért a háborúért, amit Japán indított saját konvojára – mint ahogy Japán sem vállalt semmi hasonló kötelezettséget. Az 1940 szeptemberében kötött német-japán-olasz hármasszövetség tisztán védelmi paktum volt. Ennek megfelelően Japán sem vett részt az Oroszország ellen indított német támadó háborúban. Sőt, éppen ellenkezőleg, amikor 1941 áprilisában

már nem lehetett nem észrevenni az oroszok elleni német készülődést, Japán és a Szovjetunió semlegességi egyezményt kötött, amelyet Japán korrekt módon be is tartott. Moszkva alatt olyan, Szibériából odavezényelt csapatok állították meg a német offenzívát, amelyek korábban a mandzsúriai orosz–japán határon állomásoztak. Hitlernek tehát nem csupán jogilag, hanem erkölcsileg is meglett volna rá minden oka, hogy Japán Amerika ellen indított háborúját olyan figyelemelterelő és tehermentesítő hadműveletként üdvözölje, amely Németország javát szolgálja, és hogy éppoly hűvös mosollyal figyelje a harci cselekményeket, ahogy Japán a németek oroszországi háborúját szemlélte. Egyébként semmiféle tevőleges segítséget nem nyújthatott Japánnak. Azt pedig mondanunk sem kell, hogy Hitler nem az az ember volt, akinek cselekedeteit a ragaszkodás szentimentális érzése befolyásolta – legfőképpen nem a japánok iránti hűség.

Nem, Hitler, aki korábban minden erejével igyekezett távol tartani az amerikaiakat a háborútól, most nem a Pearl Harbor-i japán agresszió miatt „hívta meg” őket, hanem azért, mert az oroszok sikeres moszkvai ellentámadásakor ösztönösen megérezte, hogy „nincs többé esély a győzelemre”. Ez az, amit meg lehetős biztonsággal megállapíthatunk. Ám ez még nem magyarázat Hitler lépésére. Az Amerika elleni hadüzenet valójában akkor is teljesen értelmetlen, ha azt a kétségbeesés diktálta.

Álcázott segélykiáltás lett volna? 1941 decemberében kiderült, amit a háború további lefolyása is csak megerősített, hogy a kétszázmil-

liós Szovjetunió egyszerűen erősebb a nyolcvanmilliós Németországnál, és hogy ez az erőfölény tartósan érvényesülni fog. A decemberi események pedig mintha már azt is előre jelezték volna, amit a németeknek (nem kis részben Hitler akaraterejének köszönhetően) ekkor még egyszer – utoljára – sikerült elkerülniük: az 1812-eshez hasonló, katasztrofális vereséget, amelyet az orosz offenzíva és az orosz tél szövetsége együttesen mért Napóleonra. Ennek ismeretében elképzelhető, hogy Hitler most egyenesen elő akarta idézni az angol–amerikai inváziót, hogy legalább ne az oroszok, hanem a nyugati hatalmak győzzék le, utóbbiaktól ugyanis a legyőzött Németország enyhébb elbánást remélhetett. Ez ellen szól azonban, hogy amikor – három év múlva – Németországnak már valóban csak annyi választása maradt, hogy eldönthette, keletről vagy nyugatról szeretné-e megkapni a halálos csapást, Hitler másképpen döntött. Erről később még szólunk *Az árulás* című fejezetben. Mintha cáfolná ezt a feltételezést az is, hogy Hitler pontosan tudta, mekkora késésben vannak az amerikai háborús előkészületek, hol tart a fegyverkezés és a mozgósítás. 1941–42 telén a legjobb indulattal sem mondhatta senki, hogy a nyugati hatalmak felkészültek volna az invázióra. Az amerikaiak még kevésbé, mint az angolok. Abban reménykedett volna Hitler, hogy egy – szükségképpen nagyon természetellenes amerikai–angol–orosz koalíció kikényszerítésével – sikerül majd vizályt szítania ellenségei között? Lehetséges, hogy azt hitte, Amerika és Oroszország hamarosan úgyis összevész, és ezt a konfliktust ki-

használva ő majd kihúzhatja a fejét a hurokból? Abban a helyzetben, amelyben „nincs többé esély a győzelemre”, ez ugyan nem egyéb, mint spekuláció, de nem nélkülözte a realitás elemeit. Oroszország a háború alatt valóban többször is komoly vitába került Angliával és Amerikával, 1942–43-ban a második európai front megnyitásával kapcsolatban, 1943–44-ben Lengyelország ügyében, végezetül pedig 1945-ben, amikor Németország sorsáról kellett dönteni (e vitában Churchill Angliája sokkal makacsabb vitapartnernek bizonyult, mint Rooseveltt Amerikája). A későbbi „hideg háború” elemei már a második világháborúban megvoltak, így aztán 1941-ben sem kellett látnoki képesség ahhoz, hogy számoljon, a dolgok ilyenén alakulásával. Hitler azonban a legcsekélyebb mértékben sem élt a lehetőséggel, nem próbálta kihasználni a viszály kínálta alkalmakat. Az oroszokkal 1942-ben, sőt talán még 1943-ban is különbékét köthetett volna a status quo alapján (az ezer sebből vérző Oroszország viselte a háború majd minden terhét, és hiába kiáltott a második európai front megnyitásáért), ezt azonban Hitler mindig határozottan elutasította. A Nyugattal kötendő béke lehetőségét pedig éppen az 1941 után elkövetett rémtetteivel játszotta el.

Az Amerikának küldött, érthetetlen hadüzenet okainak megértéséhez csak találgatásokra hagyatkozhatunk. Maga Hitler sosem engedett bepillantást kártyáiba. Ez a hadüzenet nem csupán a legérthetetlenebb hiba, amit valaha is elkövetett, és amellyel az 1940–41-ben kis híján már teljesen kivívott győzelmét visszafordítha-

tatlan vereséggé változtatta át, hanem a legmagányosabb is minden magányosan hozott döntése között. A hadüzenet bejelentése alkalmából összehívott Reichstag-ülés előtt senkivel sem beszélt róla, még a környezetében lévő tábornokokkal sem, akikkel pedig az Oroszország ellen indított hadjárat kezdete óta együtt töltötte napjainak nagy részét. Nem konzultált a külügyminiszterrel, a kabinettel pedig végképp nem, igaz, 1938 óta sosem hívott össze kormányülést. Mindenesetre két külföldi látogatója, Scavenius dán és Lorković horvát külügyminiszter előtt, már november 27-én különös dolgokat mondott, amiket a diplomata fel is jegyeztek. Ekkor még csak a német offenzíva torpant meg Moszkvánál, az orosz ellentámadás el sem kezdődött. „Ebben is jéghideg vagyok” – mondta. „Ha a német népben nincs már annyi erő és áldozatkészség, hogy vérét adja létéért, úgy el kell vesznie, s egy másik, egy erősebb hatalom kezétől kell megsemmisülnie. [...] Egyetlen könnyet sem fogok ejteni a német népért.”

Rémisztő szavak. Hitler 1945-ben ténylegesen kiadta a parancsot, hogy robbantsanak fel mindent, ami még megmaradt Németországból, hogy ezzel is elvegye a német néptől a túlélés lehetőségét. A németeknek megsemmisüléssel kellett volna bűnhődniük, amiért nem voltak képesek meghódítani a világot. Már most, rögtön az első vereség után felmerül benne az árulás gondolata, amely tökéletesen megfelel Hitler egyik korábbi ismert jellemvonásának: annak, hogy mindenből a legradikálisabb konzekvenciákat vonta le, mégpedig

„jéghidegen” és „villámgyorsan”. Lehetséges, hogy az Amerikának küldött hadüzenet volt az első jele Hitler belső váltásának? Elképzelhető, hogy ekkor született meg benne az elhatározás: ha nem a legnagyobb hódítóként és a legnagyobb győztesként vonul be a történelembe, akkor hát legalább a legnagyobb katasztrófa főződjék a nevéhez?

Egy biztos: az Amerikának küldött hadüzenettel Hitler megpecsételte a későbbi vereséget. A háború kimenetele Moszkva alatt már eldőlt, ez már előrevetítette a későbbi bukást. Hitler pedig 1942-től kezdve már egy lépést sem tett azért, hogy megakadályozza. Ettől kezdve nem kezdeményezett sem politikailag, sem katonailag. A korábbi években mutatott – elvitathatatlan – ötletgazdagságának 1942-től vége szakadt. Észre sem vette többé a még számos alkalommal kínálkozó politikai lehetőségeket, amelyek segítségével valahogy még kihátrálhatott volna az elveszített háborúból. És nem élt már azokkal a katonai lehetőségekkel sem, amelyek, például, Rommelnek 1942 nyarán Afrikában aratott meglepő győzelmei után adódtak – és amelyekkel még talán megfordíthatta volna a hadiszerencsét. Mintha már nem a győzelem érdekelte volna, hanem valami egészen más.

Az is különös, hogy Hitler ezekben az években mindinkább rejtőzködni kezdett. Nem mutatkozott, nem hallatott magáról, nem tartott kapcsolatot a tömegekkel, nem látogatott a frontra, nem tekintette meg a bombatámadásokat elszenvedett városokat, nem mondott nyilvános beszédeket. Ekkor már csak katonai

főhadiszállásán élt, ahol mindazonáltal – mint bármikor korábban – változatlanul abszolút hatalmat gyakorolt. Futószalagon menesztett és pótolta tábornokokat, és minden katonai döntést maga hozott meg. Esetenként különös döntéseket, amilyen például a Sztálingrád alatt álló hatodik hadsereg feláldozása volt. Ezekben az években merev, fantáziátlan stratégiát követett. Egyetlen receptje: „kitartani minden áron”. Nos, az árat megfizették, ám kitartani nem sikerült. Egyre-másra veszték el az elfoglalt területek. 1942 végétől keleten, 1944-től nyugaton is. Hitler nem reagált, időhúzásra, halogatásra játszott. Nyilvánvalóan már nem győzni akart, csak időt nyerni. Különös: korábban mindig szorította az idő. Most azért harcol, hogy időt nyerjen.

Még harcban állt, időre volt szüksége. Vajon mihez? Hitlernek mindig is két célja volt. Az egyik az Európa feletti német uralom megszerzése, a másik a zsidók kiirtása. Az elsőt nem tudta megvalósítani. Most a másodikra koncentrált. Míg a német csapatok hatalmas áldozatokat követelő és teljességgel hiábavaló, időhúzó harcukat folytatták, emberekkel telezsúfolt szerelvények gördültek be nap nap után a megsemmisítő táborok kapuján. 1942 januárjában elrendelték „a zsidókérdés végső megoldását”. Az 1941 előtti években a világ lélegzet-visszafojtva figyelte Hitler politikai és katonai tetteit. Ennek vége lett. 1942-től kezdve a világ Hitler bűntettei miatt fojtotta vissza lélegzetét.

Hogy Hitler világtörténelmi figura volt, ahhoz kétség sem férhet, mint ahogy ahhoz sem férhet kétség, hogy legalább olyan kitüntetett hely illeti meg a bűnügyi krónikák lapjain, mint a történelemkönyvekben. Hódító hadjárataival világbirodalmat próbált létrehozni – sikertelenül. Az efféle vállalkozások mindig nagyon nagy vérveszteséggel járnak, mindazonáltal eszünk ágában sincs Nagy Sándort vagy Napóleont vagy a történelem többi nagy hódítóját egyszerűen bűnözőnek nevezni. Hitler sem azért volt bűnöző, mert az ő lábnyomukba akart lépni.

Az ő bűne más volt: ártatlan emberek tömegét gyilkoltatta meg, akiknek halála nem szolgált semmiféle katonai vagy politikai célt, pusztulásuk csupán Hitler személyes vágyait elégítette ki. Ennyiben nem is vehetjük őt egy kalap alá Nagy Sándorral vagy Napóleonnal, inkább Hasfelmetsző Jackkel vagy a bostoni fojtogatóval tartozik egy kategóriába. Tőlük viszont az különbözteti meg, hogy míg egy egyszerű sorozatgyilkos önkézzel, mondhatnánk kisipari eszközökkel öl, Hitler nagyipari méretekben mészárolta az embereket, áldozatainak száma nem tucatokban, nem is százakban, hanem milliókban mérhető. Tömeggyilkos volt.

A tömeggyilkos szót itt kriminológiai értelemben használjuk, nem pedig abban a szónoki,

polemikus értelemben, ahogy azt olykor az ellenségeiket vagy katonáikat a halálba kergető államférfiakra és tábornokokra szokták érteni. Az államférfiak (és tábornokok) bárhol és bármikor kerülhetnek olyan helyzetbe (háborús polgárháborús időkben, nagy politikai válságok és forradalmak idején), hogy parancsukra emberek ölnék meg. Ettől azonban még nem válnak bűnözővé. A népek azonban finom érzékkel mindig megsejtették, hogy uraik kényszer hatására ölnék-e, vagy titkon örömeiket is lelik a gyilkolásban. A kegyetlenség akkor is beszenyezte az uralkodók hírnevét, ha amúgy jó végezték dolgukat. Ez áll például Sztálinra is. Hitler is a „kegyetlen uralkodó” kategóriába tartozik – amivel a német történelemben inkább kivételnek számít. A Hitlert megelőző időkben sokkal kevesebb kegyetlen ember állt Németország, mint mondjuk Oroszország vagy Franciaország élén. Ám nem csak erről van itt szó. Hitler nem csupán egy ország uraként és hódítóként bizonyult kegyetlennek. Különösen módon akkor is elmondhatatlanul sok embert gyilkoltatott meg, ha az államérdek erre a legkisebb okot vagy ürügyet sem szolgáltatott. Sőt tömeggyilkosságai olykor határozottan ellentétesek voltak politikai és katonai érdekeivel. Az Oroszország ellen indított háborút, amelyet – mint tudjuk – katonailag már elvesztett, politikailag talán még megnyerhette volna, ha felszabadítóként és nem tömeggyilkosként érkezik. Ám vérszomja erősebb volt, mint amúgy kétségbevonhatatlan érzéke a politikai számítás-hoz.

A Hitler nevéhez fűződő tömeggyilkosságokat ugyan a háborúban követték el, de nem harci cselekmények közben. Hitler számára a háború ürügy volt olyan tömeggyilkosságok elkövetésére, amelyeknek semmi közük sem volt a háborúhoz, és amelyek mindig is személyes vágyát elégítették ki. „Amikor legjobbjaink el-esnek a csatatéren – írta már a *Mein Kampf*-ban is –, akkor otthon legalább a férgeket ki lehet irtani.” A Hitler szerint főlegnek számító emberek kiirtása csak annyiban kapcsolódott a háborúhoz, hogy a háború elterelte a figyelmet a gyilkosságokról. Az emberek megsemmisítése nem a győzelem eszköze vagy a vereség elhárításának módja volt, hanem öncélú cselekedet, amely ráadásul akadályozta a hadvezetést is, hiszen hadra fogható, kiképzett SS-katonák ezreit vontta el a frontról – összlétszámukat tekintve több hadosztálynyit. Az egész Európából a haláltáborokba tartó embertranszportok pedig a harcoló csapatok utánpótlásához szükséges, amúgy is szűk vasúti szállítókapacitását csökkentették tovább. A tömeggyilkos akciók, amelyeket azután követtek el, hogy a győzelem esélye elúszott, ellehetetlenítettek minden békekompromisszumot, hiszen ahogy fokozatosan fény derült rájuk, úgy vált egyre inkább meggyőződésévé a nyugati, később az orosz politikusoknak is, hogy nem lehet a háborút észszerűen, Hitlerrel folytatott diplomáciai tárgyalásokkal lezárni, hanem csakis olyan bírósági tárgyalással, amelyen Hitler sorsáról döntenek. A „bűntettek elkövetőinek felelősségre vonását” a szövetségesek 1942 januárjában proklamálták háborús céljukként. A Szovjetunió

1943 novemberében hirdette meg a bűnösök megbüntetését. További célként a feltétel nélküli kapitulációt jelölték meg.

Az 1942 és 45 közötti években az egész világ tudatában volt annak, hogy a Hitler nevéhez fűződő tömeggyilkosságok nem háborús bűnök, hanem közönséges bűntények, mégpedig korábban ismeretlen méretű bűntettek; ami történt, óriási civilizációs katasztrófa, amely valahol ott kezdődik, ahol a szokványos „háborús bűnök” végződnek. „A háborús bűnösök ellen lefolytatott nürnbergi perek” címen híressé vált eseménysorozat, amelyre ma már senki sem szívesen gondol vissza, sajnos kisöpörte ezt a közös emlékezetből.

A győztesek igazságszolgáltatása sok-sok sebből vérzett. Hiányzott az első számú vádlott, aki kivonta magát a földi igazságszolgáltatás alól. A bírák visszamenőleges, ad hoc törvények alapján ítéleztek. Hitler voltaképpen bűne: lengyelek, oroszok, zsidók, cigányok és betegek tömeges, szinte futószalagszerű kiirtása egészen mellékes vádpontot képezett csupán, amelyet a kényszermunkával és a deportálással összevonva „emberiség elleni bűntényként” tárgyaltak, míg a persorozat fő vádpontját a „béke elleni bűntettként” jelölték meg, tehát a vád maga a háború volt, a „háborús bűn”, amelyet a „háborús törvények és szokások megszegéseként” definiáltak.

Efféle törvényszegések súlyosabb és kevésbé súlyos formában természetesen minden hadviselő oldalon előfordultak, márpedig a győztesek is hatást viseltek. Akár azt is lehetett mondani, hogy bűnösök ítéleztek bűnösök felett, és

hogy valójában azért kellett bűnhődniük az elítélteknek, mert elvesztették a háborút. (Montgomery tábornok a per után ezt ki is mondta.) Nürnberg sok zűrzavart okozott. A németekből, akiknek igazán minden okuk meglett volna rá, hogy magukba szálljanak és szégyelljék magukat, azt a reakciót váltotta ki, hogy kölcsönösségi alapon kezdték elszámolni a történeteket. Minden vádra készen állt a válasz: „Tū quoque?” „Ti talán nem?”. A győztesekben – legalábbis a nyugatiakban – kivált – Angliában – olyan erkölcsi macskajajt hagyott hátra, amelyben, akár valami táptalajban – a legabszurdabb elméletek tenyésztek (szintén különösen Angliában). Ezek mind Hitlert akarták igazolni. Harmincöt éve még a vér megfagyott az emberek ereiben, amikor Hitler bűneiről értesültek. Ma újra ott tartunk, hogy fáradtságos, nehéz munkával kell kiásnunk Hitler tényleges bűneit mindabból a szennyből, amit a szóhasználat a háború mocskának mond. A legegyszerűbb, ha először azt vizsgáljuk, mi az Hitler gatzettei között, ami nem tartozik a bűnöknek ebbe a kategóriájába. Eljárásunk némely olvasó szemében szerezcsenmosdatásnak tűnhet. A legkevésbé sem az.

Kezdjük a „béke elleni büntetettel”. A nürnbergi perben először (és mindaddig utoljára) minősítették bűnnek a háborút – esetünkben egy előre kitervelt, szándékosan kiobbantott, támadó háborút. Annak idején volt, aki valamennyi vádpont közül éppen a „béke elleni büntetett” tartotta a legsúlyosabbnak, amely alapján véve minden más vádpontot magában foglalt, és a háború büntényé nyilvánítását új

fejezetként üdvözölte az emberiség fejlődésében. E vélemény mára igencsak elnémult. Bármilyen könnyű is egy szónoki fordulattal egyenlőségi let tenni a háború és a gyilkosság közé, alapján véve két különböző dologról van szó. Ezt mutatja Hitler példája is.

A népeknek – legalábbis a nyugati népeknek – a háborúhoz fűződő viszonya a XX. században alaposan megváltozott. Korábban dicsőítették a háborút. Még az első világháborúba is ujjongva és lelkesen meneteltek a katonák – és nem csak a németek. A lelkesedés elmúlt. A második világháborút már szerencsétlenségnek, sorscsapásnak érezte valamennyi nép – a német sem volt kivétel. A tömegpusztító fegyverek kifejlesztése azóta csak erősítette a háborútól való általános félelmet, mindazonáltal nem szüntette meg a háborúkat. Még senki sem találta meg a módját, hogyan lehetne eltörölni a háborút. Büntetnek minősíteni – ahogy az Nürnbergben történt – nyilvánvalóan nem vezet eredményre.

Ezt mutatja, hogy azóta is egy sor háborút vívtak és vívnak meg ma is, és ezt bizonyítja az a hatalmas összeg és az a rengeteg munka, amelyet a Nürnbergben a háborút büntetetté minősítő hatalmak évről évre fegyverkezésre fordítanak, hogy felkészülten várják a háborút. Ha akarnának, sem tehetnének másként, hiszen tudják, hogy a háború bármikor lehetséges, és adott esetben elkerülhetetlen.

A Kellog-paktumban – még a második világháború előtt – az összes későbbi háborús fél ünnepélyesen lemondott háborús szándékáról. A második világháború óta az efféle szándék-

nyilatkozatok az ENSZ alapokmányától egészen a helsinki megállapodásig a nemzetközi szerződések részét képezik. Ám minden kormány tudja, hogy nem nagyon érdemes megbízni az ilyesfajta nyilatkozatokban, és ennek megfelelően fegyverkezik. Ettől azonban még senkinek sem jut eszébe bűnözők bandájának nyilvánítani a kormányokat. Semmi haszna büntettként megbélyegezni a kellemetlen, de elkerülhetetlen dolgokat. Azzal az erővel, ahogy a háborút bűnnek nevezik, akár a székelést is megbélyegezhetnék.

Elég egy futó pillantás a világtörténelem Hitler előtti és Hitler utáni korszakára, hogy belásuk: a háborút ugyanolyan kevés eséllyel száműzhetnénk az államok rendszerének működéséből, mint a széketürítést az emberi test biológiai rendszeréből; és nem kell sokat töprengenünk, hogy belássuk az okát. A háborúkat államok vívják, és az államok rendszerének működéséhez mindaddig hozzátartoznak a háborúk, amíg az államok lesznek a hatalom és az erő legfőbb instanciái a földön. Hatalmi monopóliumuk nélkülözhetetlen, s e monopólium egyben a feltétele is annak, hogy az államokon belül a polgárok egy-egy csoportjának vagy osztályának konfliktusai erőszakmentesen rendeződhessenek. Ugyanakkor elkerülhetetlen, hogy amikor az államok közötti konfliktusok kiéleződnek, azokat csak erőszakkal, azaz háborúval oldják meg. Csak akkor lehetne másképp, ha az államok fölött volna még egy hatalmi instancia: egyetlen, az egész földkerekséget uráló, egyetemes állam, amely ugyanúgy tagállamok mediatizálásával keletkezne, mint egy

államszövetség. A nagy hódítók szeme előtt is mindig valami ilyen világhállam-féle lebegett. Ezt az ideált követve próbálták létrehozni nagy birodalmaikat, ám ezt a célt még senkinek sem sikerült elérnie. Amíg a világ szuverén államok sokaságából fog állni, addig igaz lesz, amit Schiller írt:

A háború?

*Az szörnyű, mint az ég csapásai,
De jó is, mert az is rendeltetés.**

A háború bűnné nyilvánításával – ahogy azt Nürnbergben tették – csak azt érik el, hogy még kegyetlenebb és véresebb lesz, hiszen a vesztes számára a küzdelem már nem csupán győzelem vagy vereség kérdése, hanem élet-halálkérdés.

Erre persze lehet az a válasz, hogy Nürnbergben nem minden háborút pecsételtek meg bűnként, hanem csak a támadó és hódító háborúkat. Azt pedig senki sem vitathatja, hogy Hitler – keleten legalábbis – ilyen háborút viselt. Ellentétben az első világháborúval, a másodikban aligha merülhet fel a kérdés, ki robbantotta ki a háborút. Ezt a háborút Hitler tervezte, akarta, kezdte, azzal a rövid távú céllal, hogy német vezetéssel nagybirodalmat hozzon létre. Hosszabb távon a világhatalom megszerzését tűzte ki céljául.

De még ezt sem minősíthetjük csak úgy egyszerűen bűnnek, a legkevésbé akkor, ha az a véleményünk, hogy az emberiség a technika

* Schiller: *Wallenstein halála*. Áprily Lajos fordítása.

mai fokán nem engedheti meg magának, hogy háborúzzék. Ha ugyanis a szuverén államok korában a háborúk elkerülhetetlenek, és ha a technika évszázadában a háború az egész emberiséget veszélyezteti, akkor az emberiség helyzetének logikája szerint kézenfekvő a „war to end war”, a háborúk egyszer s mindenkorra történő befejezéséért vívott háború. Mint láttuk, a háború intézményének megszüntetéséhez az egyetlen eszköz a világállam megteremtése. Mármint a világállamhoz aligha vezethet más út – legalábbis történelmi tapasztalataink alapján nem tudunk mást elképzelni –, mint egy sikeres háború, amelynek eredménye a világ meghódítása.

Annyi biztos, hogy az ilyasféle intézmények, mint a Népszövetség vagy az ENSZ nem képesek megakadályozni a háborút. Másfelől a történelem – előttünk ismert – leghosszabb és legszilárdabban megalapozott békés periódusát, az időszámításunk szerinti első négy évszázadot jellemző Pax Romanát, egy sor célratörő, tudatos római hódító háború előzte meg. A békét csak ezek a hódítások tették lehetővé. A Római Birodalom és a Pax Romana egy és ugyanaz volt. De hogy egy kisebb és történelmileg kevésbé távoli példát vegyünk: Németország államai évszázadokon keresztül minduntalan háborúba keveredtek egymással. E háborúk, amelyek között olyan pusztító is volt, mint a harmincéves háború – addig tartottak, amíg végül Bismarcknak nem sikerült egyesítenie Németországot. Háborúval. És vajon mi a helyzet magával a második világháborúval? Vajon nem lett-e végül ez is a győztes Egyesült Álla-

mok és Oroszország számára – akár akarták, akár nem –, hódító és birodalomalapító háború? A NATO és a Varsói Szerződés bizonyos tekintetben amerikai és orosz birodalom. A második világháborút követő hidegháború csöndben már a világuralomért folyt, míg aztán az atomfegyverek birtoklásában kialakult patthelyzet időlegesen el nem fojtotta. És látnunk kell azt is, hogy a második világháború eredményeképpen létrejött orosz és amerikai hatalmi övezet má a világ egyetlen olyan térsége, ahol szilárd béke uralkodik. Bármilyen paradoxnak tűnik is, a sikeres hódítók és birodalomalapítók – akik közé Hitler is tartozni szeretett volna – tartósabb békét teremtettek a történelem során, mint minden olyan papírlap, amelyen a háborúról való lemondás szándékát rögzítették. Hitler bűne tehát nem az, hogy ő is így akart tenni, vagy másképpen nézve: hogy neki nem sikerült az, amit amerikai és orosz legyőzői az ő kezdeményezésére aztán sikerrel megvalósítottak.

Hitler egyedülálló bűne nem az, hogy „megsértette a hadviselés törvényeit és szokásait”, tehát hogy „háborús bűnöket” követett el – amelyek a nürnbergi per nevében is szerepelnek. Itt mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy ez a vádpont ellentmond az előbb tárgyaltaknak. Amennyiben azt állítjuk, hogy a háború büntett, akkor a háború törvényei és szokásai is részei a büntetnek, és akkor e törvények és szabályok megsértése sem számít. A hadviselés törvényei és szokásai valójában éppen ellenkezőleg, abból indulnak ki, hogy a háború nem bűn, hanem alapjában véve elkerülhetetlenség, s épp ezért elfogadott, nemzetközi intézmény.

Ezek a regulák, Carl Schmitt találó kifejezésével élve, a „háború ápolását” szolgálják. A polgári lakosság és a hadifoglyok megkímélésére vonatkozó előírásokkal és megállapodásokkal próbálják korlátozni és elviselhetőbbé tenni a háborút.

E szabályozás korántsem teljes körű. A hadifoglyok életének és testi épségének védelméről rendelkező genfi konvenciót nem minden állam ratifikálta. A szárazföldi hadviselést szabályozó hágai egyezmény tiltja a polgári lakosság elleni támadásokat. Ennek megfelelő, a légiháborúra vonatkozó tilalom viszont nem létezik; a lakott területek bombázása tehát nem mond ellent az általánosan elfogadott hadviselési törvényeknek és szokásoknak.

Ami azonban még ennél is lényegesebb, hogy a hadviselés törvényeinek és szokásainak megszegőivel szemben – és ilyenek minden háborúban és minden oldalon akadnak – hagyományosan nem fogyanatosítanak semmiféle nemzetközi szankciót. Jó oka van erre mindenkinek. Az efféle szabályszegéseket az előljárók és a hadbíróságok változó szigorral büntetik – gyakran nagyon szigorúan, hiszen a fosztogatás, a gyilkosság, a nemi erőszak és a hasonló bűncselekmények aláássák a csapatok fegyelmét és harcértékét. A háborút követően azonban az efféle bűncselekményekre, már amennyiben elkövetőit nem büntették meg, hallgatólagosan minden oldalon amnesztiát hirdetnek, amit igazán csak az igazságszolgáltatás megszállottjai kifogásolhatnak. Nem kevés bölcsességről tanúskodik, ha a háború, hogy úgy mondjuk, még normális borzalmait egy elkerülhetetlen, kivételes állapot kísérőjelenségének tekintik.

E rendkívüli állapotban derék polgárok és családapák szoknak hozzá az emberöléshez. A legokosabb tehát ezt a háború után, amilyen gyorsan csak lehet, elfeledni.

A győztesek hibát követtek el, amikor a második világháború után megfélemedtek erről a bölcsességről. Nemcsak azért, mert igazságtalannak tűnhetett fel, hogy – a természetesen mindkét oldalon elkövetett – szabályszegésekért csupán a veszteseknek kellett bűnhődniük, hanem, és elsősorban azért, mert egy kalap alá vették a minden háborúban előforduló háborús bűnöket, s így az emberek nem érezték a Hitler által elkövetett bűnök kivételes minőségét. A Hitler által elrendelt tömeggyilkosságok arról ismerszenek meg, hogy *nem voltak* háborús bűnök. Háborús bűntett, ha a csaták hevében hadifoglyokat mészárolnak le, vagy túszoikat végeznek ki a partizánháborúban, lakott területeket bombáznak a „stratégiai” légiháborúban, utasszállító gőzösöket és a semleges felségjelzés alatt közlekedő hajókat süllyesztenek el a tengeralattjárók háborújában. E háborús bűnök persze iszonytatóak, de a háború befejeztével a közmegegyezés szerint minden oldalon kölcsönösen el szokták feledni őket. A tömeggyilkosság, egyes népcsoportok tervszerű kiirtása, az embereken végrehajtott „féregirtás” azonban egészen más dolog.

A következőkben Hitlernek ezekkel a bűneivel foglalkozunk. A borzalmas részletek ábrázolásába ezúttal nem megyünk bele. Más könyvek alaposan leírják e bűntényeket, például Reinhard Henky *Die nationalsozialistischen Gewaltverbrechen* [A nemzetiszocializmus büntettei] című,

alaposan és pontosan dokumentált könyve. Itt csupán a tényeket soroljuk fel, kronologikus sorrendben.

1. 1939. szeptember 1-jei dátummal – ez volt a háború kitörésének napja – Hitler írásban rendelte el a betegek tömeges elpusztítását Németországban. E parancs nyomán a következő két évben hozzávetőlegesen százezer német „haszontalan kenyérpusztítóval” végeztek hivatalból: hetven-nyolcvanezer elme- és ideggyógyintézeti ápolttal, tíz-húszezer kiválasztott és koncentrációs táborokban elkülönített beteggel és rokkanttal, az ideggyógyintézetek valamenyny zsidó ápoltijával és háromezer – három és tizenhárom év közötti – gyermekkel. Őket többségükben a kisegítő iskolák és a javítóintézetek lakói közül szelektálták. Az akciót 1941 augusztusában felfüggesztették, egyrészt mert a lakosság fokozódó nyugtalansággal fogadta az erről szóló híreket, egyházi körök pedig nyíltan tiltakoztak ellene. Másrészt pedig Hitlernek másutt – a zsidók egyre tömegesebb méretű megsemmisítésénél – volt szüksége az eredetileg a betegek elpusztítására létrehozott (T-4 fedőnevű) szervezetre. Később már nem nyílt több alkalom arra, hogy folytassák a betegek kiirtását.

2. A cigányok megsemmisítésére indított akció ugyancsak 1939 szeptemberében kezdődött Németországban. A cigányokat országszerte összeszedték, és először koncentrációs, majd két hullámban, 1941-ben és 1943-ban megsemmisítő táborokba szállították őket. 1941-től kezd-

ve a megszállt kelet-európai országokban ugyanolyan módszeresen irtották a romákat, mint a zsidókat. Ezt a tömeggyilkosságot teljesen csendben hajtották végre, nem készítette elő semmiféle propaganda, nem is kommentálták, talán ez az oka, hogy később sem nagyon kutatták részleteit. Elkövetésük idején nem beszéltek a gyilkosságokról, ma sem tudunk sokkal többet annál, mint hogy megtörténtek. Dokumentumok nemigen maradtak fenn. Az áldozatok becsült száma félmillió körüli. 1929-ben két és fél millió cigány élt Németországban. 1945-re körülbelül ötezren maradtak életben.

3. Körülbelül egy hónappal későbbre datálódik a harmadik, Hitler által elrendelt tömeggyilkosság-sorozat. 1939 októberében, miután lezárultak a lengyelországi harci cselekmények, megkezdődött a lengyel értelmiség és a vezető réteg kiirtása. Erre az öt évig folytatott gyilkosságsorozatra vonatkozóan nincs írásos parancs Hitlertől – az utolsó ilyen írásos parancs a betegek kiirtásáról szóló –, a későbbi időszakból csupán hitelesen dokumentált, szóbeli utasítások maradtak fenn, amelyeket éppúgy betartottak, mint az írásos utasításokat. Heydrich 1940. július 2-i jelentésében, amelyben a Wehrmacht köréből származó, a lengyelországi német rémuralomról szóló panaszokkal foglalkozik, ír például a Führer rendkívül radikális különparancsáról (lengyel vezető körök – több ezer ember – likvidálására vonatkozó parancs). Frank, a megszállt Lengyelország főkormányzója, Hitler 1940. május 30-i szóbeli intelmét idézi, amely szerint: „Lengyelország jelenlegi vezető rétege

likvidálandó, a helyébe lépők pedig megfelelő idő elteltével újra eltakarítandók.” Lengyelországban – Hitler parancsára – öt éven keresztül nemcsak a zsidók, hanem a nem zsidó lengyelek is jogfosztottként éltek, a totális önkényuralomnak kiszolgáltatva. A művelt rétegek: a papok, tanárok, professzorok, újságírók és vállalkozók pedig tervszerű megsemmisítési kampánynak estek áldozatul. E kampány céljáról sokat elmond Himmler 1940 májusában írott memoranduma. (Himmler végig Hitler jobbkézke volt a tömeggyilkosságok elkövetésében, ezért bizvást tekinthetjük őt e kérdésben Füh-rere szócsövének.)

„A keleti területek nem német lakossága számára nem létezhet magasabb iskola a négyosztályos népiskolánál. A népiskola célja csak annyi, hogy ott megtanuljanak – legfeljebb ötszázig – számolni, megtanulják leírni a nevüket, és megtanulják, hogy nincs más isteni parancsolat, mint hogy engedelmeskedjenek a németeknek, legyenek szófogadók, becsületesek és szorgalmasak. Az olvasni tudást nem tartom szükségesnek. Keleten ezen kívül egyáltalán nem lehet másfajta iskola... Ezen intézkedések következetes végrehajtása esetén a főkörmányszóság lakossága a következő tíz év folyamán szükségképpen már maradóan alsóbbrendű lakosságból áll össze. (Sic!) E lakosság aztán vezető nélküli munkásnépként lesz felhasználható, és minden évben idénymunkásokat és munkásokat ad Németországnak, a különböző esedékes munkák (útépítés, kötörés, építkezések) elvégzésére.”

Természetesen már önmagában is büntény egy régi kultúrnépet megfosztani kultúrájától, de ez a büntény ráadásul magában foglalta a művelt, jól képzett lengyelek tömeges lemészárlását is. A módszeres tömeggyilkosságok áldozatául esett lengyel értelmiségiek pontos számát még nehezebb kideríteni, mint a meggyilkolt zsidókét. Lengyelország – hivatalos lengyel adatok szerint – a háború hat éve alatt hatmillió embert veszített, akik közül hárommillió zsidó volt. A harcokban háromszázezernél több lengyel nem esett el. Ha a menekültek és a természetes halállal elhunytak számát hétszázezerre becsüljük, a fennmaradó kétmilliónak több mint a felét írhatjuk a lengyel elit tervszerű kiirtásának számájára. A többiek valószínűleg a partizánok elleni megtorló intézkedések, a lehető legkíméletlenebbül végrehajtott, tömeges áttelepitések, illetve a megszállók megfélemlítő terrorakciói közben haltak meg.

4. A megszállt, hatalmas orosz területeken a németek az előzőekben leírt politikát folytatták az orosz lakossággal szemben is. A vezető rétegeket kiirtották, a népesség többi részét megfosztották jogaitól és rabszolgasorba vetették. Hitler eredetileg nem szánt ilyen kegyetlen sorsot Lengyelországnak, ugyanazt szánta a lengyeleknek is, mint a magyaroknak, a románoknak, a szlovákoknak és a bolgároknak. A segédnép szerepét osztotta volna rájuk is, ám amikor Lengyelország megtagadta e szerep eljátszását, Hitler gyakorlótérre tette Lengyelországot. Nem csupán azért, hogy így büntesse ellenállásukért a lengyeleket, hanem hogy megbízottai begyako-

rolhassák, amit Oroszországban eleve elterveztek: az emberek tömeges megsemmisítését és rabszolgasorba vetését. Oroszország és Lengyelország között azonban volt két különbség, ami a németek oroszországi politikáját még kegyetlenebbé tette.

Az egyik az, hogy az orosz elit vélhetően vagy ténylegesen kommunista volt (szemben a többségében konzervatív-katolikus lengyelekkel). Hitler ettől aztán az utolsó gatlásait is levetkőzte, amelyek esetleg visszatarthatták volna az oroszok módszeres kiirtásától. A másik különbség az, hogy az oroszországi bűncselekményekben – ellentétben a lengyelországiakkal – akarva vagy akarata ellenére, a Wehrmacht is részt vett.

Lengyelországban a megszállt terület első katonai parancsnoka, Blaskowitz vezérezredes a háború első telén panaszt emelt (fel is mentették posztjáról) a felháborodásának adott hangot, amiért az első német vonalak mögött némelyek „állati és patológikus ösztöneiket tombolják ki”. Heydrich már idézett 1940. július 2-i keltezésű jelentésében utal rá, hogy a Führer „rendkívül radikális” parancsát természetesen nem ismertethette valamennyi katonai parancsnoksággal, „ezért aztán a külső szemlélő számára a rendőrség és az SS cselekedetei brutális önkényeskedésnek tűnhetnek fel”. Hitler úgy vélte, Oroszországban már nem engedhet meg ennyi ártatlanságot hadseregének. 1941. március 30-án, hónapokkal a háború kezdete előtt magas rangú katonatisztek előtt mondott beszédében félreérthetetlenül megfogalmazta: „El kell távolodnunk a bajtársiasság álláspontjától.

A kommunista soha nem bajtárs. Ez megsemmisítő háború lesz... Nem azért harcolunk, hogy konzerváljuk az ellenségeinket... Keleten a jövőben a keménység is kevés.”

Máig vitatott, hogy a Wehrmacht tábormokai megfogadták-e az efféle útmutatásokat és végrehajtották-e Hitler azon hírhedt parancsát, mely szerint minden elfogott politikai komisszárral végezni kell. Nem vitatott azonban, hogy mi történt a német kézre került orosz hadifoglyokkal. A Wehrmacht főparancsnokság hivatalának 1944. május 1-jén kelt kimutatása szerint az addig eltelt időben 5,16 millió orosz ejtettek foglyul, a legtöbbet az 1941-es első hadjáratban. Közülük a kimutatás készítésének idején még 1 871 000 életben volt. 473 000 embert a statisztika szerint „kivégeztek”, 670 000-en megszöktek. A többi – majdnem 3 millió ember – fogolytáborokban pusztult el. A többség éhen halt. Teljesen helytálló a megállapítás, hogy később sok német hadifogoly sem élte túl az orosz hadifogságot.

Ezen a ponton elmosódik a határ Hitler tömeggyilkosságai és azok között a háborús bűnök között, amelyeket jobb elfelejteni. Biztos, hogy voltak nehézségek, nem lehetett könnyű élelmezni néhány millió, néhány hónap alatt foglyul ejtett embert, sok mindenre lehetséges magyarázatot találni. De nem mindenre. Hitler azt tervezte, hogy az összezárt hadifoglyokat kiéhezteti, és előbb-utóbb elterjed körükben a kannibalizmus. Erre közvetlenül bizonyítékot is találunk – egészen váratlan helyen: 1942. december 12-én, a déli helyzetértékelés, a „Mittagslage” során Hitler egybeként azzal az

indokkal nem engedte kitörni a Sztálingrád alatt körbezárt hatodik hadsereget, hogy a lóvontatású tüzéséget akkor hátra kellene hagyni, mivel a kiéhezett lovagnak nincs már elég erejük. Majd így folytatta: „Ha oroszokról lenne szó, azt mondanám, az egyik orosz felfalja a másikat. De egy gebével mégsem zabáltathatom fel a másikat.”

A vezető orosz civilek tömeges lemészárlása nem a Wehrmacht feladata volt, hanem annak a négy Einsatzgruppénak, amely a vonalak mögött teljes gőzzel és iparszerűen hajtotta végre a tömeggyilkosságokat.

1942 áprilisában – tehát tíz hónappal a majdnem négy évig tartó háború kezdete után – az A (északi) Einsatzgruppe 250 000 „kivégzett-ről” számol be, a B (középső) csoport 70 000-ről, a C (déli) Einsatzgruppe statisztikájában 150 000 ember szerepel, a D (a legdélibb frontszakaszon működő) egység 90 000 kivégzettet jelent. Mivel későbből nem állnak rendelkezésünkre számok, és a sikerjelentések nem tesznek különbséget „zsidók” és „bolsevisták” között, nehéz megbecsülni a meggyilkolt nem zsidó orosz civilek számát. E szám azonban biztosan nem alacsonyabb, valószínűleg inkább magasabb a lengyelországinál. Arról már ejtettünk szót, hogy Hitler a polgári lakosság tömeges kiirtásával nem javította, hanem, éppen ellenkezőleg, rontotta győzelmi esélyeit.

5. Mint ismeretes, a hitleri népirtás legtöbb áldozata zsidó volt. A zsidók megsemmisítése 1941 közepén a lengyel zsidókkal kezdődött, majd az orosz zsidókkal, később, 1942 kezde-

tén a német zsidókkal folytatódott, végül „nyugatról keletre átfésülték” az egész megszállt Európát. Hitler már 1939. január 30-án előre bejelentette, hogy a célja nem más, mint „a zsidó faj kiirtása Európából”. A kitűzött, végső célt a hitleristáknak a legnagyobb erőfeszítések ellenére sem sikerült elérniük. Mindazonáltal a Hitler parancsára meggyilkolt zsidók száma a legalacsonyabbra becsült adatok szerint is négy-millió, a legmagasabb szerint pedig majdnem hatmillió. 1942-ig a gyilkosságokat úgy követték el, hogy az áldozatokkal megásatott tömegsírba lőtték őket. Később hat megsemmisítő táborot hoztak létre, Treblinkát, Sobibórt, Majdaneket, Belžecet, Chełmet és Auschwitzot, ahol az e célra konstruált gázkamrákban és az azokhoz kapcsolódó óriási krematóriumokban gázosították el és égették el a zsidókat.

A közelmúltban egy David Irving nevű angol történész vitatta Hitler felelősségét a zsidók meggyilkolásában. E tömeggyilkosságokat – Irving szerint – Himmler saját szakállára, Hitler háta mögött követte el. Irving feltételezése nem csupán azért nem helytálló, mert minden valószínűségnek hűján van, hanem azért is, mert minden egyértelműen azt bizonyítja, hogy Hitler adta a parancsokat és Himmler volt a parancsok végrehajtója. Hogy mennyire valószínűtlen Irving tézise, azt az is igazolja, hogy a Harmadik Birodalom körülményei között egy ekkora méretű akciót lehetetlen lett volna Hitler tudomása nélkül vagy akarata ellenére végrehajtani, nem is szólva arról, hogy Hitler jelentette be előre, hogy háború esetén „megsemmisítik a zsidó fajt”. Hitler csupán 1942-

ben, tehát az „Endlösung”, a végső megoldás első évében nem kevesebb, mint öt alkalommal dicsekedett nyilvánosan azzal, hogy megvalósul, amit előre bejelentett: január 1-jén beszélt erről, január 30-án, február 24-én, szeptember 30-án és november 8-án. Az utolsó nyilatkozatot szó szerint idézem:

„Bizonyára emlékeznek még arra a Reichstag-ülésre, amelyen kijelentettem: ha a zsidóság azt képzei, hogy nemzetközi világháborút indíthat az európai fajok kiirtására, akkor az eredmény nem az európai fajok kiirtása lesz, hanem a zsidóság kiirtása Európából. Akkor prófétának neveztek és kinevettek. Azok közül, akik akkor nevettek, ma már számosan nem nevetnek, és akik ma nevetnek, hamarosan talán már nem teszik.”

Himmler is többször szólt a zsidók kiirtásában játszott szerepéről, ám ő egészen más hangon, tónusa nem gúnyos és hencegő, ő az önsajnálát hangján beszél. 1944. május 5-én ezt mondja: „Nyilván ön is átérzi, milyen nehéz volt keresztülvinnem ezt a katonai parancsot, de engedelmességből és a legnagyobb meggyőződéssel végrehajtottam.” 1944. június 21-én így nyilatkozott: „A legszörnyűbb feladat, a legszörnyűbb megbízás, melyet egy szervezet csak kaphatott, a zsidókérdés megoldása volt.” Hitleren kívül nemigen lehetett más, aki Himmlernek megbízást, „katonai parancsot” osztogathatott. Nem is igen szükséges már tanúként hívnunk Goebbelt, aki 1942. március 27-én egy „nem nagyon feltűnő eljárásról” számol be

(az első, 1942 elején, Lublinban felállított gázkamrákról ír):

„Meglehetősen barbár, közelebbről nem részletezendő eljárást alkalmaznak. A zsidókból nem sok marad... A Führer ebben is a radikális megoldás rendíthetetlen harcosa és hirdetője.”

Irving a maga tézisének egyetlenegy bizonyítékra alapozza, Himmler 1941. november 30-án, egy Hitlerrel folytatott telefonbeszélgetés után papírra vetett feljegyzésére: „Zsidótranszport Berlinből – nincs likvidálás”. Ez esetben Hitler rendelkezésére nyilvánvalóan kivételt tesznek, ami már önmagában is bizonyítja, hogy a „likvidálás” volt a mindennapi gyakorlat, ráadásul, hogy Hitler még a gyilkosságok részleteiről is személyesen intézkedett. Ennek még az okára is könnyen rájöhettünk: a berlini zsidótranszportot túl korán indították útnak. A német zsidók még nem kerültek sorra. 1941-ben még teljes erővel folyt a lengyel és az orosz zsidók „likvidálása”, az egész Európára érvényes „végső megoldást” csak 1942. január 20-án, a wannseei konferencián szervezték meg. Márpedig rendnek kellett lennie. A gázkamrák és a krematóriumok sem álltak ekkor még készen, csak 1942-ben helyezték őket fokozatosan üzembe.

Az Irving által kiragadott epizód mindazonáltal ráirányítja a figyelmet fénypásmáját két sajátos körülményre. Az egyik az, ahogy a zsidók tömeges meggyilkolását a német nyilvánosság előtt kezelték. A másik pedig az, hogy milyen menetrend szerint hajtotta végre Hitler valamennyi bűne közül a legsúlyosabbat.

Mint láttuk, Hitler az 1942-es év során ötször is nyilvánosan kérkedett ezzel a büntetével, de végig csak általánosságokat mondott. A részleteket amennyire csak lehetett igyekezett titkolni, mégpedig nyilvánvalóan azért, mert nem számíthatott jóváhagyó támogatásra, sőt éppen ellenkezőleg, alighanem az ellenkezőjét váltotta volna ki, nemkívánatos nyugtalanságot, sőt talán ellenállást is, ez utóbbi miatt már a „kegyes halál akciót” is fel kellett függesztenie.

A háború előtt Hitler kétszer is kipróbálta, hogyan reagálnának a németek a zsidók ellen végrehajtott, nyílt, erőszakos cselekedetekre. Az első alkalom a zsidó üzletek 1933. április 1-jei, az SA által rendezett, országos bojkottja volt, a második pedig az ugyancsak felülről elrendelt, 1938. november 9-i és 10-i pogrom, amely „kristályéjszaka” néven vált híressé. Hitler szempontjából mindkét akció negatív eredménnyel járt. A német tömegek nem vettek részt az akciókban, éppen ellenkezőleg, sokan együtt éreztek a zsidókkal, bosszúságot és szégyent mutattak – bár ennél többet nem. Lázzadni sehol, senki nem lázadt fel ellene nyíltan. A „Reichskristallnacht”, birodalmi kristályéjszaka kifejezés pedig – ki tudja miért és hogyan – azonnal megszületett és közzájón forgott, pontosan jelezve az átlag német zavarát, aki mint az 1938. novemberi rémtettek tanúja, egyfelől gúnyos és elutasító, másfelől pedig tele van félelemmel, nem kívánja felfogni a szörnyűségeket, inkább bagatellizálni szeretné, amikor az egészből csak a kitört ablaküvegeket akarja észrevenni.

Németországban erre a tapasztalatra építhette Hitler. Nem kímélte meg a német zsidókat, de a németek tömege előtt nyitva hagyta a lehetőséget, hogy ki-ki úgy tehesse, mintha mit sem sejtene abból, ami körülötte zajlik, vagy hogy azzal áltathassa magát, hogy nem is olyan szörnyű az egész. A megsemmisítő akciók a német határoktól távol, Kelet-Európa mélyén zajlottak, ahol Hitler a helyi lakosság egyetértésére számíthatott, és ahol a háború kezdete óta amúgy is futószalagon folyt a gyilkolás. A németeknek azzal a hivatalos magyarázattal szolgáltak, hogy a zsidókat csak „áttelepítették”. Sőt Hitler odáig ment, hogy a német zsidókat nem közvetlenül a megsemmisítő táborokba transzportáltatta, hanem először a csehországi Theresienstadtba, ahonnan egy ideig még levelezőlapokat is írhattak német ismerőseiknek, mielőtt végül mégis továbbszállították őket Auschwitzba.

Természetesen sok minden kiszivárgott és visszakerült Németországba, de aki nagyon eltökélten akarta, az megőrizhette tudatlanságát, vagy legalábbis úgy tehetett – még saját maga előtt is –, mintha mit sem tudna az egészről. A legtöbb német így tett, mint ahogy az összes olyan európai ország polgárainak többsége is, ahonnan „kifésülték” a zsidókat. Az életével játszott, aki megpróbált segíteni a zsidóknak, ráadásul az embereknek ott volt a háború és egy sor más gond. A legtöbb, amit az egyes ember megkockáztathatott, az annyi volt, hogy bújtatta személyes zsidó barátait. Ez Németországban is előfordult, ha nem is olyan gyakran, mint Hollandiában vagy Dániában. A büntény meg-

akadályozására legalábbis felkelést kellett volna szervezni, márpedig ki lett volna képes erre a háború körülményei és a fenyegető diktatúra közepette? Mindazonáltal a becsület megmen-tésének, a Hitler által elkövetett tömeggyilkos-ságok megakadályozásának szándéka is ösztö-nözte a július 20-i Hitler ellen megkísérelt me-rénylet kitervelőit. Amikor a július 20-i me-rénylet elkövetői ellen lefolytatott népbíró-sági tárgyaláson Yorck von Wartenburg* gróftot in-dítékairól kérdezték, maradt még annyi ideje – mielőtt Freisler bíró ordítva beléfojtotta a szót –, hogy azt mondja: „Arra a sok gyilkos-ságra gondoltam.”

A németeket még sokáig fogják szemrehá-nyással illetni, amiért mindezt hagyták. Most azonban nem ez a témánk. Most Hitlerrel fog-lalkozunk. Vele kapcsolatban viszont változat-lanul érdekes, hogy saját honfitársait nem avat-ta be legnagyobb bűnébe, mert nem bízott bennük. Hiába az utolsó tíz év minden anti-szemita propagandája, nem számított rá, hogy a németek hajlandók lennének legyilkolni zsidó honfitársaik tömegeit. Bár szemé előtt az a cél lebegett, nem tudott a németekből rettenthe-tetlen „Herrenvolkot” faragni. Valószínűleg eb-ben is kereshetjük – legalábbis az egyik – okát annak, hogy utolsó éveiben mindinkább lenéz-te a németeket, nem kereste velük a kapcsola-tot, mind közönyösebbé vált sorsuk iránt, sőt legvégül pusztító szándéka is saját népe ellen fordult. Erről a következő fejezetben szólnunk.

* A szerző téved: Schwerin von Schwanenfeld grófról van szó. (A szerk.)

Most azonban térjünk vissza ahhoz a bizonyí-tékhoz, amely Irving szerint Hitler ártatlanságát igazolja, a Himmlernek 1941. november 30-án telefonon adott utasításhoz. Ennek értelmében az aznap Berlinből elszállított zsidótranszportot nem szabad likvidálni. Érdekes az időpont. Öt nap van még hátra az oroszok ellentámadásáig, amely meggyőzhette Hitlert arról, hogy a há-borút nem nyerheti már meg; tíz nap az ame-rikaiaknak küldött, a vereséget megpecsételő hadüzenetig, és már csak ötven nap választ el a wannseei konferenciától, amelyen döntés szü-letik a „zsidókérdés végső megoldásáról”, vagyis a német és az európai zsidóság halálgyárak-ban történő megsemmisítéséről. (Korábban a zsidók szisztematikus kiirtása Lengyelországra és Oroszországra korlátozódott. A likvidálás kö-rülményes módszerrel folyt: tömegsírokba lőt-ték az embereket.)

Nyilvánvaló az összefüggés a három dátum között. Amíg Hitler reménykedhetett abban, hogy Oroszországot is ugyanolyan gyorsan le-győzi, mint egy évvel korábban Franciaorszá-got, abban is bízott, hogy Anglia beadja a dere-kát, mivel Oroszországgal az utolsó bástya is le-omlik a szárazföldön. E reményének gyakran hangot is adott. Ehhez azonban Anglia szemé-ben tárgyalóképesnek kellett maradnia. Nem követhetett el tehát tömeggyilkosságokat olyan országokban, amelyekből minden friss hír azon-nal eljutott Angliába. Azt remélte, hogy len-gyelországi és oroszországi tetteit – legalábbis a háború végéig – eltitkolhatja a külvilág elől. Az esetleges franciaországi, hollandiai, belgiu-mi, luxemburgi, dániai, norvégiai vagy akár né-

metországi tömeggyilkosságok híre ezzel szemben azonnal eljutott volna Angliába, ami végérvényesen szalonképtelenné tette volna Hitlert – ahogy az végül meg is történt. A nyugatiak 1942 januárjában – a büntettek szankcionálásának meghirdetésével – új háborús célt tűztek maguk elé.

Más szóval régóta dédelgetett vágyát, a zsidók kiirtását egész Európából, csak úgy valósíthatta meg, ha lemond az angolokkal kötendő béke és a megegyezés reményéről, és egyben leszámol azzal az illúzióval is, hogy Amerika hadba lépése elkerülhető. Döntését 1941. december 5-én hozta meg, amikor az orosz offenzíva szertefoszlatta az oroszországi győzelemről szőtt álmait, ami rendkívüli megrázkódtatást jelenthetett Hitlernek. Alig két hónappal azelőtt még a legnagyobb nyilvánosság előtt jelentette ki, hogy „az ellenség már a földön hever, ahonnan nem tápázkodik fel többé”. Az átélt sok hatására most „jéghidegen” és „villámgyorsan” átkapcsolt. Ha Oroszországban nem győzhet, akkor – vonta le a következtetést Hitler – Angliával sem lehetséges már a békekötés. És ha már így alakult, Amerikának is hadat üzenhetett, ami Rooseveltné sokáig megválaszolatlan provokációi után nyilvánvaló elégtétellel töltötte el. És megengedhette magának azt a még nagyobb elégtételt, hogy egész Európában elrendelje „a zsidókérdés végső megoldását”, hiszen már nem kellett tekintettel lennie rá, milyen hatást vált ki ez a büntett Angliában és Amerikában.

Ezzel persze elkerülhetetlenné tette a német vereséget és egyben gondoskodott arról is, hogy a vereséget büntetőeljárások kövessék. Hogy mindez mennyire nem zavarta, azt – mint az előző fejezetben már idéztük – már november 27-én elmondta a dán és a horvát külügyminiszternek, akikkel a beszélgetés során azt is közölte, hogy ha Németország nem képes győzni, akkor el kell tűnnie a történelem sülyesztőjében, ő pedig egyetlen könnycseppet sem ejt érte.

Röviden, 1941 decemberében Hitler alig néhány nap alatt meghozta végleges döntését. A szeme előtt kezdettől fogva két, egymással összeegyeztethetetlen cél lebegett: a német világhuralom és a zsidók kiirtása. Az előbbi – mint elérhetetlent – feladta, és minden idegszálával a másodikra összpontosított. (November 30-a még túl korai lett volna erre.) Sőt mi több, ekkor már Németország totális vereségébe is beletörődött – annak összes lehetséges következményével együtt –, csak hogy végre megvalósíthassa régi vágyát, és belekezdhesen az európai zsidóság kiirtásába.

Ez magyarázza az Amerikának küldött hadüzenetet, amelyre az előző fejezetben minden igyekezetünk ellenére képtelenek voltunk bármiféle értelmes politikai indokot találni. Hitler, a politikus 1941 decemberében végérvényesen lemondott a tömeggyilkos Hitler javára. Ez magyarázza azt a jelenséget is, amelyen az előző fejezetben már volt alkalmunk csodálkozni: hogy milyen feltűnő kontraszt mutatkozik Hitler viselkedésében a háború első, illetve második felében. Az éberség és a gyors döntések

helyére a teljes politikai tétlenség és letargia lépett. Hitlert már nem érdekelte a politika, amelyhez amúgy nagyon is megvolt a tehetsége. Ezentúl csak egy cél lebegett előtte, ahhoz pedig nem volt szükség politikára. „Politika? Ugyan, én már nem politizálok. Undorodom tőle” – mondta Hewelnek (Ribbentrop külügyminiszter összekötője, aki a Führer főhadiszállásán tartózkodott). A kijelentés későbbi ugyan, 1945 tavaszán hangzott el, de ugyanennyi erővel mondhatta volna akár már 1942-ben is. 1941 végétől Hitler tulajdonképpen már csupán gyilkos játékot folytatott, nem német politikát.

Minden korábbinál intenzívebben foglalkozott hadviseléssel. Nagy szüksége is volt a katonai hadvezetésre. Időt kellett nyernie, hogy végrehajthassa tervezett gyilkosságait és tartania kellett a területet, ahol kiszemelt áldozatai tartózkodtak. Az 1942 utáni években stratégiájának célja már csak az időnyerés és a területvédelem volt. 1943 után már nem kezdeményezett, nem akart látványos sikereket elérni, amelyek valaki másnak esetleg még megadhatták volna a megegyezés és a békekötés esélyét. Amikor pedig tábornokai éltek a kínálkozó alkalommal (mint például Rommel 1942 nyarán Afrikában vagy Manstein 1943 tavaszán Ukrajnában), Hitler nem segítette, inkább akadályozta őket. Már ők sem érdekelték.

1941–42 fordulójára minden jel szerint betörtődött a végső vereségbe. Mindenesetre 1942 novemberében tette azt a híressé vált kijelentését, amely kétértelműségében is sokat elárul:

„Elvből mindig mindent az utolsó utáni pillanatban hagyok abba.”

Miközben ellenségei mind szorosabbra vonták a gyűrűt Németország körül, asztali beszélgetései során Hitler többnyire töretlenül önelégültnek, olykor pedig duhajmód jókedvűnek mutatkozott. Ennek alighanem az volt a magyarázata, hogy tudta, minden nappal közelebb kerül céljához, miközben a szövetséges haderők is minden nap közelebb kerültek a körülzárt és rommá bombázott Németországhoz. Európa-szerte három éven keresztül nap nap után zsidó családok tömegeit hurcolták el otthonaikból vagy rejtékhelyükről, és szállították őket keletre, zsúfolták be halálgyárakba, ahol a krematóriumok kéménye éjjel-nappal okádta a füstöt. Az utolsó három esztendőben Hitler már nem élvezhetett olyan sikereket, mint az azt megelőző tizenegyben. Ám könnyű szívvel mondott le ezekről a sikerekről. Helyettük – minden korábbinál jobban – élvezte azt a kéjt, amelyet az a gyilkos érez, aki – megszabadulva utolsó gátlásaitól is – megragadta védtelen áldozatát, és immár kénye-kedve szerint azt csinálhat vele, amit csak akar.

A háború utolsó három és fél éve versenyfutás volt Hitlernek. Még mindig azt remélte, hogy megnyerheti ezt a versenyt. Ki fut be elsőként? Hitler-e, a zsidók kiirtásával, vagy a Németországot legyőző szövetséges hatalmak? A szövetségeseknek három és fél évükbe telt, hogy célba érjenek. Hitler eközben félelmetesen közel került céljához.

Érdekes módon a legtöbbször figyelmét elkerülte az az – amúgy figyelemre méltó – tény, hogy Hitler nem azoknak a népeknek okozta a legtöbb kárt, amelyek ellen a legnagyobb bűneit elkövette.

A Szovjetunió Hitler miatt legalább tizenkét – az oroszok állítása szerint húsz – millió embert veszített. Mindazonáltal az a hatalmas erőfeszítés, amelyre a Hitler elleni védekezés kényszerítette, szuperhatalommá tette Oroszországot. Korábban nem volt az. Lengyelországban Hitler hatmillió, illetve, ha a lengyel zsidókat külön számoljuk, hárommillió embert gyilkoltatott meg. A hitleri háborút követően azonban a háború előtti Lengyelországnál földrajzilag egészségesebb és nemzeti értelemben homogénebb ország jött létre. Hitler ki akarta irtani a zsidókat, ami kis híján sikerült is azokon a területeken, amelyekre kiterjedt a hatalma. A zsidók megsemmisítésére tett kísérlet áldozatainak száma négy- és hatmillió között volt, a túlélők azonban a kétségbeesésből egy államalapításhoz elegendő energiát merítettek. Hitler bukását követően létrejött és – kétezer év után – újra létezik a büszke és dicsőséges zsidó állam. Hitler nélkül Izrael sem létezne.

Anglia ellen viszont Hitlernek esze ágában sem volt háborút viselni. Amikor végül mégis rákényszerült, csupán fél szívvel és fele erő-

bedobással harcolt. És mégis: Angliának objektíve sokkal több kárt okozott. Anglia a háború révén veszítette el gyarmatbirodalmát és korábbi világhatalmi státusát. Hitler ténykedése következtében hasonlóképpen leértékelődött Franciaország és Nyugat-Európa más országainak státusa is.

A történetek tárgyilagos szemlélése után arra a megállapításra jutunk, hogy Hitler a lehető legtöbb kárt Németországnak okozta. A németek is szörnyű emberáldozatot hoztak Hitlerért. Több mint hétmillió embert veszítettek, többet, mint a lengyelek vagy a zsidók. Csak az oroszok veresége volt nagyobb – az oroszok veszteséglistáját egyetlen más háborús résztvevőével sem hasonlíthatjuk össze. Míg azonban a Szovjetunió és Lengyelország rettenetes vérvesztése után erősebb lett, mint valaha is volt s Izrael pusztasága létezését is hatalmas emberáldozatának köszönheti, a Német Birodalom eltűnt a térképről.

Németországnak nem csupán státusa értékelődött le, mint Nyugat-Európa többi nagyhatalmáé. Korábbi területének („életterének”) egynegyedével fizetett, a maradékot felosztották, a kettéosztott állam – egymással szemben álló hatalmi tömbökbe sorolt – két felét természetellenes, ellenséges viszonyra kényszerítették. Az már nem Hitler érdeme, hogy legalább a nagyobbik utódállamban, a Szövetségi Köztársaságban ma kellemesen lehet élni. Hitler 1945-ben Németország helyén egy – szó szerint – elpusztított országot hagyott hátra és amiről gyakran könnyen megfeledkezünk, politikai értelemben is. Hullahegyeket, romokat és tör-

meléket, éhező, hajléktalanul bolyongó emberek millióit, de az ő rovására írható az is, hogy összeomlott a közigazgatás és megszűnt létezni az állam. A háború utolsó hónapjaiban Hitler tudatosan idézte elő a nyomort és az állam szétesését. De eredeti szándéka szerint még rosszabbnak kellett volna következnie. A Németországnak szánt szcenárió utolsó programpontja a nemzethalál lett volna. Hitler – élete utolsó szakaszában egészen biztosan – elárulta Németországot.

Erről a németek fiatalabb nemzedéke, a háború után felnőtt németek már jóval kevesebbet tudnak, mint azok, akik átérték. A Hitler utolsó hónapjairól keletkezett legenda nem különösebben hízelgő, de bizonyos fokig felmenti Hitlert a felelősség alól. E legenda szerint már semmit sem tehetett az agonizáló Németországért, hiszen a háború utolsó szakaszában már csak önmaga árnyéka, súlyos beteg, döntésképtelen emberi roncs volt, szinte bénultan szemlélte a körülötte történő katasztrófát. Az 1945 januárja és áprilisa közötti tudósításokból kikeredő kép szerint elvesztette az események feletti ellenőrzését, bunkere mélyéről már nem létező hadseregeknek parancsolgatott, hangulata szélsőségek között váltakozott: egyszer képtelen volt úrrá lenni dührohamain, másszor pedig letargia és rezignáció vett erőt rajta, és Berlin romjai közepette az utolsó pillanatig a végső győzelemről képzelődött. Egyszóval elvesztette valóságérzékét, és bizonyos mértékig beszámíthatatlanná vált.

A kép eltakarja a lényegét. Biztos, hogy Hitler egészségi állapota 1945-ben nem lehetett

már a legjobb. Megöregedett és a háborús évek felőrölték az idegeit (ahogy egyébként Churchill és Rooseveltné idegeit is), környezetét bizonyára elborzasztották mind gyakoribb dühkitörései és kedélyének fokozódó elborulása. Sokan csábulnak el a kínálkozó lehetőségtől, hiszen mindezt hatásos, komor színekkel ki lehet színeezni, valósággal tobzódhatunk az Istenek alkonya jeleneiben, miközben könnyen átsiklunk afölött, hogy – ami akaratérvényesítését és határozottságát illeti – ezekben az utolsó hónapokban Hitler még egyszer csúcsmóráját futtatta. A bénultság, az akarat hiánya, a fantáziátlan rutin inkább az ezt megelőző periódust jellemzi, az 1943-as évet, és még 1944 első felét, amikor Goebbels némi aggodalommal konstatálja naplójában „a Führer válságát”. Közvetlenül a vereség előtt azonban – akárha életre galvanizálták volna – Hitler új erőre kap. Keze reszket ugyan, de e reszkető kéz szorítása még mindig – vagy újra – félelmetes és halálos. Bámulatos, ahogy a fizikai hanyatlásnak indult Hitler 1944 augusztusától 1945 áprilisáig összehúzózott foggal küzd – bizonyos értelemben még csodálatra méltónak is mondhatnánk lázas tevékenységét; csak hát e tevékenység egyre világosabban, a végén egészen egyértelműen arra a megdöbbentő célra irányul – (s ebben manapság megint sokan kételkednek) –, hogy teljesen romba döntse Németországot.

Kezdetben még nem volt teljesen felismerhető a szándék. A végére azonban félreérthetetlené vált: Hitler politikájának ebben a végső szakaszban három elkülöníthető fázisát különböztethetjük meg. Az elsőben (1944 augusztusa

és októbere között) sikerrel akadályozta meg, hogy a vesztesre álló háború félbeszakadjon, és gondoskodott róla, hogy az életre-halálra szóló harc folytatódjék. A második fázisban (1944 novembere és 45 januárja között) még egy meglepetésszerű, utolsó kitérés kísérletet tett nyugat felé. A harmadikban pedig (1945 februárja és áprilisa között) ugyanannyi energiával látott neki Németország totális elpusztításának, mint amennyit 1941-ig hódításaira, az 1942 és 44 közötti időszakban a zsidók elpusztítására fordított. Hogy tisztán lássuk, hogyan kristályosodott ki lassanként Hitler végső célja, közelebbről is meg kell vizsgálnunk, mit tett a háború utolsó kilenc hónapjában.

Az 1944. augusztusi háborús helyzet meglehetősen pontosan megegyezett az 1918. szeptemberivel, amikor a németek akkor éppen soros erős embere, Ludendorff tábornok bedobta a törülközőt. A vereség emberi számítás szerint már elkerülhetetlen volt, a vég látható közelségbe került. De még egyik esetben sem érkezett el. Ellenséges katonák még nem léptek német földre. 1918-ban pedig valószínűleg éppúgy el lehetett volna húzni a háborút a következő esztendőig, ahogy 1944-45-ben tették.

Mint ismeretes, Ludendorff ebben a helyzetben arra a meggyőződésre jutott, hogy – mint ő maga mondta –: „a háborút be kell fejezni”. Kieszközölte, hogy Németország fegyverszünetért folyamodjék, és politikai ellenfeleit hívta a kormányba, hogy hihetőbbé tegye a német fegyverszüneti kérelmet. Ezzel Németországot a fegyverszüneti konferencián tárgyalóképesebb emberek képviselhették, olyanok, akiket nem

terhelt felelősség a háborúért. Később ezeket a saját maga által kinevezett csődgondnokokat („igyák csak meg ők a levét!”) azzal vádolta, hogy hátulról hátba döfték a hadsereget, amelyet az ellenség nem győzött le. E kijelentés utólag meglehetősen rossz fényt vet 1918 szeptemberében tanúsított magatartására. Azonban ha csak magát az eljárást nézzük, Ludendorff felelősségteljes hazafiként cselekedett, aki a vereség tudatában azt a célt tűzi maga elé, hogy hazáját megkímélje a legrosszabbtól és mentse a menthetőt.

1944. augusztus 22-én Hitler éppen az ellenkezőjét tette annak, amit Ludendorff tett 1918. szeptember 29-én. A „Vihar-akció” keretében váratlanul elfogatta és őrizetbe vettette a weimari köztársaság ötezer egykori miniszterét, polgármesterét, parlamenti képviselőjét, különböző pártok tisztségviselőit és politikailag fontos tisztségviselőjét. Köztük volt egyébként Konrad Adenauer és Kurt Schumacher, a Szövetségi Köztársaság megalapításának későbbi főszereplői. Hitler éppen azokat az embereket fogatta el, akikre Ludendorff korábban, hasonló helyzetben átruházta a kormányzást és a háború fölszámolásának feladatát: vagyis Németország politikai tartalékát. Az elkerülhetetlen vereség tudatában Ludendorff őket állította a kormánykerékhez, míg Hitler – hasonló helyzetben – kivonta őket a forgalomból. Különös, hogy a történetírás sohasem foglalkozott ezzel az – annak idején a nyilvánosság kizárásával végrehajtott – akcióval; többnyire csak a július 20-a utáni megtorlások kapcsán említik, amelyekhez pedig semmi köze sem volt. E lépés inkább lehetett

első jele annak, hogy Hitler mindenáron elejét akarta venni, nehogy megismétlődjék 1918 – vagyis hogy a háborút, akárcsak 1918-ban – szerinte idő előtt – félbeszakítsák. Eldöntötte, hogy a háborút a legcsekélyebb győzelmi esély nélkül is végigharcolja, bármilyen keserű is lesz a vég. Küzdeni akart – az ő fordulatával – „egészen az utolsó utáni pillanatig”, s nem akarta, hogy ebben bárki megzavarja.

Döntéséről és annak időpontjáról nyilván megoszlanak a vélemények. A történelem folyamán kétféleképpen szoktak gondolkodni és cselekedni katonai vereségek esetén: gyakorlatiasan vagy heroikusan. A praktikus gondolkodás célja, hogy a legyőzött minél kisebb veszteséggel kerüljön ki a vereségből, a lehető legtöbb életet, javat és területet mentsen meg. A heroikus viselkedés- és gondolkodásmóddal pedig azt lehet elérni, hogy az utókor lélekemelő és magasztos legendákra emlékezzen vissza. Adott esetben mindkettő mellett szólhat érv. A második mellett még az is, hogy nem láthatunk a jövőbe, nem számíthatjuk ki teljesen, mi történik majd, ki tudja, talán a látszólag elkerülhetetlent is el lehet még kerülni. A német történelem ismer is erre egy híres példát: Nagy Frigyesét, aki 1760-ban körülbelül úgy állt, mint Ludendorff 1918-ban vagy Hitler 1944-ben, ám akkor az orosz trónon és a szövetségi rendszerben bekövetkezett változások, „a Brandenburg-ház csodája” következtében megfordult a szerencse. Ha akkor korábban feladja, a segítség már későn érkezik. Persze a történelemben a csoda nem szabály, hanem kivétel.

Aki a csodára épít, olyan, mint aki lottószelvényre alapozza a jövőjét.

Nagy Frigyes példája már-már elkopott a használatban, annyit hivatkozott rá a német propaganda a háború utolsó évében. Az már kétséges, hogy Hitler indítékai között a csodavárás valóban szerepet játszott-e. A modern, nemzetek közötti háborúk végeredményben alapvetően különböznek a XVIII. századi „kabinetháborúktól”. Sokkal kézenfekvőbb, hogy 1918 novemberének negatív példájával magyarázzuk Hitler viselkedését. Emlékezzünk vissza: 1918 novemberének élménye vezetett eszméléséhez, a háború – szerinte idő előtti – feladása földühítette és könnyeket csalt a szemébe. Ez volt az a felejthetetlen ifjúkori tapasztalat, amely nyomán elhatározta, nem engedheti meg, hogy még egyszer megtörténjék, ami november 18-án történt. Ez vezette akkor is, amikor eldöntötte, politikus lesz. És íme, Hitler kis híján célhoz ért. Karnyújtásnyira volt csupán attól, hogy megismétlődjék 1918 novembere, és Hitler ezúttal képes volt rá, hogy megakadályozza. Márpedig ez volt eltökélt célja.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az 1918-as meghatározó érzés, a „novemberi bűnözők” – tehát saját honfitársai – iránti gyűlölete ekkoriban újra fellobbant. A *Mein Kampf*-ban dühös egyetértéssel idézte egy angol újságíró 1918 után tett állítólagos kijelentését, miszerint „minden harmadik német áruló”. Most könyörtelenül felakasztatott vagy lefejeztetett minden németet, aki kimondta azt a kézenfekvő és nyilvánvaló dolgot, hogy Németország elvesztette a háborút, és aki magatartásával azt

sejtette, hogy túl kívánja élni a vereséget. Hitler, aki nagymestere volt a gyűlölködésnek, mindig is nagy örömet lelte a gyilkolásban. Hosszú évekig zsidókon, lengyeleken és oroszokon tombolta ki gyűlöletét és gyilkos ösztöneit, amelyeket, most nyíltan is a németek ellen fordított.

Akárhogy is, Hitler 1944 nyarának végére, kora őszére még egyszer összeszedte magát, energiát gyűjtött és újra régi formáját hozta. Augusztus végén a nyugati front szinte már nem is létezett, és – Hitler szavaival – a keleti is „inkább volt rés, mint front”. Október végére újra állt mindkét front, a szövetséges támadásokat sikerült megállítani, Németországban Hitler a Volkssturmot mozgósította – minden tizenhat és hatvan év közötti férfit „népi háborúra” mozgósítottak. A harci morált pedig a még be nem vetett csodafegyverről szóló, sietősen terjesztett propagandahíreszteléssel tartotta fenn. Valójában persze nem Németországnak volt atomfegyvere – igazából ez volt az 1945-ös év csodafegyvere –, hanem Amerikának. Elgondolkodtató, mi történt volna, ha valósággá válik az a hosszú, keserves és véres, totális védekező háború, amelyet Hitler végig akart vívni, és amelyre 1944 őszére még egyszer utoljára formába hozta Németországot. Az első atombombák nem Japánra, hanem Németországra hullottak volna.

Hitler azonban mindjárt tett is róla, hogy erre ne kerüljön sor. A védekező háborúra tartalékolt erőket, alighogy összeszedte, rögtön elpo-csékolta. 1944 novemberében úgy döntött, ismét offenzívát indít, mégpedig nyugaton. 1944.

december 16-án a németek az Ardenneken utoljára lendültek támadásba.

A második világháború többi katonai epizódjával ellentétben, az Ardenneken indított német offenzíváról részletesebben kell szólnunk. Ez ugyanis több volt pusztá epizódnál. Az offenzíva nyomán alakultak ki a későbbi megszállási övezetek határai, amelyek mentén Németországot kettéosztották. Az ardennekbeli offenzívával fordult Hitler saját országa ellen.

Az ardennekbeli offenzívát a második világháború minden más hadműveleténél több joggal nevezhetjük Hitler saját művének. Katonai szemmel egyszerűen örülség volt belevágni. A korabeli technikai hadvezetés feltételei mellett az offenzíva sikeréhez legalább háromszoros túlerőre lett volna szükség. A nyugati fronton azonban 1944 decemberében a német szárazföldi erők létszáma kevesebb volt a szövetségesekénél, és akkor még nem szóltunk a szövetségesek elsöprő légifölényéről. A gyengébb ugrott neki az erősebbnek. Ezenkívül egy pillanatnyi és csupán helyi erőfölény kedvéért Hitlernek a keleti frontot csontvázára kellett soványítania, amit akkori vezérkari főnöke, Guderian tábornok kétségbeesett figyelmeztetése ellenére is megtett. Guderian óva intette: a csapatmozgások arra utalnak, hogy az oroszok óriási támadásra készülnek. Hitler tehát kétszeresen is vabankot játszott. Amennyiben a nyugati offenzíva megghiúsul – amire az erőviszonyok alapján számítani lehetett –, elhasználja a birodalom nyugati területének védelméhez szükséges erőket. Ugyanakkor az offenzíva eleve kilátástalanná tesz mindenféle védekezést a

keleti fronton, ha az oroszok támadnak – márpedig ezzel is számolni lehetett.

És mindkét várakozás beigazolódott. Az Ardennekből indított offenzíva kudarcba fulladt, az oroszok pedig támadtak. Bár kezdetben a köd Hitlernek kedvezett, mert a földön tartotta a szövetségesek légiflottáit, az offenzíva csak a karácsony előtti hétig bizonyult eredményesnek. Aztán kitisztult az ég, és karácsonykor a támadás fő erejét jelentő két német páncélos-hadsereget a levegőből verték szét. Január első hetében ami megmaradt a páncélosokból, azt visszaverték oda, ahonnan a német támadás megindult; január 12-én pedig az oroszok rohanták le a németeknek a keleti fronton hagyott fátolvékonyságú vonalait, és a Visztulától meg sem álltak az Oderáig. Mindezt előre lehetett látni, a kétségbeesett Guderian nem győzte újra és újra figyelmeztetni Hitlert a várható fejleményekre. De Hitlert ez a legkevésbé sem érdekelte. Az Ardennekből indított offenzíva az ő legszemélyesebb ötlete volt – az utolsó előtti (az utolsót hamarosan látni fogjuk) –, és konokul ragaszkodott megvalósításához.

Hogy miért? Erről legfeljebb csak találgathatunk. A hadviselésben Hitler korántsem volt olyan szánalmas dilettáns, amilyennek manapság gyakran beállítják. Az ő katonai ismereteivel nemigen lehettek illúziói a vállalkozás lehetséges kimeneteléről. Az pedig, hogy – bátorítandó őket – összehívta és illúziókba ringatta az offenzívában részt vevő tiszteket, egyáltalán nem azt jelentette, hogy ő maga is hitt volna ezekben az illúziókban.

A háttérben inkább külpolitikai indítékokat gyaníthatunk. Egy – mégoly eredménytelen – nyugati offenzíva, amelynek kedvéért Hitler meggyengítette a keleti frontot, és kelet felől megnyitotta Németországot az orosz invázió előtt, azt sugallhatta a nyugati politikusoknak, hogy Hitler immár bennük és nem az oroszokban látja a fő ellenséget. Üzent azzal, hogy minden maradék erejét nyugaton vetette be, akár annak árán is, hogy Németország orosz megszállás alá kerül. Hitler választás elé akarta állítani a nyugati hatalmakat, mit akarnak inkább: egy nemzetiszocialista vagy egy bolsevista befolyás alatt álló Németországot? „Kit akartok inkább a Rajnánál, Sztálint vagy engem?” Alighanem még mindig azt hitte, hogy majd őt választják. Ebben persze tévedett, már amennyiben valóban azt hitte. Rooseveltt 1945-ben meg volt győződve róla, hogy gyümölcsözően együtt tud működni Sztálinnal. Churchill nem osztotta ezt a meggyőződést, de ha választania kellett, ő is inkább Sztálint választotta kettejük közül. A tömeggyilkos Hitler ugyanis nem volt többé elfogadható partner a Nyugat szemében. Meglehet, ő maga mindezt nem látta, ahogy Himmler sem, aki áprilisban még naiv ajánlatot tett a nyugati hatalmaknak, amelynek értelmében Németország megadná magát nekik, és utána Keleten együtt folytathatnák a háborút. De ha történetesen Hitler mégis látta, akkor is – és erre számos jel utal – valóban inkább az oroszoktól akart vereséget szenvedni, mint a nyugatiaktól, ellentétben német honfitársaival, akik rettegetek az oroszok rohamától, és sokan valóságos megváltásnak érezték volna egy ame-

rikai vagy angol megszállást. A háborúban Hitler megtanulta tisztelni Sztálint, míg Churchill és Rooseveltet egyre jobban gyűlölte. Elképzelhető, hogy Hitler fejében az a – kétértelmű – gondolatmenet bontakozott ki, amelyet úgy foglalhatnánk össze: a nyugaton mutatott rendkívüli elszántsággal, a harckészség váratlan demonstrációjával és azzal, hogy tudomásul vesszük a keletről fenyegető vereséget, majd jól ráijesztenek a nyugati hatalmakra, akik ezt látván, az utolsó pillanatban hajlani fognak a kompromisszumra. Ám ha mégsem hajlanak, hát úgy is jó, jöjjön a vereség a keleti fronton, és a nyugatiak majd meglátják, milyen hasznot hajt ez nekik. Meglehet, a gondolatmenet meglehetősen nyakatekert.

Sokkal egyszerűbb viszont, ha az ardennekbeli offenzíva háttérében nem kül-, hanem belpolitikai indítékot keresünk: Hitler ekkor már valójában saját népe ellen fordult. 1944 őszén már mély szakadék tátongott a német lakosság többsége és Hitler között. A német tömegeknek eszük ágában sem volt utolsó csepp vérükig harcolni, Hitler viszont a végsőkéig akart küzdeni. A németek azt akarták, hogy – akár 1918 novemberében – vessenek véget ezúttal is a háborúnak. A körülményekhez képest viszonylag kíméletes befejezést kívántak volna, tehát értelemszerűen inkább a nyugati fronton szerettek volna veszíteni. 1944 végén a legtöbb német titkon arra vágyott, hogy sikerüljön az oroszokat kívül tartani, és a nyugatiakat beengedni. Az Ardennekből indított offenzívával Hitler ezt a számítást húzta keresztül. Nem vétethette min-

denkinek a fejét, aki így gondolkodott, nagyon is sok fejben fordult meg ez a gondolat, és a legtöbben óvakodtak attól, hogy másokkal megosszák a véleményüket. Azt azonban Hitler még el tudta intézni, hogy – ha már egyszer nem tartanak vele tűzön-vízen át – akkor kiszolgáltassa a németeket az oroszok bosszújának. Kellőképpen gonosz és elszánt volt ehhez. Megpróbálta kiverni honfitársai fejéből, hogy a megváltást a jenektől vagy az angoloktól várják. Ennek fényében az Ardennekből indított offenzíva, amely katonai szempontból örülség, külpolitikailag pedig a legjobb indulattal is csak félresikerült spekulációnak mondható, hirtelen világos értelmet kap, ezért alighanem ez a megoldás. Vagyis Hitler már ekkor is Németország és a németek ellen folytatta politikáját.

Emellett szól az a tény is, hogy az Ardennekből indított támadással Hitler nyilvánvalóan eltért az 1944 augusztusában rögzített védelmi koncepciójától. E koncepciót a folyamatos megfélemlítésre alapozta: merev, halogató, tartós ellenállás a frontvonalak mentén, ha pedig a csapatok hátrálni kényszerülnek, a feladott területeken legyen totális népi háború. Az ardenneki csata célja viszont nem a végtelen félelem volt, hanem a nagyon is félelmetes vég, az utolsó katonai erők kiégetése az utolsó, eleve kilátástalan támadásban. Az ember eltöpreng, vajon mi lehet a háttérben? Miért változtatta meg Hitler hirtelen elhatározását? És akkor egyszer csak szinte kiszúrja a szemünket a válasz. Hitler látta, hogy a totális népi háborúból nem lesz semmi, mert a német lakosság nem akarja. A németek már nem éreztek és nem gondolkoz-

tak úgy, ahogy Hitler érzett és gondolkozott. Akkor hát bűnhődjön a lakosság – mégpedig az életével. Ez volt Hitler utolsó döntése. Arról persze lehet vitatkozni, hogy ez az utolsó döntés – ha kimondatlanul is – jelen volt-e az ardennekbeli offenzíva megindításának hátterében vagy sem. Mindenesetre az 1945. március 18-i és 19-i napiparancsból, amelyben Hitler Németországot „néphálálra” ítélte, teljes bizonyossággal és cáfolhatatlanul kiolvasható.

Ekkor már az Oderánál álltak az oroszok, az amerikaiak pedig átkeltek a Rajnán. Csupán hetek kérdése volt, hogy a keleti és nyugati szövetségesek találkozzanak Németország közepén, nem lehetett többé feltartóztatni őket. A lakosság a hadszíntérre vált ország keleti és a nyugati felén nagyon különbözően viselkedett. Keletről megindult a menekülők áradata, nyugaton viszont otthonukban maradtak az emberek, az ablakokba kiakasztott fehér abroszokkal és lepedőkkel jelezték, hogy megadják magukat, nemegyszer pedig úgy mentették meg falujukat, illetve városukat, hogy rávették a német tiszteket, ne védelmezzék tovább településüket. A nyugati területek lakosságának magatartására volt válasz a Führer két parancsa közül az első, a március 18-i. Ebben arra ad utasítást, hogy Németország nyugati részének megszállt területeiről, „a főhadszíntér mögött azonnal kezdődjék meg minden lakos kitelepítése”. A parancsot az aznapi helyzetértékelő megbeszélés során adta ki. A megbeszélésen kivételesen akadt, aki ellentmondott Hitlernek. Albert Speer, Hitler korábbi építésze – az adott idő-

pontban fegyverkezési miniszter –, Hitler élete utolsó fázisának egyetlen ma is élő tanúja a következőképpen tudósít az esetről:

„A jelen lévő tábornokok egyike kifejtette Hitlernek, hogy lehetetlenség véghezvinni százezrek evakuálását. Vonatok sincsenek. A szállítás már rég teljesen összeomlott. Hitler rendíthetetlen maradt. – Akkor menjenek gyalog! – válaszolta. Az sem lehetséges, mondott ellent a tábornok, útközben gondoskodni kell az ellátásukról, az emberáradatot ritkán lakott vidéken kellene keresztülvezetni, és megfelelő lábbelijük sincs. Nem fejezte be, Hitler szenvtelenül elfordult.”

Az első Führer-parancs értelmében tehát Németország nyugati felének valamennyi lakosát mindennemű ellátás és cél nélkül kellett volna útnak indítani. Ezt csak halálmenetnek nevezhetjük, gyilkossági kísérletnek – ezúttal németek tömegei ellen. A Führer második, március 19-én kelt parancsa, az úgynevezett „Nero-parancs” teljesen egyértelművé teszi azt a szándékot, hogy a németeket – mégpedig minden németet – meg kell fosztani a túlélés minden esélyétől. A parancs döntő bekezdése így szól:

„A Birodalom területén található minden katonai, szállítási, távközlési, ipari berendezést és közművet, valamint minden anyagi értéket, amelyet az ellenség harcának azonnali vagy belátható időben történő folytatásához bármilyen formában felhasználhat, pusztítsanak el.”

A tiltakozó Speernek Hitler – mint Speer írja – „fagyos hangon” az alábbi magyarázatot adta:

„Ha a háborút elveszítjük, elvesz a nép is. E sors elkerülhetetlen. Azokra a javakra, amelyekre a német népnek a legprimitívebb továbbéléséhez szüksége van, nem kell tekintettel lenni. Ellenkezőleg, jobb, ha e dolgokat magunk zúzzuk szét. Mivel a nép a gyengébbiknek mutatkozott, a jövő kizárólag az erősebb keleti népé. Ami e harc után visszamarad, úgyis alacsonyabb rendű, mivel a jók elestek.”

A szöveg Hitler 1941. november 27-én tett (korábban már idézett) kijelentését juttatja eszünkbe. Akkor merült fel első ízben a bukás lehetősége. Idézzük csak fel: Hitler akkor azt mondta: „Ebben is jéghideg vagyok. Ha a német nép nem elég erős és nem elég önfeláldozó, hogy vérét ontsa létéért, el kell tűnnie, meg kell semmisülnie egy erősebb nép által. Egyetlen könnycseppet sem fogok ejteni a német népert.”

Íme, elérkezett az idő, és most kiderült, mennyire komolyan gondolta.

Az 1945. március 18-i és 19-i két Hitler-parancsot már nem hajtották végre teljes egészében, különben a németekből – ahogy Goebbels két évvel korábban a zsidókkal kapcsolatban fogalmazott – valóban nem sok maradt volna. Speer mindent elkövetett, hogy elszabotálja a pusztításra vonatkozó parancs végrehajtását. De akadtak más nemzetiszocialista tisztségviselők is,

akik visszariadtak a legrosszabbtól; a közvetlenül érintettek is sok helyütt szembeszálltak már, és több-kevesebb eredménnyel megakadályozták létalapjuk elpusztítását, és végül a szövetségesek gyors, komolyabb akadályba már nemigen ütköző előrenyomulása is megsegítette a németeket, hogy elkerüljék azt a sorsot, amit Hitler szánt nekik.

Mindazonáltal ne képzeljük azt, hogy Hitler utolsó parancsai teljességgel elenyésztek a légben, s hogy nem volt már semmiféle tényleges következményük. 1945. március közepén Németország középső részét még nem foglalták el. Ezeken a területeken a Führer parancsa számított a legfőbb törvénynek, a párt- és SS-vezetők között pedig még mindig akadtak megszállottak, akik úgy éreztek és gondoltak, mint vészük, és akik hat héten keresztül valósággal versengtek az ellenséges légierővel és tüzérséggel, melyiküknek sikerül alaposabb pusztítást végezniük Németországban. Rengeteg beszámolónk maradt fenn arról, hogy a háború utolsó heteiben a legtöbb, két tűz közé került német városban és vidéken az emberek megtanulták, hogy jobban féljenek a német halálkommandóktól és az SS őrzáraitól, mint az ellenségtől.

A kommandók által megvalósított hitleri szándék ugyanis kegyetlenebb volt az ellenség szándékánál. Az ellenséges hadseregek – legalábbis a nyugatiak – nem akarták „szétzúzni... azokat a javakat, amelyek a német nép legprimitívebb továbbéléséhez szükségesek voltak”. Ennek következtében aztán az akadálytalanul és gyorsan előrenyomuló ellenséges csapatokat –

(legalábbis Nyugaton) általában megváltóként üdvözölték. Az amerikaiak, britek és franciák arra számítottak, hogy csupa nemzetiszocialistával lesz majd dolguk Németországban, de helyettük egy teljesen kiábrándult népet találtak, amely hallani sem akart már Hitlerről. A szövetségesek szolgálkúságot és alakoskodást sejtettek e magatartás hátterében, valójában azonban csak a legrikkább esetben volt az. Az emberek tényleg úgy érezték, hogy Führerük elárulta őket – és joggal érezték úgy. A szövetségesek által tervezett „átnevelést” élete utolsó heteiben maga Hitler végezte el, meglehetősen drasztikusan. A németek valahogy úgy jártak, mint az a nő, akinek a szeretőjéről egyszer csak kiderül, hogy közönséges gyilkos, és aki most sikoltozva hívja segítségül a ház többi lakóját, mentsék ki annak a férfinak a karjaiból, akivel összeállt.

A tényállás a következő: az 1945. március 18-i és 19-i parancsok már nem olyan heroikusak, nem a végső harcra hívnak fel, mint az 1944. őszi. Nincs az a hősi, végső küzdelem, amelynek jegyében százezres halálmenetekben kellene az ország belsejébe küldeni az embereket, és amelynek jegyében mindent meg kellene semmisíteni, amire a németeknek a legprimítivebb továbbéléshez szükségük lehetne. Ennek az utolsó, immár Németország ellen indított, tömeggyilkos akciónak csakis az lehetett a célja, hogy megbüntesse a németeket, amiért nem mutakoztak elég készségesnek, és a végső, hősi harcban már nem kívántak részt venni: végeredményben nem akarták eljátszani a Hitler által nekik szánt szerepet. Márpedig ez Hitler szemében mindig is halálos bűnnek

számított. Pusztulnia kellett ennek a népnek, amely nem fogadta el a ráosztott szerepet. Hitler erről kezdettől fogva így gondolkodott. Különös párhuzamot fedezhetünk fel aközött, ahogy Hitler gyilkos indulatai a háború végén Németország ellen fordultak, és aközött, ahogy a háború elején Lengyelország váltotta ki e gyilkos indulatokat.

Egyébként a lengyeleknek Hitler eredetileg egyáltalán nem azt a sorsot szánta, mint a zsidóknak és az oroszoknak: nem akarta őket tömegesen lemészároltatni. A nekik szánt szerep inkább a románokéhoz hasonlított: nekik is alárendelt szövetségesként és segédnépként kellett volna részt venniük az Oroszország elleni hódító háborúban. A lengyelek megtagadták, hogy eljátszák ezt a szerepet, ez volt Hitler Lengyelország ellen indított háborújának igazi oka, nem pedig Danzig, ahol a nemzetiszocialista többségű szenátus addigra már évek óta Hitler kívánságának megfelelően kormányozta a várost. Danzig csak ürügy volt. A dolog érdekessége azonban az, hogy Hitler a lengyelek fölött aratott katonai győzelmet sem arra használta fel, hogy megvalósítsa eredeti célját, és hogy mégis rákényszerítse a lengyelekre a korábban nem vállalt szövetséges viszonyt. Politikailag ez lett volna a következetes magatartás – és a dolgok állása szerint nem is lett volna valószínűtlen. Lengyelország ehelyett öt éven keresztül értelmetlen büntető- és bosszúorgia színhelye volt, Hitler figyelmen kívül hagyta a politikai ésszerűséget, és első ízben engedett szabad folyást pusztító ösztöneinek. Hitler személyiségében a – kétségkívül rendkívül tehet-

séges – politikus mellett mindvégig ott lakozott a tömeggyilkos. Gyilkos ösztönei áldozatául eredetileg csak a zsidókat és az oroszokat szemelte ki, ám, ahol keresztetkelték szándékait, ott a gyilkos ösztön felülkerekedett a politikai kalkuláción. Így történt ez a háború elején Lengyelországban, és ugyanez ismétlődött meg a háború végén Németországban.

Hitler persze egészen más szerepet szánt a németeknek, mint annak idején a lengyeleknek: a világhódító felsőbbrendű nép szerepét; aztán – ha már ez nem sikerült, akkor legalább az egész világgal dacoló hősi népét. Végül azonban már a németek sem engedelmeskedtek. Hogy gyengeségből-e vagy mert szembeszálltak a vezérrel, egyre megy. Hitler rájuk is kimondta a halálos ítéletet. Hitlerrel szólva: „nekik is el kellett pusztulniuk, el kellett tűnniük a föld színéről”.

Hitlernek Németországhoz fűződő viszonya kezdettől fogva meglehetősen sajátos volt. Angol történészek már a háború idején bizonyítani próbálták, hogy Hitler történelmileg determinált terméke a német fejlődésnek, hogy Luther-tól Nagy Frigyesen és Bismarckon keresztül egyenes út vezet Hitlerig. Ennek éppen az ellenkezője igaz. Nem létezik olyan német tradíció, amelybe Hitler beleillene, és legkevésbé illik a porosz protestáns hagyományba, amely alól Nagy Frigyes és Bismarck sem kivétel, és amely az államérdek szolgálatának józan-önzetlen hagyománya. Márpedig azt igazán nem állíthatjuk, hogy Hitler az államérdek józan és önzetlen szolgája lett volna – ezt még a háború előtti évek sikeres Hitleréről sem mondhatnánk el. Hitler – mint ezt az előző fejezetekben már

tárgyaltuk – kezdettől feláldozta a német államiságot, nem csupán a jogállamot, de az államrendet is azon szándékának oltárán, hogy teljes egészében mozgósítsa a nép erejét és – ne feledjük – azért, hogy pótolhatatlanná tegye magát – de ne is tegyenek kísérletet a pótlására. A józan tömegeket előre kitervelten bódította el; úgy is fogalmazhatnánk, hat éven keresztül mint valami kábítószerrel adagolta magát a németeknek, majd a háborúban hirtelen megvonta tőlük a mámort. Ami pedig önzetlenségét illeti, Hitler a lehető legszélsőségesebb példája annak a politikusnak, aki saját küldetésstudatát fölébe helyezi mindennek, és a politikát saját személyes életrajzában szükségletei szerint szabja-varrja. Mindezt nem kell újra részleteznünk. Ha viszszagondolunk rá, hogyan írtuk le világnézetét, ismételten eszünkbe fog ötni, hogy egyáltalán nem államokban gondolkodott, hanem népekben és fajokban, ami mellékesen politikai tetteinek kíméletlen nyersségét is magyarázza, valamint azt is, miért bizonyult képtelennek arra, hogy katonai győzelmeit politikai sikerekre váltsa át. Európa – és benne magától értetődően Németország – politikai civilizációjának – a népvándorlás befejezése óta – mindig is alapeleme volt, hogy a háborúkat és a háborúk következményeit meghagyták az államszerkezeteken belül, a népekhez és fajokhoz pedig nem nyúltak.

Hitler nem volt államférfi – s már ezzel kilóg a német történelemből. Ugyanakkor a nép fiának sem mondhatjuk, mint például Luthert, akivel mindössze annyi köti össze, hogy mindketten egyedülállónak számítottak a német tör-

tételemben. Nem volt előfutáruk, és nem akadt követőjük. Míg azonban Luther sok vonásával szinte megszemélyesíti a német nemzeti karaktert, addig Hitler személyisége körülbelül úgy illik a német nemzeti karakterhez, ahogy a náci pártkongresszusok építményei Nürnberg városához, monokli a szem alá, vagyis sehogy. Ezt egyébként a németek még a Führer iránti rajongásuk tetőfokán is valamelyest tisztán látták. Csodálatukba mindig vegyült egy csöpp csodálkozás, bámulatukba egy csöpp ámulat is. A csodálkozás oka, amiért éppen nekik jutott ki ebből a váratlan, különös és idegenszerű jelenségből, mint ez a Hitler. Szemükben Hitler csoda volt, akit „az ég küldött”, vagy valamivel prózaibb kifejezéssel, aki megmagyarázhatatlan módon, valahonnan kívülről csöppent közéjük. Hogy kívülről csöppent, az esetünkben nem csupán Ausztriát jelenti. Egy darabig úgy látták, az égből jött, aztán később, hogy isten ments, valahonnan a pokol legmélyebb bugyraiból.

Vajon szerette-e Hitler a németeket? Németországot választotta ki magának – anélkül hogy ismerte volna a németeket – és tulajdonképpen soha nem is ismerte meg őket. A németek voltak az ő választott népe. Velezületett hatalmi ösztöne – akár egy iránytű – megmutatta neki, hol van Európa legnagyobb hatalmi potenciálja: Németországban. Németország és a németek csupán hatalmi eszközként érdekelték Hitlert. Nagy tervei voltak Németországgal – és ebben egyezett saját nemzedékének németjeivel. A német becsvágyó nép volt – és politikailag tanácstalan. A németek e két tulajdonsága együtt hozta helyzetbe Hitlert. Ám a német

becsvágy és Hitler becsvága különbözött egymástól. Vagy talán akadt-e valaha is olyan német, aki át akart volna települni Oroszországba? Hitler nem ismerte a finom árnyalatokat, az apró, árnyalatbeli különbségeket. Mihelyt hatalomra került, nem is figyelt rá többé, hogy mások mit mondanak. Becsvága egy lötenyészítő, egy istállótulajdonos becsvága volt. Végül úgy is viselkedett, mint egy versenyistálló hirtelen haragú és csalódott tulajdonosa, aki agyonvereti legjobb lovát, amiért az nem volt képes megnyerni a derbit.

Utolsó céljaként Hitler azt tűzte maga elé, hogy elpusztítsa Németországot. Ezt sem tudta teljesen megvalósítani, akár a többi tervezett pusztítást. Csak annyit ért el, hogy végül Németország megtagadta őt. Hamarabb, mint remélni lehetett, és alaposabban is. Harminchárom évvel Napóleon végső bukása után Franciaországban egy új Napóleont választottak a köztársaság elnökévé. Harminchárom évvel Hitler öngyilkossága után Németországban nem létezik olyan, bármilyen kicsi, bármilyen peremhelyzetű politikai erő, amely Hitlert hivatkozási pontnak tekintené vagy az ő örökébe kívánna lépni. És ez jól van így. Az viszont már nincs jól, hogy az idősebbek elfojtják Hitlerrel kapcsolatos emlékeiket, a fiatalok pedig szinte semmit sem tudnak róla. És ami még ennél is rosszabb, az az, hogy Hitler óta a németek nagy része nem mer hazafi lenni. A német történelem nem zárult le Hitlerrel. Aki ennek az ellenkezőjét gondolja, sőt esetleg még örül is neki, nem is sejti, hogy ezzel Hitler végakarátát teljesíti.

Sebastian Haffner
(1907–1999)

Sebastian Haffner Berlinben született művelt nagypolgári családban. Jogot tanult, de mivel mindenestül elutasította a nemzetiszocialista rendszert, nem remélte, hogy munkát vállalhat Németországban. 1938-ban emigrált Angliába, s az *Observer* tudósítója lett. Ezekben az években írta „Egy német ember története” című visszaemlékezéseit. A kézirat a szerző hagyatékából került elő, s elmondhatjuk róla, hogy az ezredforduló egyik legnagyobb német könyvsikere lett.

Míg az emlékiratok évtizedeken át a szerző fiókjában pihentek, a sorra megjelenő „történelmi bestsellerek”, a „Churchill”, a „Megjegyzések Hitlerhez”, a „Bismarcktól Hitlerig” rendkívül nagy szakmai és közönségsikert arattak. Haffner az 50-es évek derekán hazatelepült Németországba, de továbbra is írt a legrangosabb angol lapokba. A vezető német újságokban megjelenő cikkeivel a legégetőbb erkölcsi-történelmi kérdésekben nyilvánított véleményt, s az idős Haffner véleményét illet Németországban komolyan venni.

Tartalom

Előszó: Megjegyzések Haffnerhez (Guido Knopp)	5
Élete	17
A teljesítmény	46
Sikerek	76
Tévedései	111
A hibák	140
A bűnök	174
Az árulás	204
Sebastian Haffner	229

A 168647

1200 Ft

A Mérleg sorozatban az utóbbi időben megjelent:

C. G. JUNG:

A lélektani típusok

MIRCEA ELIADE:

A szent és a profán

BRUNO BETTELHEIM:

A végső határ

VERENA KAST:

Kötés és oldás

JOSÉ ORTEGA Y GASSET:

Elmélkedés a vadászatról

LEWIS MUMFORD:

A gép mítosza

NORBERT ELIAS:

Mozart

ROLAND BARTHES:

Világoskamra

FRIEDRICH NIETZSCHE:

Ifjúkori görög tárgyú írások

MIHAIL EPSTEJN:

A posztmodern és Oroszország

ISMAIL KADARE:

Aiszklükülosz, a nagy vesztes

G. H. HARDY:

Egy matematikus védőbeszéde

ALAIN FINKIELKRAUT:

A hálátlanság

UMBERTO ECO:

Az új középkor

Előkészületben:

JORGE LUIS BORGES:

A költői mesterség

ISBN 963-07-7127-6

A fedélen Áldor Péter: 1944 című képének részlete látható.